

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

İSMAYIL KAZIMOV

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNİN
MÜQAYİSƏLİ FONETİKASI

I cild

- 12913 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İdarəetmə İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

“Elm və təhsil”

Bakı - 2011

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (12.XI. 2009, 7 saylı protokol).

«Ön söz»ün müəllifi, pedaqoji elmlər doktoru, professor, Bakı Qızlar Universitetinin rektoru **Ağarəhim Rəhimovdur.**

Elmi redaktor:

filologiya elmləri doktoru, professor **Məsud Mahmudov**

Rəyçilər:

Filologiya elmləri doktoru, professor **Mübariz Yusifov**

Filologiya elmləri doktoru, professor **Mehman Musaoğlu**

Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi.

Bakı, "Elm və təhsil", 2011. – 196 səh.

Kitabda müasir türk dillərinin fonetik, orfoqrafik və orfoepik quruluşu qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fonoloji, fonomorfoloji xüsusiyyətlər, fonem dəyişmələrinin səbəbləri və qanunauyğunluqları aydınlaşdırılır.

Əsərdən türkoloqlar, dilçilər, magistrələr və doktorantlar, həmçinin də filoloq tələbələr istifadə edə bilərlər.

4602000000
N098 – 2011 *qrifli nəşr*

© «Nurlan», 2011

© İsmayıl Kazımov, 2011

Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.

HEYDƏR ƏLİYEV

Milli his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması milli hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindedir; yeter ki bu dil şüurla işlensin.

Ülkesini, yüksek istiklalını korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı dillerin doyunduruğundan kurtarmalıdır.

M.KEMAL ATATÜRK

Şerti ixtisarlar

Azərb.- Azərbaycan dili
Alt.- Altay dili
Başq.- Başqırd dili
Çuv.- Çuvaş dili
Kar.- Karaim dili
K. – tat. – Krım-tatar dili
Qaq.- Qaqauz dili
Qırğ.- Qırğız dili
Q.-balk.- Qaraçay-balkar dili
Q.-qalp.- Qaraqalpaq dili
Qaz.- Qazax dili
Qum.- Qumuq dili
Özb.- Özbək dili
Tat.-Tatar dili
Türk.- Türk dili
Türkm.-Türkmən dili
Tuv.- Tuva dili
Tof.- Tofa dili
Sal.-Salar dili
Şor-Şor dili
Uyğ.- Uyğur dili
Xak.-Xakas dili
Noq.- Noqay dili
Yak.- Yakut dili

Transkripsiya

: saitın uzanmasını bildirir: aşa:, pi:nir, Açıan açtım qözleri-
mi, olmuştu saba: və s.

\\ ayrıcı xüsusiyyət daşıyır: keldim// men yanqı keldim (özb.)

> - səslərin əvəzlənməsi: a>ə

ÖN SÖZ

Son illər dünyada baş verən qlobal sosial-siyasi olayların nəticəsi olaraq türk xalqları, müstəqil türk dövlətləri arasında ictimai-mənəvi, tarixi-mədəni və s. əlaqələr yüksək sürətdə genişlənməyə, intensivləşməyə, ardıcıl xarakter daşımağa başlamışdır. Türk dünyasının get-gedə mədəni-ideoloji bütövləşməsi, türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması, həmin dillər arasındakı münasibətlərin yeni mərhələyə qalxması bu günün başlıca gerçəkliklərindən biridir.

Müasir türkologiyanın qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də qohum dillərin ümumi və tarixi inkişafını öyrənməkdir. Qohum dillərin müqayisəli öyrənilməsi onların ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını, hər birinin fərqli xarakterik cəhətlərini müəyyənləşdirir.

Bəllidir ki, müasir türk dilləri həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik quruluşuna görə artıq müstəqillik qazanmış, bununla belə, inkişaf mərhələlərində kifayət qədər fərqli əlamətlər də meydana çıxmışdır. Ona görə də müxtəlif münasibətlərlə həmin dillərin müqayisəli-qarşılaşdırılmalı yolla araşdırılmasına daim ehtiyac yaranmış, bu ehtiyac son illər türk xalqlarının etno-mədəni inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq daha da qüvvətlənmişdir.

Bu qohum dillər müəyyən bir dövrdə mürəkkəb etnik-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq müstəqil dillər kimi ayrılmağa başlamış, fonetik, leksik və qrammatik quruluşlarda əsasən diferensiasiya da yaranmışdır. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, normativ səviyyədə-ədəbi dil, yaxud yazı dili səviyyəsində bu dillər arasında xeyli fərqlər mövcuddur.

Hələ 50-ci illərdə görkəmli türkoloq alim F.Zeynalov yazırdı ki, bu və ya digər bir dili başqa qohum dil (və ya qohum dillər ailəsi) ilə müqayisə etdikdə nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu dillərin tamamilə bir-birinə uyğun gələn və ya tamamilə bir-birinin əksi olan sözlərinin müqayisəsi elmi nəticə çıxarmağa imkan verməz. Müqayisə zamanı birinci növbədə iki qohum dilin tarixən ümumi (eyni) olub, lakin tədricən dəyişikliyə uğramış materialları tutuşdurulmalı və bu əsasda da fikir söylənilməlidir¹.

İsmayıl Kazımov uzun müddətdir ki, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsində çalışır. Bizim universitetdə də türkologiya fənlərini tədris edir. O, türk dillərinin müqayisəli tədqiqi məsələlərinə iki cild həsr etmişdir. I cildə müasir türk dillərinin fonetik, orfoqrafik II cildə leksik, III cildə morfoloji və IV cildə sintaktik quruluşları qarşılaşdırılır, müqayisə edilir. Tədqiqatçı türkeləri ayıran və fərqləndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, ümumi cəhətləri doğuran səbəbləri də üzə çıxarmışdır. Bu qohum dillərin kökünə gedib çıxılır, sonrakı inkişaf mərhələləri incələri.

Müasir türk dillərinin müqayisəli üsulla tədqiqi ilə onların tarixi inkişaf perspektivlərini və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Həmçinin də dillərin təkamül prosesində baş vermiş diferensiasiyanın yaranmasını şərtləndirən başlıca faktorları da üzə çıxarmaq olur. Bu xüsusda İ.Kazımov müqayisə obyektini seçdiyi türk dillərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının tarixi və müasir inkişaf prosesini dəqiq müəyyənləşdirə bilmişdir.

Tədqiqatçı 30-a yaxın türk dilini təsvir və müqayisə edir, onların yerini və mövqeyini dəqiqləşdirir.

Məlumdur ki, danışq səsləri hər hansı bir dilin mövcudluq vasitəsidir. Dildə baş verən hadisələrin demək olar ki, hamısının mərkəzində bu və ya digər cəhətdən səslənən nitq dayanır. Tədqiqatçı bu mənada hər bir türk dilinə aid danışq səslərinin özünəməxsus cəhətlərini analiz edir, bir səsdən digərinə keçid qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir. O, hər bir dilə məxsus fonetik hadisələri qarşılaşdırır, səs dəyişmələrinin koordinatlarını cızır.

Səslərin yaranması, verilməsi və dərk edilməsi fiziki, fizioloji-akustik və linqvistik amillərin (səsin dil sistemində əhəmiyyəti) öyrənilməsini zəruriləşdirir. İ.Kazımovu məhz üçüncü cəhət daha çox özünə cəlb etmişdir.

İ.Kazımov hər bir qrammatik kateqoriyanı müqayisə edərək onların istiqamətlərini doğru-dürüst müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, nitq hissələrinin hər birinin ümumi cəhətlərini onların leksik-semantik mənalarında, morfoloji strukturunda və eyni zamanda funksionallığında axtarıb tapa bilir.

Yaxşı haldır ki, tədqiqatçı müqayisə etdiyi dil vahidlərinin mənaları ilə hesablaşır, sözün semantikasi ilə səslənməsinin qarşılıqlı təsirində türk dillərinin fonetik inkişafının gerçək səbəblərini, bəzən olduqca mürəkkəb səbəblərini axtarıb tapa bilir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müqayisə edilən dillərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunda ümumi cəhətlərlə yanaşı, bir çox normativ fərqlər də özünü göstərir. Həmin fərqlər eyni sözün tərkibindəki səs keçidlərində, səs əvəzlənmələrində, həmçinin də müxtəlif fonetik qanun və hadisələrdə üzə çıxır. Bu fərqlər ismin təsirlik halında sonu saitlə bitən sözlərdə, isimlər xəbər-şəxs şəkilçisi qəbul edərkən, fel zamanlarının ifadəsində, felin növləri, şəkilləri və s. ilə bağlı meydana çıxır.

Monoqrafiya müəllifi fonetikadan leksikaya və qrammatikaya doğru istiqamət götürür. Bu hərəkət istiqamətində türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində səslərin daxili qarşılıqlı təsirinin olduqca böyük önəm kəsb etdiyini diqqətə çatdırır.

¹ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi (Oçerklər). Bakı, 1959, s. 7.

Leksik planda sözlərin inkişaf qanunauyğunluqları öyrənilir. Leksik dillərin qohumluğunu sübut edən amil kimi nəzərdən keçirilir.

Sintaksis bir elm kimi yalnız insanın dünyanın mənzərəsinin hansı tərkib, quruluş elementlərini bildiyi barədə deyil, həm də daha çox onların bir-biriləri arasında necə əlaqənin, bağlılığın olduğu haqqında tutarlı informasiyalar verir. Sintaktik təfəkkürdə dünyanın mənzərəsinin tərkib elementləri özü də atomikləşdirilə və böyük elementi izah edən və dəqiqləşdirə bilən daha kiçik elementlərə bölünə bilər. Dilçilik elmini qohum dillərin sintaksisi də (geniş semiotik mənada) maraqlandırır.

İ.Kazımov kitabın sintaksis hissəsində mövcud sintaktik hadisələrin (parselyasiya, ellipsis, derivasiya, transformasiya hadisələri və s.) təzahür formalarını dəqiqləşdirə bilər.

İsmayıl Kazımov əsərin əvvəlində hər bir türk dili haqqında müfəssəl məlumat verir, hər bir türk dilinin inkişafını, dilçiliyinin formalaşma və inkişaf yollarını göstərir ki, bu da zənnimcə, filologiya ilə maraqlananların hər biri üçün maraqlı olara bilər.

İsmayıl Kazımovun bu tədqiqatı göstərir ki, türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu əsasən sabitliyi və dəyişməzliyi ilə səciyyələnir. Qrammatikada hansısa bir yeniliyin, dəyişənliyin meydana gəlməsi üçün dilin öz daxili resursları kifayət edə bilmir. Bunun üçün kənar dillərin təsiri də əsas rol oynayır. Qohum dillərin qrammatikası imkan verdikdə, digər dillərin qrammatik «ehtiyatlar»ından da bir mühüm hadisəni əldə edib mənimsəmək olur. Bunu yenilik kimi qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan dillər əvvəlki dövrlərin varisi ola bilərlər.

Fikrimcə, dilin sintaktik quruluşunu öyrənən dilçi yalnız ciddi və xranoloji müəyyənliklərə əsaslanan qanunlarla deyil, böyük zaman kəsiyini əhatə edən ənənə və dildə baş verən sintaktik hadisələrlə, proseslərlə işləməli olmuşdur. Bizim universi-

tetin müəllimi İ.Kazımov məhz tədqiqatını bu ənənə üzərində kökləyə bilmiş, hər bir sintaktik hadisənin içərisinə girmiş və onları dərinləndirən izləyə bilmişdir.

Əsərlərdəki (4 cild) müqayisələr adı müqayisələr deyil, bu müqayisələrlə müəyyən elmi nəticələr əldə olunur ki, bu da qohum dillərin öyrənilməsində nəzəri istiqamətin meydana çıxmasını zəruriləşdirir.

Fərqli cəhətlərin müəyyənlişməsində müəllif düzgün olaraq tarixi inkişaf, coğrafi ərazi və etnik əlamət prinsiplərini nəzərə almışdır.

Bizim universitetdə də «Türkologiyaya giriş», «Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası», «Qədim türk yazılı abidələrin dili» fənləri də bir kurs kimi tədris olunur.

Bu dəyərli əsərlər universitetimizin tələbələri üçün də bir töfə ola bilər.

AĞARƏHİM RƏHİMOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Bakı Qızlar Universitetinin rektoru.

**Türk xalqları və müqayisə edilən dillər
haqqında ümumi məlumat**

Özbəklər- 16 686 240 nəfər
Qazaxlar- 8 137 878 nəfər
Azərbaycanlılar- 9 700 000 nəfər
Tatarlar- 6 645 588 nəfər
Türkmənlər- 2 718 297 nəfər
Qırğızlar- 2 530 998 nəfər
Çuvaşlar- 1 839 228 nəfər
Başqırdlar- 1 449 462 nəfər
Kırım tatarları- 268 739 nəfər
Qaqauzlar- 197 164 nəfər
Yakutlar- 382 255 nəfər
Qaraqalpaqlar- 425 436 nəfər
Uyğurlar- 262 199 nəfər
Kumiklər- 282 178 nəfər
Tuvalar- 206 924 nəfər
Qaraçaylar- 156 140 nəfər
Axısqalılar- 207 239 nəfər
Xakaslar- 81 428 nəfər
Balqarlar- 88 771 nəfər
Altaylar- 71 717 nəfər
Noqaylar- 75 564 nəfər
Şorlar- 16 572 nəfər
Karaimlər- 2 803 nəfər

Cəmi: Müstəqil Dövlətlər Birliyində yaşayan türk xalqlarının sayı: 49 521 656

Yer üzərində yaşayan türk xalqlarının sayı 260 milyona yaxındır.

Keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının ümumi sayı: 23 160 min.

Özbəklər: 5 038 400

Uyğurlar: 95 200
Qazaxlar: 3 621
Qaraqalpaqlar: 172 6000
Türkmənlər: 6 923 600
Qırğızlar: 836, 700
Yakutlar: 236 700
Tuvalar: 100 1000
Xakaslar: 56 600
Altaylar: 45 3000

1992-ci ilin statistikasına görə

Türklər- 57 milyon
Özbəklər- 19, 8 milyon
Azərbaycanlılar- 16, 2 milyon
Qazaxlar- 10, 5 milyon
Uyğurlar- 7, 9 milyon
Tatarlar- 7, 2 milyon
Türkmənlər- 4, 2 milyon
Qırğızlar- 3 milyon
Çuvaşlar- 1, 9 milyon
Başqırdlar- 1, 6 milyon
Kırım tatarları- 790 min
Qaşqaylar- 785 min
Qaraqalpaqlar- 475 min
Yakutlar- 400 min
Afşarlar- 390 min
Şaksıbanlar- 320 min
Qumuqlar- 315 min
Tuvalar- 25- min
Axısqalılar- 225 min
Qaqauzlar- 223 min
Qaraçaylar- 170 min
Kıbrıs türkləri- 155 min
Qarapapaqlar- 105 min

Malkarlar-100 min
Salarlar-95 min
Xakaslar- 93 min
Noqaylar-90 min
Altaylılar- 85 min
Buxara yəhuriləri- 40 min
Qacarlar- 38 min
Urankaylar- 30 min
Qaradağlar- 25 min
Şorlar- 20 min
Sarı uyğurlar- 14 min
Dolğanlar- 7 min
Xotanlar- 5 min
Qaraimlər (Batı tatarları) 4 min
Tofalar- 1000

Dünya üzrə: 135 milyon 628 min

Müasir türk dilləri: Azərbaycan dili, Altay dili, qaraçay-balkar dili, başqırd dili, qaqaüz dili, qazax dili, karaim dili, tofalar dili, qaraqalpaq dili, qırğız dili, kumık dili, noqay dili, tatar dili, tuva dili, türk dili, türkmən dili, özbək dili, uyğur dili, xakas dili, çuvaş dili, şor dili, yakut dili.

Türk dillərində danışan xalqlar Qərbdə Balkan yarımadasından və Egey dənizindən tutmuş Şəqədə Çinə kimi deniş bir ərazidə yaşayırlar²

Bu müasir dillər tarixən qədim oğuz, qədim uyğur, bulqar, peçenek, kuman, karluk, qədim türk, qədim özbək dilləri əsasında formalaşmış və müstəqil dil statusu qazanmışdır. Vaxtı ilə bu ulu dilin parçalanması nəticəsində lüğət tərkibi və fonetik-qrammatik quruluşuna görə yaxın dillər əmələ gəlmiş, sonra isə müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar.

² Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.7.

Bu dillər arasında XII-XIV yüzilliklərə dair bəzi fərqlər görünərsə də, XV-XVI yüzilliklərdə fərqlər çoxalmış, ən gec XVII-XVIII yüzilliklərdə (mürəkkəb etnik-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq) müstəqil dillər kimi daha çox ayrılmağa başlamış³, fonetik (fonoqrafik) quruluşda, lüğət tərkibində, qrammatik kateqoriyalarda, sintaktik normalarda fərqlər əsasən həmin yüzilliklərdən meydana çıxmışdır.

Türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik yaxınlığı, oxşar və fərqli cəhətləri barədə kifayət qədər sanballı əsərlər yazılıb. Yekdil fikir belədir ki, türk xalqları bu dillərinin hər hansı birindən istifadə ilə öz aralarında, demək olar ki, ünsiyyət yarada bilərlər. Amma Sovet imperiyasının türk dillərinə vurduğu zərbə, daha dəqiqi, türkləri bir-birindən təcrid edən əlifba problemi aradan qaldırılmazsa, fərqli cəhətlər qarşılıqlı anlaşma prosesində daim çətinlik törədəcək, həm də ümumtürk birliyinin qarşısını Çin səddi kimi alacaqdır.⁴

Müasir Azərbaycan dili

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Respublikada 9 milyondan çox insan bu dildən istifadə edir. İran azərbaycanlılarını da nəzərə alsaq, bu dildə 32 milyondan artıq insan danışır. Müstəqillik illərindən sonrakı informasiyaya görə Azərbaycan dilində danışan insanların sayı 540 milyona yaxındır.

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindəndir. Ümumxalq Azərbaycan dili eramızın V yüzilliyində yaranmışdır. Azərbaycanda türk dilinin formalaşması aborigen türklərin dili hesabına olmuş, vaxtaşırı Azərbaycana qayıdan türk tayfaları

³ Cəfərov Nizami. Azərbaycan türkcəsinin milliləşmə tarixi. Bakı, 1995, s. 25-27.

⁴ Əzizxan Tannıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası Bakı, «Elm və təhsil», 2010, s.8.

onları gücləndirmişdir.

Müasir Azərbaycan dili türk dillərinin cənub-qərb arealına daxildir. Etnik baxımdan isə oğuz qrupuna aiddir. İndi Azərbaycan dili türk dilləri içərisində ən geniş dairədə inkişaf etmiş dillərdəndir. Bu dilin bütün səviyyələri üzrə əsaslı araşdırmalar aparılmışdır. Güclü potensiala malik olan dilçilər yetişmiş, dili hərtərəfli öyrənmişlər.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu A.Axundov, A.Ələkbərov, F.Veysəlli, M.Yusifov və b., morfoloji quruluşu M.Hüseynzadə, F.Cəlilov, Q.Kazımov, B.Xəlilov və b., leksik quruluşu S.Cəfərov, H.Həsənov və b., sintaktik quruluşu Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, K.Abdullayev, Q.Kazımov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, M.Musaoglu və b. tərəfindən əsaslı şəkildə öyrənilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin, tarixi qrammatikanın təkamül və inkişafını Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, H.Mirzəzadə, A.Məhərrəmov, N.Cəfərov, N.Xudiyev, V.Aslanov, R.Məhərrənova, S.Mehdiyeva və b. görkəmli dilçilərimiz izləmişlər.

Azərbaycan dialektologiya elmini bütün ölkələrdə tanıdan dilçilərimiz var: Akademik M.Şirəliyev, M.İslamov, Q.Paşayev, E.Əzizov, S.Behbidov və b.

Azərbaycanda ümumi dilçilik (nəzəri və tətbiqi dilçilik) sahəsində akademik A.Axundovun, A.Qurbanovun, Ə.Rəcəblinin, M.Mahmudovun xidmətləri çox böyükdür.

Müasir türk dili

Türk dili dünyanın ən qədim dillərindən biridir. Bu dil zaman-zaman və saysız köçlərlə dünyanın bir sıra yerlərinə yayılmışdır. Alman əsilli, tanınmış rus türkoloqu V.Radlovun dediyi kimi, «*Dünya dilləri arasında türk dili qədər geniş bir alana yayılmış başqa bir dil yoxdur*».

Müasir türk dili uzun və mürəkkəb inkişaf və təkamül yolu keçmişdir. İnkişaf gedişində müxtəlif dillərin təsirinə də məruz

qalmışdır. Türk dili 1923-cü ildən sonra ən yüksək mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Başlıca dönüş ili bu dilin Respublika dövrünə düşür. Ən mühüm dil islahatları məhz bu dövrdə aparılır. Türk dilinin əlifbası dəyişdirilir, ərəb qrafikası latın qrafikası ilə əvəzlənir (1928). Sonrakı illərdə (1932) Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Atatürkün maddi və mənəvi dəstəyi ilə «Türk Dil Qurumu» yaradılmış, dildə özləşmə prosesi başlanmışdır. Əsas vəzifə türk dilinə keçmiş yabançı kəlmələri milli sözlərlə əvəz etmək, qarşılıq axtarıb tapmaq idi. Dili sadələşdirmək əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu və bu proses indi də davam etməkdədir.

Türk dilinin, dilçiliyinin inkişafı keçmiş Sovet məkanı ilə də bağlıdır. Rusiyada hələ I Pyotr zamanından türk dili gənclərə öyrədilməyə başlanmışdır.

XVIII yüzilliyin sonlarında J.D.Qoldermanın iki cildlik «Türk qrammatikası» rus dilinə tərcümə edilmişdir. XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq türk dilinə aid qrammatikalar yazılır, tədris vəsaitləri, müntəxəbatlar nəşr edilir (M.K.Kazımbəy, O.İ.Senkovski, A.O.Muxlinski, L.M. Lazarev, M.A. Terentev, V.D. Smirnov və b.).

Türk dilinin ilk qrammatikasını 1921-ci ildə V.Q.Qorlevski nəşr etdirir («Руководство для изучения османского языка»).

1934-cü ildə Hikmət Cevdetzadə və A.N.Kononov birlikdə «Грамматика современного турецкого языка» (фонетика, морфология, синтаксис. Л., 1934) kitabını nəşr etdirirlər. Həmin əsər sonradan yenidən təkmilləşmiş şəkildə çap edilir: «Грамматика турецкого языка» (М., Л., 1941); «Грамматика современного турецкого литературного языка» (М., Л., 1956).

1947-ci ildə E.V.Sevortyanın («Грамматика турецкого языка» (М., 1947), 70-ci illərdə S.N.İvanovun «Курс турецкой грамматики» (I, Л., 1975; II, Л., 1977) qrammatikaları işıq üzünə görünür.

1939-cu ildə N.K.Dmitriyev «Строй турецкого языка» (Л., 1939) əsərini çap etdirir.

Türk dilinin qrammatik quruluşunu sonrakı illərdə M.S.Mixaylov, S.S. Mayzel, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, S.N.İvanov, A.N.Baskakov, P.İ.Kuznetsov, S.A.Sokolov, V.Q.Kondratyev, E.A. Qrunin, V.Q.Quzev, N.N. Canaşia, R.A.Aqanina, L.N.Starostov, K.M.Lyubimova, M.S. Cikiya və başqaları də-rindən tədqiq etmişlər.

Türk dilinin fonetik quruluşu haqqında monoqrafik tədqiqatlar aparılır.⁵

Türk dilinin sintaksisi üzrə əsaslı əsərlər yazılır⁶.

Müasir türkmən dili

Türkmən dili - Türkmən dövlətinin dilidir. 4,2 milyondan çox insan bu dildə danışır. Türkmən dili müəyyən dövrdən sonra ədəbi dil kimi zənginləşmişdir.

1956-cı ildə Aşqabatda Maxtumkulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu təsis edilir. Dilçiliyə dair tədqiqatlar bu mərkəzdə aparılır. Bu ərəfədə 50 minlik «Rus – türkmən lüğəti» nəşr edilir. 1962-ci ildə «Türkmən dilinin lüğəti» - birinci izahlı lüğət mütəxəssislərin ixtiyarına buraxılır. Lüğətdə 25.000 sözün izahı verilmişdir. 1963-cü ildə türkmən dilinin orfoqrafiya lüğəti çap edilir. 1977-ci ildə türkmən dilinin frazeoloji lüğəti işıq üzü görür.

⁵ Севортыан Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955; Материалы сравнительной фонетики турецкого, азербайджанского и узбекского языков //Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч.1. М., 1955; Гузев В.Г. Фонетика староанатолийско- тюркского языка. Автореферат, Л., 1966.

⁶ Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке. М., 1974; Соколов С.А. Исследования по синтаксису сложного предложения в современном турецком литературном языке. Автореферат, М., 1974; Айлиаров Ш.С. Развернутые члены предложения в современном турецком языке. М., 1974.

1967-ci ildə türkmən dilinin qısa orfoepiya lüğəti, 1971-ci ildə Türkmənistanın toponimik lüğəti nəşr edilir.

Türkmən dilinin fonetik quruluşu ilk dəfə 1936-cı ildə A.P.Potseluevski tərəfindən yazılır («Фонетика туркменского языка»). Son illər isə türkmən dilçiləri «Фонетика туркменского языка» (1948, 1956, 1960) dərsliyini ortaya qoymuşlar. 1971-ci ildə «Фонетика современного туркменского языка» əsərini nəşr etdirmişlər. Burada sait və samit səslər, fonetik hadisələr, vurğu, intonasiya və s. məsələlər geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

1960-cı ildə Maxtumkulu adına institutun nəzdində fonetika laboratoriyası yaradılır, burada türkmən dilinin fonetik sistemi eksperimental üsulla öyrənilir.

«Долгие и краткие гласные в туркменском языке (экспериментально - фонетический очерк)» kitabı (1971) bu eksperimentlərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

60-70-ci illərdə türkmən dilinin fonetik və qrammatik quruluşları haqqında kapital işlər nəşr edilir: «Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Часть I. Фонетика и морфология» (1964), «Грамматика туркменского языка. Часть I. Фонетика и морфология» (1970), «Грамматика туркменского языка. Часть II. Синтаксис», «Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Часть II. Синтаксис».

Bu əsərlərdə türkmən dilinin fonetik və qrammatik quruluşu rus dili ilə də qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, tipoloji cəhətlər müəyyənləşdirilir.

Türkmən dilçiləri də türkmən dilini digər oğuz dilləri ilə də müqayisə ediblər. Bu müqayisələr nəticəsində A.P.Potseluevskinin «К вопросу о происхождении формы настоящего времени в тюркских языках юго-западной группы» (1948), «Проблемы стадильно-сравнительной грамматики тюркских языков» (1946) əsərləri meydana çıxır. Dil və Ədəbiyyat institutunun əməkdaşları tərəfindən isə aşağıdakı monoqrafialar yazılır: «Времена глагола в тюркских языках юго-за-

падной группы» (1970), «Имена действия в тюркских языках юго-западной группы» (1976), «Причастные формы в тюркских языках юго-западной группы» (1977), «Очерки по глаголу тюркских языков юго-западной группы» (1980).

Türkmən fonetistləri bu dilin fonem və intonasiya sistemini eksperiment yolu ilə öyrənməyə cəhd göstərmişlər. Bu yolla türkmən dilinin frikativ və sonor samitləri öyrənilmişdir. Güclü və zəif samitlərin intervokal mövqeləri, artikulyasiya və fiziki xüsusiyyətləri spektral analiz vasitəsilə tədqiq edilmişdir.⁷

Türkmən dilinin lüğət tərkibi, fonetik sistemi, qrammatik quruluşu, bu dilin tarixi və dialektləri, ədəbi dilin normalaşma məsələləri, orfoqrafiya, orfoepiya, terminologiya, transkripsiya məsələləri göstərilən istiqamətlər üzrə tədqiq edilmişdir.

Türkmən ədəbi dilinin formalaşması görkəmli türkmən klassik ədəbiyyatının nümayəndəsi XVII yüzilliyin sənətkarı Maxtumkulunun adı ilə bağlıdır. XIX yüzillikdən etibarən türkmən şair və yazıçıları- Seyd, Mollanepes, Kemine, Zelili və başqaları türkmən ədəbi dilinin formalaşma və inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Türkmən dili bu inkişafda ictimai həyatın bütün sferalarını əks etdirmək iqtidarına malik olmuşdur.

Demokratikləşmə və normalaşma prosesi türkmən ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türkmən xalqının savadlanmasında, maariflənməsində həmin proses əsaslı əhəmiyyət daşımışdır. Orfoepik, orfoqrafik və nitq mədəniyyəti normalarında sabitləşmə yaranmışdır.⁸

⁷ Куренов С. Библиография по исследованию звукового строя и интонации туркменского языка экспериментально-фонетическим путем. «Известия АН Туркменской ССР, Серия общественных наук», 1977, № 1; Нурмухаммедов А., Куренов С. Туркмен дилинде сүйкеш ве сонорлы чекимсизлер. Ашгабат, 1979; Моллаев А. Акустическая характеристика ударных и безударных гласных в двусложных словах туркменского языка. Ашхабад, 1980.

⁸ Тачмырадов Т. Туркмен едеби дилинин орфоэпийасы. Ашгабат, 1976; уепә оуп: Туркмен едеби дилинин орфографийасынын совет дөврүнде формирлениши. Ашгабат, 1979; Туркмен сөйлейиш медениети бойунча очерклер. Ашгабат, 1980; Дил медениети. Ашгабат, 1976; Сөзлейиш

Müasir türkmən dilinin iki qrup daxilində fəaliyyət göstərən dialektləri vardır: Yomud dialekti*, Tekin dialekti, Salır dialekti, Sarık dialekti; Noxurlu dialekti, Anauli dialekti, Xasarlı dialekti, Nerezim dialekti və s.

Bu dialektlərin fono-morfoloji tərkibi bir-birindən fərqlənir. Məs.: al, qel felləri indiki zamanda aşağıdakı fərqli paradıqmalarda çıxış edir: alyar\\alyaar; qelyər\\qelyəər (Yomud dialekti), alyə\\alyaa; qeliə\\qelyəə (Tekin və Salır dialektlərində); alyə\\alyaa; qelyə\\qelyəə (Koklen dialektində); alyor\\alyoor, qelyor\\qelyoor; alyer\\alyee, qelyer\\qelyeer (Ersar dialektində); alor\\aloor, qelor\\qeloor (Sarık dialektində).

Tarixdə türkmənlər o bölgədə olduqları üçün çağatay türkcəsindən istifadə etmişlər. Onların danışdığı dili oğuz türkcəsi, yazı dilləri isə çığatay türkcəsi olmuşdur.

Türkmən dili oğuz qrupu türk dillərinə aiddir. Bu dilin oğuz dillərinə çox yaxınlığı var, amma bununla belə həmin dilidə qırçaq elementləri də müəyyən qədər qorunub saxlanmışdır.

XVIII yüzillikdən sonra türkmən ədəbi dili meydana gəlmiş, böyük şair Maxtumkulunun əsərləri bu dili cilalamış və sabitləşdirmişdir.

İndi bu dil özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik özəllik qazanmışdır. Dilin müxtəlif sahələri üzrə saysız-hesabsız araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatlar Türkmənistan EA-da, Maxtumkulu adına Türkmənistan Dövlət Universitetində və digər elmi mərkəzlərdə aparılır. X.Bayhyev, P.Əzimov, Z.Muxammedova, B.Çarıyarov, M.Xıdırov, A.Annanurov, Q.Sarıyev və başqa görkəmli dilçilər bu elmin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmişlər.

Türkmən dilinin əlifbası bir neçə mərhələdən keçmişdir: Əvvəlcə ərəb əlifbası (1828), sonra latın (1940-cı ilə kimi), daha

меденнетинин актуал меселелери. Ашгабат, 1980; Туркмен едеби дилинин нормаланышынын кәбир меселелери. Ашгабат, 1981.

⁸ Türkmən dilinin Yomud dialekti ədəbi dilin formalaşması və inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

sonra kiril əlifbası, müstəqillik əldə etdikdən sonra latın qrafikalı əlifba. Sonuncuda bir sıra islahatlar aparılmışdır.

Azərbaycan dilçisi Kamil Bəşirov türkmən dilini digər oğuz dillərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən birinin bu dilin morfoloji quruluşunun müəyyən qədər özbək və tacik dillərinin təsirinə məruz qalması ilə əlaqələndirir: alan-alqan, bilən-bilqən, doğru deyil- nədoğrudur və s. Bundan başqa da türkmən dili bir sıra fərdi xüsusiyyətlərə malikdir: 1) digər oğuz qrupu dillərində mövcud olan c, f, g, h səslərinə türkmən ədəbi dilində rast gəlinmir; 2) bu dildə c-j, f-p, g-q, h-x əvəzlənməsi geniş yayılmışdır: düşüncə-düşünje, fikir-pikir, gəlmək-qelmək, heyran-xayran, keçən-qeçən və s. F səsi yalnız alınma sözlərdə işlənir: fabrik, forma və s. 3) ə-e əvəzlənməsi də kifayət qədərdir: əlli-elli, günlər-qünler, təzədən-tezeden, ədəbi-edebi və s., 4) saitlərin qalınlaşması türk dilində olduğu kimi, türkmən dilində də geniş yayılıb: hadisə-xadisa, əsir- asır, qəbul- kabul, layıq-layık və s.⁸

Müasir qırğız dili

Müasir qırğız dili Qırğızıstan respublikasının dövlət dilidir. Qırğız dilində 1,7 milyondan artıq əhali danışır.

Genealoji təsnifə görə əsasən qırğız dili altay dili ilə birlikdə türk dillərinin şərq hün budağının qırğız-qıpçaq qrupuna daxildir.

Qırğız dili şərti olaraq 3 tarixi inkişaf mərhələsi keçmişdir: qədim qırğız dili (VIII-IX yüzilliklər), orta qırğız dili (X-XV yüzilliklər), yeni qırğız dili (XV yüzillikdən sonra). Qədim qırğızlar Yenisey hövzəsində yaşamış çox böyük qəbilə birləşmələrinə başçılıq etmişlər. Buna görə də qədim qırğız dili bəzi xüsusiyyətlərinə görə oğuz və qədim uyğur dilləri ilə ümumilik təşkil edir.

⁸ Bəşirov Kamil. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, «Elm və təhsil», 2009, s.37.

Müasir qırğız ədəbi dili 1917-ci ildən sonra, əsasən, şimal dialekti əsasında formalaşmışdır. Bu dilin şimal, cənub-şərq və cənub-qərb dialektləri də vardır. Fonetik və leksik xüsusiyyətlərinə görə qırğız dili Altay dillərinə daha yaxındır. Qırğızlar 1926-cı ilədək ərəb, sonra latın əlifbalarından istifadə etmiş, 1940-cı ildən rus qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçmişlər.

1924-cü ildə qırğız dilinin birinci «Alıpbəsi» üzə çıxır. Bunun ardınca «Erikin too» («Свободные горы») qəzeti nəşrə başlayır.

30-cu illərdən planlı şəkildə qırğız dilinin fonetik quruluşu tədqiqat obyektinə çevrilir. İ.A.Batmanov bu sahədə ilk addım atanlardan olur.⁹

Qırğız dilinin fonetik quruluşu üzrə tədqiqatlar davam edir, bir sıra faydalı əsərlər meydana çıxır.¹⁰

Morfoloji kateqoriyaların semantik təhlilinə 40-cı illərdən başlamış X.Karasayev, B.Yunusəliyev, B.Umetəliyev, K.Dıyqakov, S.Kudayberqenov, J.Muratəliyeva, M.Muratəliyev, S.Davletov, B.Oruzbayeva kimi alimlər monoqrafik tədqiqatlar aparmışlar.

Sintaksis məsələləri ilə A.Caparov, İ.Cakıpov, M. Muratəliyev, A.Tursunov, A.İmanov (söz birləşmələrinin təsviri, sadə cümlənin müxtəlif tipləri və cümlə üzvləri, sadə cümlədə söz sırası), K. Sartabayev (mürəkkəb cümlə sintaksisi) və digərləri məşğul olmuşlar.

Qırğız dilinin qrammatikası ali məktəblər üçün hazırlanmış, tələbələrin ixtiyarına verilmişdir.¹¹

⁹ Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып. I. Фрунзе, 1939; Батманов И.А. Современный киргизский язык. Часть I. Четвертое издание, 1963.

¹⁰ Орусбаев А. Киргизская акцентуация. Фрунзе, 1974; Орусбаев А. Динамика формантных частот гласных киргизского языка. Фрунзе, 1976; Сыдыков Дж. Безударный вокализм в киргизском языке. Фрунзе, 1976; Акматов Т. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Часть II, 1968, 1970.

¹¹ Современный киргизский язык, ч. I, II (1956, 1958), Синтаксис сложного предложения киргизского языка (1957), Сартабаев К.К. Синтаксис

Qırğızistan EA-nın Dil və Ədəbiyyat institutu tərəfindən 35 müəllif vərəqi həcmində kitablar hazırlanmış və çapdan çıxmışdır. Bu əsər materialca zəngindir və həm qırğız, həm də rus dillərində nəşr edilmişdir (**Грамматика киргизского языка, ч. I. Фонетика, морфология**).

E.Abduldayev və D. İsayev tərəfindən «**Правила киргизской орфографии**» (1972), A.Tursunov tərəfindən isə «**Пунктуация киргизского языка**» (1969) əsərləri nəşr edilmişdir.

Müasir qazax dili

Qazax dili türk dillərinin şimal-qərb və yaxud qırçaq qrupuna aiddir. Ən çox qaraqalpaq və noqay dillərinə yaxındır. Eyni yarımqrup təşkil edirlər.

XIX yüzillikdə bu dilin ədəbi norması sabitləşmişdir. Qazax ədəbi dilinin tam şəkildə formalaşmasında Abay Kunanbayevin, İbray Altınсаринин mühüm xidmətləri olmuşdur.

Qazax dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rus dilinin də müstəna rolu olmuşdur. Həmin dilin fonetik özəlliyini s samiti əvəzinə s samitinin, y samiti yerinə j samitinin intensiv işlənməsi faktı göstərir.

Qazax linqvistikasının bünövrəsini rus şərqşünaslarından N.İ. İlminski, V.V. Katarinski, P.M. Melioranski, V.V.Radlov və başqaları qoymuşlar. Onların səyi nəticəsində qazax dilinin ilk qrammatikası və lüğətləri nəşr edilmişdir. Burada qazax folklor materiallarından da istifadə olunmuşdur.

Qazax dilçiliyinin tarixini öz mütəxəssisləri 3 mərhələyə ayırırlar: birinci-1920, ikinci-1930, üçüncü 1940-1970 və sonrakı illər.¹²

простого предложения современного киргизского языка (1958), Джакыпов И. Грамматика киргизского языка, ч. I. Морфология, 1964.

¹² Кайдаров А.Т., Сарыбаев Ш.Ш. Развитие казахского языкознания. «Советская тюркология», 1977, № 6, с. 57.

Qazax dilçiliyinin banisi professor X.K.Jubanov olmuşdur. O, ilk dəfə qazax dilinin fonetikasi, qrammatikası, terminologiyası, eləcə də əlifba və orfoqrafiyası haqqında əsərlər yazmışdır. X.Jubanov qazax dilində ilk tədris vəsaitlərinin, dərslər programlarının müəllifi olmuşdur.¹³

Sonrakı mərhələlərdə qazax dilçiliyinin problemləri ilə mün-təzəm olaraq S.Amanjolov, Ş.Sarıbayev, N.T.Sauranbayev, S.K.Kenesbayev, M.B.Balakayev, A.İ.İskakov, Q.Musabəyov və digərləri məşğul olmuşlar.

1946-cı ildə Qazaxıstanda Elmlər Akademiyası yaradılır. Dil institutu fəaliyyətə başlayır. Qazax dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun tədqiqinə başlanılır. Morfoloji və sintaktik kateqoriyaları N.Sauranbayev, A. İskakov, K.Musayev, R.Amirov, A.Kalıkbayev, İ.Mamanov, N.Oralbayeva, E.Janpeyisov, T.Kordabayev, F.Kenjebayev, M.Tomanov, A.Kaydarov, A. Cunisbəyov və başqaları araşdırırlar¹⁴.

¹³ Казак тилинин грамматикасы. I бөлүм. Морфология, Алматы, 1936; Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966.

¹⁴ Джунибеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата, 1972; Дүйсəбаева М. Казак əдеби тили орфоэпиясынын кейбир меселелери. Алматы, 1973; Бейсенбаева К. Казирги казак тилинин фонетикасы. Алматы, 1973; Талипов Т. Гласные звуки уйгурского и казахского языков. Алма-Ата, 1968; Оралбаева Н. Казирги казак тили морфологиясы. Алматы, 1971; Сауранбаев Н.Т. Семантика и функции деепричастия в казахском языке. Алма-Ата, 1944; Балакаев М.Б. Казак тили грамматикасынын кейбир меселелери. Алматы, 1941; Балакаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957; Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис словосочетания и простого предложения. Алма-Ата, 1959; Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974; Тomanov M.T. Казак тилинин тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. Алматы, 1981; Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и слов в казахском языке. Алматы, 2005; Джунибеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата, 1980.

Müasir özbək dili

«Özbək dili» termini XVI yüzillikdə meydana gəldi, Şeybani xan və onun tərəfdarları müxtəlif özbək dialektlərindən bu ədəbi dili ayırdılar.

Tarixən özbək ədəbi dili qədim özbək dili ənənələri üzərində qurulmuşdur. Qədimdə çağatay adı ilə məşhur olmuşdur.

Müasir özbək dili xeyli sayda şivələrinə və sait səslərin tərkibinə görə adətən digər türk dillərindən (onlarda 8, 9 sait səs var) fərqlənir, 6 sait səsi özündə birləşdirir.

1922-ci ildə özbək dilinin canlı danışığı və tələffüzü bir-birinə yaxınlaşdırılır, ərəb əlifbasında islahatlar aparılır.

Özbək dili iki istiqamətdə tədqiq edilir: 1) qədim özbək dilinin tədqiqi; 2) müasir özbək dilinin tədqiqi. Qədim özbək dilinin tədqiqi ilə Q.Vamberi, İ.N.Berezin, N.İ. İlminski, V.V.Radlov, V.V.Bartold, P.M.Meliorski, A.N.Samoyloviç, K.K.Yudaxin, S.E.Malov, A.K. Borovkov və digərləri məşğul olmuşlar.

1921-ci ildə I Özbək qurultayı çağırılır, qurultayda özbək dilinin orfoqrafiyası müzakirə olunur. M.Xadiyev özbək dilinin orfoqrafik sistemi haqqında məruzə edir. Ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçid istiqamətləri barədə təkliflər verir. 1923-cü ildə Buxarada Orfoqrafiya konfransı keçirilir. Bu konfransdakı təkliflərə əsasən 6 əlavə işarə əlifbada öz əksini tapır. Bəzi səslər digərləri ilə əvəzlənir. 1929-cu ildə Səmərqənddə orfoqrafiya konfransı keçirilir. Konfransda yeni özbək dilinin əlifbasının layihəsi qəbul edilir, bunun əsasında latın qrafikalı 34 işarədən istifadə olunur. I elmi konfrans 1934-cü ilin yanvarında Daşkənddə çağırılır, burada orfoqrafiya məsələləri müzakirə predmeti olur. Özbək dilinin əlifbasında 6 sait səs və 30 samit səs müəyyənləşdirilir. 1943-cü ildə Özbəkistanda Elmlər Akademiyası yaradılır. Bu elmi mərkəzdə dilçilik məsələləri də dərinlən öyrənilir.

Müasir özbək dilinin problemləri ilə bağlı A.N.Kononov, S.M.Mutallibov, A.M.Şerbak, Q.Abduraxmanov, Ş.Şükürov, K.Kərimov, A.Rustamov, K.Maxmudov və digərləri xeyli işlər

görmüşlər.

Özbək dilinin fonetik və qrammatik quruluşunun məqsədli tədqiqinə 20-30-cu illərdən başlanmışdır. İlk dəfə olaraq özbək dilinin fonetik quruluşunu E.D. Polivanov təsvir etmişdir.¹⁵

Senra A.Borovkov, A.Kononov, V.Reşetov, Ş. Şaabduraxmanov, İ.Kissena, F. Kamalov və b. özbək dilinin fonetik quruluşununun tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Özbək dilinin fonetikasi müqayisəli-tarixi planda E.Polivanovun, E.Sevortyanın, A.Şerbakin əsərlərində təhlil olunmuşdur.

Özbək dilinin morfoloqiyası haqqında Mirzə Mehdixan, Süleyman Buxari, E.Polivanov, A.Borovkov, A.Kononov, V.Reşetov, A. Qulyamov, U.Tursunov, C.Muxtarov, Ş.Raxmatullayev, A.Xocayev, S.Usmanov tədqiqatlar aparmışlar. Onlar nitq hissələrinə aid olan hər bir qrammatik kateqoriyanın həcmi, strukturunu, sərhədlərini və prinsiplərini müəyyənləşdirmişlər.

Bu dilin sintaksisi haqqında A.N.Kononov, A.K.Borovkov, Q.Abduraxmanov, M.Askarov, İ.Rasulov, X.Abduraxmanov, A.Safayev və digərləri mühüm işlər görmüşlər.¹⁶

Müasir qaqauz dili

Qaqauz adına ilk dəfə olaraq 1817-ci ilə aid sənədlərdə təsadüf olunur. Tədqiqatçıların böyük bir qismi gagavuz\gagauz adında Oğuz\Guz\Uz sözlərinin varlığını təsbit etmişlər. Ahmet Bican Ercilasın qaqauzları «Qıpçak ölkəsindən gələn

¹⁵ Поливанов Е.Д. Краткая грамматика узбекского языка. Ташкент, М., 1926.

¹⁶ Современный узбекский литературный язык. Морфология, I, Ташкент, 1966; II. Синтаксис, 1966; Современный узбекский язык. Лексикология. Фонетика. Графика и орфография. Морфология. Ташкент, 1957; Грамматика узбекского языка. т. I. Морфология, Ташкент, 1975; т. 2. Синтаксис, Ташкент, 1976.

Oğuzlar» hesab edir.¹⁷

Qaqauz dili türk dillərinin cənub-qərb qrupu (oğuz qrupu) dillərinə aiddir. Bu dil bir qədər balkan türklərinin şivələrinə, bir qədər də türk dilinin Dəliorman dialektinə yaxındır. Qaqauz dilini yeni türk dillərindən də hesab edirlər.

1959-cu ilin statistikasına görə qaqauzlar 124 min nəfər olmuşlar. Onlardan 100 minə yaxını Moldavyanın Komrat, Çadır-Qunq, Bulkanəşt və Budjak rayonlarında yaşayırlar. Yeni məlumata görə qaqauzların sayı 200 mindən çoxdur.

Qaqauzların zəngin və maraqlı tarixi var. Bu tarix XIX yüzillikdən öyrənilməyə başlanmışdır. V.A.Moşkov, T.Kovalski, N.A.Baskakov, S.E.Malov, N.K.Dmitriyev, B.Q. Qafarov, L.A.Pokrovskaya və başqaları bu toplumun tarixi, folkloru və dili ilə məşğul olmuşlar.

Güllü Karanfil belə bir məlumat verir ki, oğuz qrupu türk dilləri arasında qaqauz dili ən az araşdırılmış dillərdən biridir. Qaqauzlar uzun müddət Osmanlı imperiyasının (Bolqarıstan ərazisində XV-XVII), Rusiyanın (1812-1918), Rumıniyanın (1918-1940), sonra Sovet İttifaqının tərkibində (1940-1991) yaşamışdır. Hal-hazırda isə qaqauzların böyük hissəsi (təxminən 200 000 nəfər) Moldovanın tərkibində olan Qaqauz Yeri muxtar-inzibati bölgəsində (24 dekabr, 1994), bundan əlavə, Ukraynanın Volqrad və Odessa bölgələrində (təxminən 4.400 nəfər), Bolqarıstanda, Rumıniyada, Şimali Qafqazda, Qazaxıstanın Səmpalətinsk bölgəsində yaşayırlar.¹⁸

N.K.Dmitriyev qaqauz dilinin fonetikasını, V.A.Moşkov Bessarabiya qaqauzlarının dilinin lüğət tərkibini, A.A.Tukaq, İ.N.Çakir və N.Q.Tanasoğlu Ana dili dərsləkləri, N.Baboqlu orta məktəbin Qaqauz dili dərsləklərini, L.A.Pokrovskaya bu dilin qrammatikasını, ayrıca sintaksisini yazmışlar.

Qaqauz dili 1950-ci ildən sonra yazı dili halına gəlmişdir, ondan öncə sadəcə bədii əsərlərin yazılmasında istifadə edilmişdir.

Qaqauz türkləri tarixləri boyunca bəzi slavyan xalqları ilə yaxın əlaqələrdə olmuşlar. Bunun nəticəsi olaraq müxtəlif dövrlərdə slavyan mənşəli sözlər və ya slavyan dilləri vasitəsi ilə başqa dillərdən sözlər almışlar. Danışıq dilindəki sözlər və dini terminlər daha qədim zamanlarda keçmişdir. Bunların bir çoxu bolqar dilinin fonetik xüsusiyyətlərini daşıyır. Çünki qaqauz türkləri keçən yüzilliyin əvvəlinə qədər bu günkü Şimali-Şərqi Bolqarıstanda o zamanın osmanlı torpaqlarında bolqarlarla birlikdə yaşamış, keçmiş zamanlarda da xristian dinini bolqarlardan almış və mənimsəmişlər. Daha sonralar isə xristian dini bolqarlar, qaqauz türkləri, ruslar və s. xalqlar arasında birləşdirici bir amil olmuşdur.

Qaqauz dili Türkiyə türkcəsinin Anadolu və Rumeli dialekt və şivələrinə yaxın bir dildir. Müasir qaqauz türkcəsindəki slavyan dilindən alınmaların ümumi sayı 2129-dur. Bu sözlər «Qaqauzca-rusca-moldavca sözlük»dəki ümumi sözlərin 18, 56%-ni təşkil edir.

Qaqauzlar 20 avqust 1990-cı ildə Moldavyadan ayrılaraq müstəqil bir dövlət qurduqlarını elan etdilər. Bu gün qaqauzlar Türk Dünyası üçün hazırlanan latin əsaslı ortaqlıq əlifbanı qəbul etmişlər. «Ana sözü» qəzeti bu əlifba ilə çap olunur.

Qaqauz dilinin türk dilləri içərisində nüfuzu böyükdür. Bu dil iki dialektə ayrılır: a) mərkəz ağzı; b) güney ağzı. Birinci ağız Çadır- Lunqa və Komrat bölgələrində danışanlardır. İkinci ağız isə Vulkanəşt bölgəsindəkilərə aiddir. Ə-e keçidi bu ağızları bir-birindən fərqləndirir: evlər- evler, çizmə- çizme, qeje-qeje və s.

Müasir uyğur dili

14 milyona yaxın əhali uyğur dilindən istifadə edir. Bu dil ən qədim ənənələrini yaşadır. Uyğur tayfalarının tarixi keçmişi, bu dildə yazılmış abidələrin şöhrəti hər yerdə bəllidir. Etnik baxım-

¹⁷ Ahmet Bican Ercilasın. Gaguzlardan Yeni Haberler. Türk Kültürü, c. XXVII, s. 316, Ağustos, 1987, s. (31) 479.

¹⁸ Güllü Karanfil. Çağdaş qaqauz dilində əlifba və orfoqrafiya problemləri. «Türkologiya», 2006, Özel buraxılış, s.123.

dan uyğurların dili karlıklara yaxındır. Şərqi Türküstanda uyğurların böyük maddi-mədəniyyət abidələri və qədim dil ənənələrini qoruyub saxlayan qaynaqları çoxdur. Köhnə uyğur dili ilə yeni yaranmış uyğur dili bunların arasında kəskin bir hədd qoymuşdu. İndi yeni uyğur dilindən söhbət gədir. Yeni uyğur yazı dili 1930-cu illərdə Çində ortaya çıxdı.

Yeni uyğur dilinin tədqiqi ilə A.K.Borovkov (Учебник уйгурского языка. Л., 1935), V.M.Nasilov (Грамматика уйгурского языка. М., 1940), E.N. Nadip (Современный уйгурской язык. М., 1960), S.E.Malov (Уйгурский язык. Хамийское наречие. Тексты переводы, словарь. М., Л., 1954), A.T.Kaydarov (Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958) və başqa görkəmli dilçilər məşğul olmuşlar.

Uyğur dilinin əlifbasına onların özünəməxsus səsləri də daxil edilmişdir: *ğ, j, ö, ü, ə, h*.

Müasir tatar dili

XIX yüzillikdə artıq Kazan Rusiyada böyük türkoloji mərkəzlərdən sayılırdı. Kazan universiteti bu ərafədə yaradıldı. Tatar filologiyası bu universitetdə inkişaf etdirildi.

Tatar filologiyasına dair materiallar ilk mətbu nəşrlərdə — «Məqarif» jurnalında, «Kızıl şərık», «Beznen yol», «Вестник научного общества татароведения» və digər nəşrlərdə işıq üzü gördü.

Tatar dilinin morfologiya və sintaksisi sovet hakimiyyəti illərində tədqiq olunur. Bu sahədə xeyli əsərlər yazılır¹⁹.

¹⁹ İbrahimov Q. Tatar sağfi. Kazan, 1918; Vəlidı J. Tatar telenen qrammatikası. Kazan, 1919; Xanqildin V.N. Tatar telenen qrammatikası (morfologiya buensa oçerklar), Kazan, 1945; Zəkıev M.Z. Xəzərqe tatar ədəbi tele. Sintaksis. Kazan, 1958; Тумашева Д.Г. Хəзєрге татар ədəби теле морфологиясы. Kazan, 1964.

Müasir tatar dili yeni təsnifata görə qıpçaq qrupunun qıpçaq-bulqar yarımqrupuna aiddir.

Tatarlar tarixləri boyunca ruslarla ən çox əlaqədə olan türk xalqlarındandır. Tatar dili yüz illər boyu rus dilinə təsir etmişdir. Rus dilinə keçmiş zamanlarda daxil olmuş bir sıra türk mənşəli sözlər tatar dili sayəsində olmuşdur. Amma XVII-XVIII yüzilliklərdən sonra rus dilinin təsiri getdikcə artmış və tatar dili türk dilləri arasında ən çox və ən uzun zaman, xüsusilə lüğət tərkibi baxımından rus dilinin təsirində qalmış bir türk dili vəziyyətinə düşmüşdür.

Tatar dili 3 dialektə görə fərqlənir: şərq, orta və cənub. Orta dialektə Kazan tatarları aid edilir. Şərq dialektinə Mişar və ya Meşer. cənuba isə Sibir tatarları aiddir.

Tatar dili etnik tərkibinə görə Povolj tatarları və Sibir tatarlarından ibarətdir.

Müasir tatar dili öz strukturuna, əsas qrammatik və leksik-semantik materiallarına görə qədim türk tayfa dilləri və yeni ədəbi dillər əsasında formalamışdır.

Səslərin inkişafı: *ğ-u, y-j, p-f: tağ-tau (dağ), yeti-jide (yeddi), toprak-tufrak; oğul-uğul-ul; u-ö: uluğ-ulu-ölö; ö-ü: ötün-ütün-üten; u-ö: üçün-öçen; i-e: kişi-keşe* və s.

Tatar dili öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə qıpçaq dillərinə aiddir, bundan əlavə çox sayda əlamətlər bu dili bulqar və qədim türk dillərinə yaxınlaşdırır.

Kırım-tatarlarının dili

Kırım tatarları monoqol istilasını zamanı XIII yüzilliyin başlanğıcında Kırmda kök salmış və yayılmışlar. Araşdırmalar da göstərir ki, kırım-tatarları bir xalq kimi XIII yüzilliyin əvvəllərində Kırım yarımadasında məskunlaşmışlar.²⁰

²⁰ Торчинская Э.Г., Кочетова Е.Б. Крымские татары: Каталог коллекции. Л., 1989, с. 3.

Krım-tatarlarının tarixi, etnogenezi, dili haqqında xarici tarixçilər, arxeoloqlar, antropoloqlar və dilçilər xüsusi tədqiqatlar aparmışlar: V.P.Smirnov, B.X.Kondaraki, V.V.Radlov, N.A.Aristov, A.A.Kunik, V.V.Qinzburq, E.Çələbi, A.N.Bernaştam, A.L.Yakobson, Z.Ş.Navşirvanov, A.N.Samoyloviç, N.A.Baskakov, K.M.Musaev, L.N.Qumilev, S.A.Pletneva, M.İ.Artamonov və b.

İran tayfalarının bir çoxu zaman-zaman krım-tatarlarının içində ərimiş, qaynayıb qarışmışlar. Bu səbəbdən də krım-tatar dilinin leksik-qrammatik layı iran mənşəli elementlər hesabına çoxalmış və zənginləşmişdir. İranizmlər indi krım-tatar dilində dil substratı kimi qalaraq xalqın həyat və fəaliyyətində mühüm sferaları yerinə yetirir. Bu: 1) coğrafi adlarda: djian, zemin, çimen, çeşmə; 2) xüsusi adlarda: Qulpempe, Ruşen, Qulçere, Quldjan, Dilyaver, Dilşat; 3) heyvan və quş adlarında: sansar, kerkedan, xoraz; 4) anatomik adlarda: pandja, çere, djiqer, endam; 5) kalendar adlarında: baar, çarşenbe, bazar, afta; 6) kənd təsərrüfatına aid leksikada: baqça, badem, zerdali, şeftali, bostan, çyukyundur, pirinç, qul (gül), lyale (lalə) və s. adlarda qalmışdır.

Bu dilin leksik-semantik və struktur-qrammatik analizi də göstərir ki, müasir krım-tatarların dili qıpçaq- poleves tayfaları əsasında formalaşmış və bu dilə oğuz tayfalarının müəyyən təsiri olmuşdur.²¹

Müasir başqırd dili

Başqırd xalqı Başqırdıstan Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Başqırd ədəbi dilində koynə rolunu Quvakan və Yurmatın dialektləri oynayır.

İnqilabdan sonra başqırd dilçiliyi müstəqil elm kimi forma-

²¹ Меметов А. Источники формирования лексики крымско- татарского языка. Ташкент, 1988.

laşdı. Qısa vaxt ərzində başqırd ədəbi dili formalaşmağa və inkişafa başladı. 20-ci illərdə böyük türkoloq, görkəmli başqırdşünas alim N.K.Dmitriyev «Belem» jurnalında başqırd dilinin öyrənilməsi problemləri ilə bağlı məqalə ilə çıxış etdi.²²

1948-ci ildə N.K.Dmitriyev ilk dəfə olaraq başqırd dilinin qrammatikasını yazdı. Bu əsər həm rus, həm də başqırd dillərində çap edildi.²³ Bu əsərlərdə başqırd dilinin ümumtürkoloji mövqeyi, ilk dəfə olaraq sözlərin qrammatik inkişafı, spesifik qrammatik kateqoriyaların sirləri açılır, həmin kateqoriyaların ifadə üsulları, vasitələri, eləcə cə budaq cümlə və s. məsələlərə aydınlıq gətirilir.

50-ci illərdə bu dilin fonetikasi öyrənilir.²⁴ Göstərilən müəllifin əsəri fundamental bir əsər olub başqırd dilinin fonologiyasının nəzəri əsaslarını, səs strukturunun əsas tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirir. A.Bişişiyev də başqırd dilinin səs sistemini digər türk dilləri ilə müqayisəli tədqiq edib.²⁵

Müəyyən illər ərzində Başqırd dilinin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar xüsusi tədqiqatlar aparılır. Bu yöndə A.Yuldaşev, M. Zaynullin, N.İşbulatov, A.Fatıxov, T.Qarıpov, K.Axmerov, Q.Saitbattalov, A.Aznabayev və digərlərinin əsərlərini göstərmək olar.²⁶

²² Дмитриев Н.К. К изучению башкирского языка. – Журн. «Белем», 1928, № 7, стр. 86-90.

²³ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948; уенә оңир. Башкорт теленен грамматикашы. Өфө, 1950.

²⁴ Киекбаев Г. Башкорт теленен фонетикашы. Өфө, 1958.

²⁵ Бишишев А.Г. «Первичные» долгие гласные в тюркских языках. Уфа, 1963.

²⁶ Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. М., 1958; Уенә оңир: Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965; Зайнуллин М.В. Хәзерге башкорт телендә модаллек категорияшы (укуу кулланмашы). Өфө, 1975; Ишбулатов Н.Х. Хәзерге башкорт теле. Өфө, 1962; Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1959; Сәйтбәтталов Қ.Қ. Башкорт теленен кушма шөйлем синтаксисе. Өфө, 1961; Азнабаев А.М. Башкорт теленде айырымланан ейәрсен кисәктәр. Өфө., 1965.

Müasir qaraqalpaq dili

Qaraqalpaqlar özbəklərin tərkibində muxtariyyət yaradaraq yaşayırlar. Həmin muxtap respublikada özbəklər, qazaxlar, eləcə də qaraqalpaqlar birgə fəaliyyət göstərirlər.

Qaraqalpaqların dili qıpçaq qrupunun qıpçaq-noqay yarımqrupuna daxildir. Bu dildə qazax və özbək dillərinə bənzər əlamətlər çoxdur.

Qaraqalpaq dili problemləri 1930-cu illərdən öyrənilməyə başlanır. Bu dil haqqında ilk elmi məlumatı S.E.Malov, E.D.Polivanov və N.A.Baskakov verirlər.²⁷

1940-cı ildə Dil və Ədəbiyyat institutunda qaraqalpaq dilinin elmi tədqiqinə başlanılır. Rus qrafikalı əlifbaya keçilir. 30 min sözü əhatə edən «Rus-qaraqalpaq lüğəti» nəşr edilir. 1949-cu ildə J. Aralbayevin «Фонетическая система современного каракалпакского языка» (Алма-Ата, 1949) əsəri üzə çıxır.

50-ci illərdən qaraqalpaq dilçiliyinin müxtəlif bölmələrinə (yazılı abidələrin tarixi, leksikoqrafiya, leksikologiya, fonetika, qrammatika, dil tarixi, dialektologiya və s.) aid monoqrafik tədqiqatlar meydana gəlir. 1957-ci ildə yeni əlifba və orfoqrafiya təsbit olunur. 50-ci illərdə N.A.Baskakovun²⁸ əsərləri çap edilir.

1965-ci ildə qaraqalpaq dilində K.Ubaydullayevin müasir qaraqalpaq dilinin fonetikasi kitabı çap olunur.²⁹

²⁷ Малов С.Е. Каракалпакский язык и его изучение.- «Каракалпакия», т. II. Л., 1934; Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. Нукус, 1966; Подиванов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. Ташкент, 1933; Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1932.

²⁸ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, том I - «Материалы по диалектологии». М., 1951; том II - Фонетика и морфология (части речи и словообразование), ч.I, М., 1952.

²⁹ Убайдуллаев М. Современный каракалпакский язык. Фонетика. Нукус, 1965.

Qaraqalpaq dilinin morfolojiya və sintaksinə dair monoqrafiyalar yaranır³⁰ və s.

Müasir yakut dili

Yakutlar keçmiş SSRİ-nin şimal-şərq səmtində yaşayırlar. Onlar burada Yakut Muxtar Respublikası təşkil etmişlər. Yakutlar türk dillərinin şərq qrupunda özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışlar. Bu dilin lüğət tərkibini 70 faiz türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, leksikanın 30 faizi monqol sözlərindən ibarətdir.

Yakut dilinin ən tipik əlaməti söz əvvəlində s səsinin itməsidir. X samiti monqol dialektlərində olduğu kimi bu dildə də fəaldır.

İnqilaba qədər Rusiyada digər türk dilləri ilə müqayisədə yakut dili istənilən səviyyədə öyrənilmişdir. Əhalisinin az olmasına baxmayaraq, rus alimləri yakut linqvistik elmini yaratmış, onun inkişafına təkan vermişlər. 1951-ci ildə O.N.Betlinqkin «Über die Sprache der Jakuten» (Yakut dili haqqında) adlı məqaləsi meydana çıxır. Məqalədə yakut dili elmi şəkildə ilk dəfə təsvir olunur.

1899-cu ildə Yakutiyada ilk dəfə fundamental şəkildə «Yakut dilinin lüğəti» işıq üzə gördü. Bu lüğət üzərində E.K.Pekarski 50 il öz həyatını sərf etmişdi.

1900-cü ildə ilk dəfə «Грамматика якутского языка

³⁰ Баскаков Н.А. Залогии в каракалпакском языке. Ташкент, 1951; Кдырбаев А. Имена существительные в каракалпакском языке. Нукус, 1961; Насыров Д.С. Категория множественности в каракалпакском языке. Нукус, 1961 (гарагалпаг дилиндə); Современный каракалпакском язык (морфология). Нукус, 1974 (гарагалпаг дилиндə); Ауезов М.А. Сложноподчиненное предложение времени и его структура в современном каракалпакском языке. Нукус, 1972 (гарагалпаг дилиндə); Дауенов Е. Словосочетания в современном каракалпакском языке. Нукус, 1973 (гарагалпаг дилиндə); Шалекенова М. Местоимение в современном каракалпакском языке. Нукус, 1970.

(**С.В.Ястремски**) əsəri yazıldı. 1908-ci ildə V.V.Radlovun «Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türk Sprachen» («Yakut dili və onun digər türk dilləri ilə əlaqəsi») işi meydana çıxdı.

1935-ci ildə ilk dəfə Yakutiya Dövlət Pedaqoji İnstitutu təsis edildi. Yakut dilçiləri həmin institutda ana dillərini 4 əsas istiqamətdə öyrənməyə başladılar: 1) yakut dilinin fonetikasi və qrammatikasi, 2) yakut dialektologiyası, 3) yakut dilinin leksikoqrafiya və leksikologiyası, 4) yakut dilinin tətbiqi məsələləri.

L.N.Xaritnov və E.İ.Ubryatov yakut dilinin morfoloji kateqoriyalarını və sintaktik sistemini ətrafı öyrəndilər.

Müasir çuvaş dili

Çuvaşların sayı yarım milyondan çoxdur. 86 faizdən çox ana dilində danışanlardır.

Çuvaş dili çuvaş xalqının dilidir, bu xalq X yüzillikdə formalaşmış, Bulqarların tərkibində inkişaf etmişdir. Çuvaş dili türk dillərinin bulqar qrupuna aiddir. Çuvaş yazılı abidələri XVIII yüzillikdə formalaşmışdır.

50-ci illərdən çuvaş dilçiləri dil quruculuğu sahəsində mühüm işlər görürlər: 1) qrafikanı, orfoqrafiyanı və durğu işarələrini sistemə salırlar, 2) çuvaş dilinin başlıca dialekt xüsusiyyətlərini təyin edirlər, 3) çuvaş dilinin fonetika, qrammatika və leksikasını öyrənirlər, 4) ictimai-siyasi və elmi terminologiyanı yaradırlar, 5) ikidilli lüğətlər tərtib edirlər, 6) orta və ali məktəblər üçün dilçilik fənlərinə aid proqram, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlayırlar.

20-ci illərdə çuvaş dilinin fonetik qanunauyğunluqlarını F.T.Timofeyev öyrənir. Sonra V.Q.Yeqorov, A.S.Uskin, İ.A.Andreyev fonetika məsələləri ilə müntəzəm məşğul olurlar. Son illər çuvaş dilinin fonetik özəllikləri ilə E.N.Stepanov, Ü.Ş.Bayçurı, Q.E.Kornilov, L.P.Sergeyev, P.Y.Yakovlev və digərləri xüsusi tədqiqatlar aparırlar.

Çuvaş dilinin morfolojiyası A.İ.İvanovun, İ.A.Andreyevin, M.R. Fedotovun, V.İ. Sergeyevin diqqət mərkəzində olub.

1957-ci ildə «**Материалы по грамматике современного чувашского языка**» adlı elmi-tədqiqat əsəri meydana çıxır. İ.P.Pavlovun müasir çuvaş ədəbi dilinə həsr olunmuş tədqiqatında çuvaş dilinin morfolojiyası, sözyaradıcılığı və morfolojiyası dərinlən araşdırılır (1965).

Çuvaş dilinin fonetika və fonologiyası N.İ.Aşmarin, V.Q.Yeqorov, V.İ.Kotleyev tərəfindən öyrənilmişdir.

Çuvaş dilinin tarixi, müqayisəli qrammatikasi, türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi M.R. Fedotov tərəfindən araşdırılmışdır³¹

N.İ.Aşmarin 1923-cü ildə «**Опыт исследования чувашского синтаксиса**» tədqiqatını yazır və bu ənənəni F.T.Timofeyev davam etdirir.

50-ci illərdən çuvaş dilinin sintaktik quruluşunun tədqiqi sahəsində əsaslı dönüş yaranır. M.F.Çernov və Y.M.Vinoqradov sintaktik problemlərlə əlaqədar tədqiqatlar aparırlar. 1970-ci ildə İ.A.Andreyev «**Структура простого предложения современного чувашского языка**» kitabını çap etdirir. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq ətraflı şəkildə, bütün tərəflərlə sadə cümlənin struktur-semantik əlamətləri xarakterizə olunur. Bu tədqiqat işində cümlənin qrammatik strukturu məna tərəfi ilə əlaqəli öyrənilir. İ.A.Andreyevin sintaksis sahəsindəki dərin araşdırmaları onun 2 kitabdan idarət «**Вопросу чувашского синтаксиса**». I (1973), II (1975) monoqrafiyasında işıqlandırılır. Birincidə sadə cümlə, ikincidə isə mürəkkəb cümlə təhlil olunur.

Çuvaş dilinin iki əsas dialekti fərqləndirilir: Aşağı və yuxarı dialektlər. Çuvaş ədəbi dilinin əsasında aşağı dialekti köyne rolunu oynamışdır.

1873-cü ildə məşhur çuvaş pedaqoqu İ.Yakovlevin təşəbbü-

³¹ Федотов М.Р. История чувашского языка. Чебоксары, 1971; Федотов М.Р. Дрезненпоркский язык. Чебоксары, 1973; Федотов М.Р. Сравнительная грамматика поркских языков. Чебоксары, 1975; Федотов М.Р. Введение в поркологию. Чебоксары, 1976.

sü ilə rus dili bazası əsasında yeni çuvaş əlifbası yaradılır. Bu, Yakovlev əlifbası adlandırılır, 37 hərfdən ibarət olur. Çuvaş orfoqrafiyası fonetik prinsiplərə əsaslanır. 33 hərf rus dilli, 4 hərf isə diakritik işarələrdir.

Müasir xakas dili

Xakas dilinin sisteməlik şəkildə öyrənilməsinə 1944-cü ildə Abakanda-Xakas elmi-tədqiqat institutunun dil, ədəbiyyat və tarix institutunda başlanılmışdır. İnstitutun dil bölməsində xakas ədəbi dili, bu dilin dialektləri (Kaçın, Kızıl, Şor və Saqay dialektləri - A.İ.İnkijekov, N.Q.Domojakov, D.F.Pataçakov, N.N.Mejekov), eləcə də orfoqrafiya və lüğətçilik məsələləri araşdırılır.

1948-ci ildə ilk olaraq xakas dilinin təsviri qrammatikası çap olunur.³²

Xakas dilinin fonetikasi, morfologiya və sintaksisi sahəsində tədqiqatlar genişlənir.³³

Müasir tuva dili

Tuva dilinin tədqiqi ilə M.A.Kastren, V.V.Radlov, Q.N.Potanin, N.F.Katanov, F.Y.Kon kimi görkəmli alimlər məşğul

³² Дырєнкова Н.П. Грамматика хакаского языка. Фонетика и морфология. Абакан, 1948.

³³ Исхаков Ф.Г. Хакаский язык. Краткий очерк по фонетике (Материалы и исследования. Абакан, 1956; Чанков Д.И. Согласные хакаского языка. Абакан, 1957; Оглоблин И.А. К проблеме сингармонизма (на материале гармонии гласных хакаского языка). Л., 1971; Бабушкин Г.Ф. Вопросы прилагательных в хакаском языке. Абакан, 1954; Карпов В.Г. Изъявительное наклонение в хакаском языке. М., 1955; Донидзе Г.И. Безличные предложения в хакаском языке. Абакан, 1957; Боргояков М.И. Прямое дополнение в хакаском языке. Абакан, 1961; Анжиганова О.П. Именные словосочетания в хакаском языке. М., 1974.

olmuşlar. XIX əsrdə N.F.Katanov «Опыт исследования урянхайского языка...» (Казань, 1903) monoqrafiyasını qələmə alır. O, Tuva dilinin folklor materialından lazım olan qaydada istifadə edir. 20-ci illərdən tuva dilinin planlı şəkildə tədqiqinə başlanılır. Xalq danışığı dilinə, 30-cu illərdə isə yazılı abidələrin dilinə maraq artır. Bu sahədə tədqiqat işləri yazılır. A.A.Palmbax «Опыт изучения тувинской письменности в связи с условиями образования и развития национального литературного языка» (1941) adlı əsəri yazır.

1944-cü ildə Tuvahlılar SSRİ-nin tərkibinə daxil olandan sonra bu dilin öyrənilməsinin yeni mərhələsinə qədəm qoyulur. 1945-ci ildə Tuva elmi-tədqiqat institutunun dil bölməsi də fəaliyyətə başlayır. Tuva dilinin öyrənilməsi ilə həm bu institut, həm Leninqrad universiteti və Kızıl pədaqoji institutunun uyğun kafedrləri məşğul olurlar.

50-ci illərdə tuva dilinin orfoqrafiya lüğəti çap olunur. 1967-ci ildə A.A.Palmbax və Z.B.Araqaçinin tuva dilinin orfoqrafiyasının nəzəri məsələlərinə aid kitabı («Основы тувинской орфографии» (Кызыл, 1963) nəşr edilir.

Tuva dilinin fonetik və qrammatik quruluşu haqqında yeni əsərlər üzə çıxır.³⁴

Müasir noqay dili

Noqay ədəbi dili noqayların danışığı dili əsasında formalaşmışdır; noqaylar başlıca olaraq Stavropol diyarının Qaraçay-Çerkes Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Noqayların bir qrupu Astarخان vilayətində, Krasnodar, Dağıstan ölkələrində də məs-

³⁴ Исхаков Ф.Г. Тувинский язык. Очерк по фонетике. М., 1957; Кунаа А.Ч. Звуковая система современного тувинского языка. Кызыл, 1957; Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961; Кунаа А.Ч. Синтаксис простого предложения современного тувинского языка. Кызыл, 1970.

kunlaşmışlar. Noqayların ümumi sayı 41 200 min əhalidən ibarətdir. Noqayların ədəbi dilləri də fərqlidir. Məsələn, Astarخان noqaylarının istifadə etdiyi ədəbi dil tatar ədəbi dilidir, Dağıstan noqaylarının ədəbi dili isə kumik ədəbi dilidir. Onlar Xasav-Yurdda və Baba-Yurdda yaşayırlar.

Noqay dili qıpçaq qrupu türk dilləri ailəsinə daxildir. Qazax, qaraqalpaq dilləri ilə bir qrupda birləşirlər. Öz lüğət tərkibinə, fonetik və qrammatik quruluşuna görə noqay dili bir qədər qaraqalpaq dili ilə ümumilik təşkil edir.

Noqay xalqı və dili tarixən Böyük Orda ilə sıx əlaqədə olmuşlar. Sonradan Qızıl Orda ilə də sıx bağlılıq yaranmışdır.

30-cu illərdə noqay ədəbi dili formalaşmış, əvvəlcə latın qrafikalı əlifbadan, sonra isə rus qrafikalı əlifbadan istifadə edilmişdir. Müasir noqay dilinin əlifbası 33 hərfdən ibarətdir, tərkibi rus qrafikalı əlifbadır: *a, b, v, q, d, e, ë, j, z, i, y, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, f, x, y, ç, ş, h, j, ı, ğ, ə, ö, ə.*

Şor dili

Şor xalqı şimalı Altayda yaşayırlar. Şorların sayı 15 300-dən çoxdur. Elmi ədəbiyyatda şorların adı «qara tatarlar», «mras tatarları», «kondom tatarları», «dəmirçi tatarları» və s. adları ilə tanınır.

N.A.Baskakovun təsnifatına görə şor dili türk dillərinin uyuğur-oğuz yarımqrupuna daxildir.³⁵

Şor dilinin hazırda iki dialekti seçilir: mras sk dialekti və ya Z-dialekti; Bu dialekt xakas dilinə yaxındır. Kondom dialekti və ya Y-dialekti. Məsələn, müqayisə et: *zls- y: mözük-piyik, keskiy* və s.

Şor dilinin qrammatikası fundamental şəkildə N.P.Direnkova tərəfindən yazılmışdır. Bu dilin başlıca xüsusiyyətlərindən Q.F.Babuşkin, Q.İ. Donidze də bəhs etmişlər.³⁶

Müasir Altay dili

Altaylar Altay ölkəsinin Dağlıq-Altay muxtar vilayətinin köklü sakinləridir. Altay dili - danışq və ədəbi dil olmaq üzrə formalaşmışdır. Altayların sayı 45 300-dən çoxdur, onlardan 88, 6 faiz ana dilində danışır.

Altay dili bir qədər qırğız dilinə oxşayır, ona görə də bu dil türk dilinin qırğız-qıpçaq qrupunun şər q budağına daxildir.

Altay dilinin şimal və cənub dialektləri fərqləndirilir. Fonetik quruluşda fərqlər görünür: *ul-ol, ura-ora, pik-bek, ool-uul (oğul), kook-kuuk, taq- tuu (dağ), çakşı- yakşı* və s.

Bu dilin qrammatik quruluşu da müxtəliflik dialektlər əsasında meydana çıxmışdır. Məsələn, ismin çıxışlıq halı bu dialektlərdə *-dnl-din,- tni-tin, - danl-den, manl-men,-nanl-nen* alomorfları əsasında gerçəkləşmişdir.

Altay dilinin əlifbasında 37 işarədən istifadə olunur. Bunlardan 30-u rus qrafikalı işarələrdir.

Müasir karaim dili

Karaim dili, yaxud daha dəqiq desək, karaim ədəbi dili dialektlər əsasında formalaşmışdır. Karaim dili qıpçaq dillərinə yaxud şimal-qərb qrupu türk dillərinə daxildir. Bu dil bir qədər poleveslərin dilinə yaxındır (Codex Cumanicus - XIII əsr).

Karaim dilinin tədqiqi ilə Rusiyada, keçmiş Sovetlər İttifaqında, eləcə də xarici ölkələrdə V.V.Radlov, A.N.Samoyloviç, V.A.Qordlevski, S.M.Şapşal, V.İ.Filonenko, B.Kokenay, N.A.Baskakov, K.Foya, B.M.Munkaçi, O.Prittsaka, A.Dubinski, V.Zayonçkovski, T.Kovalski və A.Mardkoviç məşğul ol-

³⁵ Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М., Л., 1941; Бабушкин Г.Ф., Донидзе Г.И. Шорский язык.-Языки народов СССР.- Тюркские языки, М., 1966, с.467-481.

³⁶ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960, с. 205.

muşlar.

İlk dəfə olaraq türkologiyada karaim dilininin türk dilləri arasındakı yerini A.N.Samoyloviç müəyyənləşdirmiş və bu dili təsnif etmişdir.

Kırım karaimlərinin şeir və mahmlarında onların xəzərlərlə tarixi əlaqələrini sübut edən faktlar çoxdur.

Karaim dilinin fonetik və qrammatik quruluşu ilə türk dillərinin quruluşunda böyük yaxınlıq var.

Karaim dili qıpçaq qrupu dillərinə yaxındır. Onlar qaraçay-balkar, kırım-tatar, kumik və noqaylarla birgə yaşamışlar.

Karaim dilində oğuz qrupu dillərinə xas olan elementlər çoxdur. Bu dildə də *ə, ö* səsləri geniş şəkildə işlənir. Söz başında *q, d* samitləri də işləkdir: *qöl, dört* və s.

Karaim dilində xeyli sayda qədim türk sözləri qorunub saxlanmışdır: *yav (yağ), törə (nəsil), tarlav (tarla)* və s.

Karaim dilinə rus, ukrayna, belarus və polyak dillərinin təsiri olmuş, həmin dillərdən leksik-terminoloji vahidlər almışlar.

Karaim dilinin fonemlər sistemində türk, həmçinin də slavyan dillərinin təsiri olmuşdur.

Karaim dilində digər türk dillərində olduğu kimi xüsusi qrammatik kateqoriya olan artıkl yoxdur.

Bu dildə *-lar* cəm şəkilçisi ilə yanaşı, *-lıx* formasından da istifadə olunur.

Karaim dilininin bir cəhəti də qoşa bədən adlarının *-lar* morfoloji göstəricisi ilə ifadə olunmasıdır: *kez-kezlər, kaş-kaşlar, kulak-kulaxlar* və s.

Karaim dilinin strukturu haqqında K.M.Musayev əsaslı tədqiqatlar aparmışdır.³⁷

Müqayisəyi tədqiqatın istiqamətləri

Dil ümumi hadisə kimi cəmiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif sferaları ilə yaxından bağlıdır. Cəmiyyətin məşğul olduğu və dərinə maraq göstərdiyi sahələrdən biri də türkologiya elmidir. Bu elmin hələ də tam şəkildə həll edilməmiş problemləri var: qohum dillərin bir-biri ilə qarşılaşdırılması və müqayisə olunması məsələsi. Bu sahədə ilk müəllif XI yüzilliyin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğaridir. O, müqayisəli-tarixi, müqayisəli-qarşılaşdırma metodunun pioneridir. Mahmud Kaşğari məşhur «Divan»ında uyğur dilinin materialları əsasında türk dillərinin xaqaniyə türkcəsini oğuz və qıpçaq dilləri, dialektləri ilə müqayisə etmiş, etnik substratları müəyyənləşdirmişdir. Bir sözlə, bu lüğətdə türk dillərinin, dialektlərinin müqayisəli fonetika, leksika və qrammatikasına ekskursiya edilir, irili-xırdalı türk tayfa dillərinin fonə-morfoloji tərkibi aydınlaşdırılır.³⁸

Müqayisəli dilçiliyin aktual problemlərindən biri də qohum dillər arasında olan qrammatik eyniliyin və diferensiallığın aşkara çıxarılmasıdır. Bu sahədə olan reallıqlar son illər daha çox öyrənilir. müqayisəli tədqiqatın prinsip və istiqamətləri müəyyənləşdirilir.³⁹

«Müqayisə, bu əslində dil tarixini tərtib etmək üçün genetik tədqiqatlar prosedurunda tətbiq edilən müqayisənin xarakterindən irəli gələn yeganə alətdir. Həm də bu zaman mövcud olan fərqlər dil tarixini tərtib etmək üçün şərtləndirən, müəyyənləşdirici meyardır».⁴⁰

«Müqayisəli tədqiqatlar qrammatik qanunauyğunluqları müəyyənləşdirir, qrammatik kateqoriyalar arasında olan fərdi

³⁸ Баскаков Н.А. Тюркские языки. Изд-во Восточной литературы, Москва, 1960, с. 6, 7.

³⁹ Актуальные проблемы сравнительно языкознания. Ленинград, «Наука», Ленинградское отделение, 1989, с.4.

⁴⁰ Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954, с. 18.

³⁷ Мусаев К.М. Строй караимского языка. АДД, Баку, 1968.

dil yeniliklərini üzə çıxarır».⁴¹

A.İ. Baybutova qazax, türk və öbək dillərinin fonetik sistemini tədqiq edərək maraqlı bir nəticəyə gəlmişdir: «Сравнительное фонетическое исследование объединяет в себе двух вышеуказанных объектов звуковые особенности отдельно взятого языка и несколько близуородственных языков, - а также праязыковое состояние фактов сравниваемых фактов. Благодаря такому подходу к изучаемому объекту, мы получаем, во-первых, достоверные сведения о фонетической структуре каждого сравниваемого - казакского, турецкого и узбекского языков, во-вторых, сведения об общих и отличительных чертах этих языков и, в-третьих, сведения о степени отражения праязыкового состояния сравниваемых фактов».⁴²

İlk elmi təcrübə olaraq 1955-ci ildə N.K. Dmitriyevin rəhbərliyi altında «Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının tədqiqi» adlı 4 seriyadan ibarət kitab buraxılır. Buraxılışlar fonetika, morfologiya, sintaksis və leksika bölmələrini əhatə edir. Bu əsərlərdə türk dillərinin müqayisəli-təsviri fonetikasi, qrammatikası və leksikası öyrənilir, bununla belə, ayrı-ayrı qruplar üzrə dillərin daxili inkişaf qanunları və dil hadisələrinin dinamikası nəzərə alınır.

Türk dillərinin qədim və indiki vəziyyəti, ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları sübut edir ki, onları bir-biri ilə qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək və inkişaf gedində baş vermiş fonetik, morfoloji, sintaktik və s. dəyişiklikləri aşkar etmək çox vacib məsələlərdəndir.

Bu sahədəki mövcud nöqsanlar dilçilərimizin diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn, Ə.Rəcəblinin fikrincə, dilçilikdə qohum dillərin qarşılaşdırma metodu əsasında çoxlu qarşılaşdırma qrammatikaları yazılmışdır. Belə əsərlərdə dil fakt və hadisələri sadə-

⁴¹ Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. М., 1978, с. 209.

⁴² Байбутова А.И. Сравнительный анализ фонемной системы казакского, турецкого и узбекского языков. «Türkologiya», 2006, Özel buraxılış, s.149.

cə olaraq qarşılaşdırılır, onların tarixi inkişafı izlənmir və dillərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında nəticələr çıxarılmır.⁴³

Bu haqlı iraddır, həqiqətən də, çıxarılan elmi nəticələr müqayisə olunmalıdır, bu zaman hər bir dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları da meydana çıxı bilər.

A.Meye yazırdı ki, müqayisə-dilin tarixini yaratmaq üçün dilçinin əlində olan yeganə alət, bax, budur. Müqayisəyə gələn şey dəyişmələrin özləri deyil, yalnız onların nəticələridir. Beləliklə, dilin inkişafını yalnız nəticələri tutuşdurmaqla, müqayisə etməklə izləmək olar. Gələcəkdə əmin olacağımız kimi, bu tutuşdurmalar, müqayisələr qəti və dəqiqdir. Onların hamısı belə bir müddəadan irəli gəlir ki, müxtəlif dillər arasında mövcud olan müəyyən uyğunluqlar heç də ümumbəşəri hadisələrlə şərtlənmir, lakin konkret tarixi ənənəni ehtimal etməklə izah oluna bilər. Müqayisəli metodun mahiyyəti belədir...dilin tarixini yaratmaqda yalnız müqayisəli metodun imkan verməsi müddəasından belə bir nəticə də çıxır ki, təcrid olunmuş dil tarixdən məhrumdur».⁴⁴

«...söhbət hər hansı bir dilin tarixindən gedirsə, həmin dil ona qohum olan dillərlə müqayisə edilməlidir».⁴⁵

N.A. Baskakov yazır: «При сравнении отдельных фактов языка необходимо учитывать все трудности установления генеалогических связей и сложность определения степени родства, а в связи с этим и сложность относительной датировки того или иного фонетического, лексического и грамматического явления или процесса, так как каждый тюркский язык имеет разные степени родства с другими тюркскими языками.

Сравнение фактов и явления близко родственных языков и определение исторических связей языков между собой, а также относительная датировка этих связей не могут проводиться

⁴³ Rəcəbli Əbülfəz. Dilçilik metodları. Bakı, «Nurlan», 2003, s.233.

⁴⁴ Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954, с. 18, 19.

⁴⁵ Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988, s. 230.

вне истории языков и народов, их носителей. Кроме того, при сравнении должна обязательно соблюдаться хронологическая последовательность развития языков. Нельзя сравнивать факты языков, исторически и генетически не связанных непосредственно между собой. Такого рода сравнения возможны только при условии точного установления исторически и лингвистически засвидетельствованных фактов взаимодействия сравниваемых языков в известный исторический период».⁴⁶

Müasir türk dillərinin müqayisəli problemləri sırasında bu dillərin daşıyıcılarının bir-birlərini anlama məsələsi də durur. Anlama dərəcəsi necədir? Müqayisələrin də əsas əhəmiyyəti elə bu cəhətlə ölçülə bilər. Ahmet Bican Ercilasun bu haqda yazır: «Şimdi bunların anlaşılabilirlik dereceleri nedir? Yani bu lehçeleri kullanan insanların birbirlerini anlama dereceleri nedir? Son zamanlarda, anlaşılabilirlik de bunlara lehçe mi diyelim; dil mi diyelim konusu için bir ölçü olarak kullanılmaktadır. Anlaşılabilirlik derecelerini ölçmek için bence metin vermek doğru bir yol değildir. Yazılı metin insanları şaşırtır. Yani yazılı metin verirsiniz Kazakçadan ve bakarsının ki verdiğiniz bir Türkiye Türkü, Kazakça bir metni 5%, 10% civarında cevaplandırmıştır. İşte 5 %, 10 % anlaşılırsa buna, elbette ayrı dil demek lazımdır, neticesinde varabilirsiniz. Bence bu doğru değil, yapma bir metottur. Doğru metot, bir Türkiye Türkünü Kazak Türkleri arasında bırakmak veya bir Kazak Türkünü Türkiye Türkleri arasında bırakmak ve kaç günde, ne kadar anlaşılabilirlik derecesi olduğunu gözlemlemektir. Ne kadar zamanda ne kadar anlaşılabilirlik derecesi?... Zaten bunu son yıllarda, son beş on yılda yaşıyoruz. Aslında Türkiyede daha önce de Kazaklar gelmişti. Ben onlara da gözlem yapmıştım. 1950-lerde de Çinden gelen Kazak türkləri de vardı. Ahmed Bican Ercilasun daha sonra yazır ki, Azərbaycan Türkcəsiyle, Türkiye Türkcəsi arasında, daha ilk karşılaşmada 80, 85 % ölçüsünde anlaşma var. Kazak ve

⁴⁶ Баскаков Н.А. Тюркские языки. Изд-во Восточной литературы, Москва, 1960, с.17, 18.

Kırğız arasında da böyledir. Yalnız Türkiyəyi düşünmeyelim biz. Yalnız Türkiye ile onları karşılaştırmayalım. Onları da birbirleriyle mukayese edelim. Kazak, Kırğız ve Karakalpaklar arasında da karşılaşmada 90 % ölçüsünde anlaşma vardır. Asıl büyük mesafe, Oğuz qrupuyla digər qruplar arasındadır.⁴⁷

Türkoloqlar müəyyənləşdirmişlər ki, türk dillərini müqayisə edərkən onların daxili inkişafı ilə bağlı qanunauyğunluqlarından prinsipial fərqlər meydana çıxır. V.V.Vinoqradov bu məqsədlə yazır: «К общественным условиям развития языка относятся изменения его социальной основы, общественной организации его носителей, обусловленные развитием общества. Язык племени, язык народности и национальный язык различаются по объему и многообразию своего общественного применения, по своей организующей и объединяющей силе в отношении диалектов и, следовательно, отчасти и по элементам своего качества. Самые возможности развития языка племени, его способность стать языком народности, нации обусловлены экономическими и культурно-историческими условиями развития племени. Поэтому-то язык необходимо изучать в неразрывной связи и историей общества, со всем комплексом характерный для той или иной эпохи социальные и экономических отношений».⁴⁸

A.M.Şerbak 1994-cü ildə «Türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə giriş»⁴⁹ adlı əsərini yazdı. Əsərdə müqayisəli tədqiqatın mahiyyəti açılır, onun məqsəd və vəzifələri, eləcə də əhəmiyyəti işıqlandırılır.

Qeyd edildiyi kimi, türk dillərinin müqayisəli-tarixi tədqiqi istiqamətində də xeyli işlər görülmüşdür. Son illərdəki tədqiqat-

⁴⁷ Ahmet Bican Ercilasun. Türk lehçeleri üzerine. Türk dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı 509\Mayıs 1994, s. 338.

⁴⁸ Виноградов В.В. Труд И.В.Сталина «Марксизм и вопросы языкознания» и развитие советской науки о языке. М., 1951, с. 11.

⁴⁹ Введение в сравнительное изучение тюркских языков. Санкт-Петербург, 1994, 192 с.

lara nəzər salmaq.⁵⁰ Türkiyə dilçiləri türk ləhcələrinin qrammatikası əsasında müqayisələr aparmışlar. İlk dəfə - 1949-cu ildə Ahmet Cevat Emrenin «**Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri**» adlı əsəri ortaya çıxmışdır.

1959-cu ildə Türkiyədə çapdan çıxmış «Fundamenta» əsərində də türk dillərinin qrammatikası müqayisə obyektinə çevrilmişdir. Saadet Çağatayın «**Türk Lehçeleri Örnekleri**» (II kitab) əsərində də müqayisə predmeti türk dilləri olmuşdur.

Sovet dövlətinin dağılmasından sonra türk respublikalarında türk dilləri tələbələrə, magistrələrə, aspirant və dissertantlara müqayisəli yolla öyrədilməyə başlandı. Türklərin yolları açılmış, elmi-dilçilik əlaqələri genişləndirdi. Bunlar təbii ki, bu çevrədə fəaliyyəti artırırdı. Türk dilləri ilə bağlı müqayisəli tədqiqatlar yazılırdı.

Müstəqillik dövrünün (azərbaycanlılar üçün-İ.K.) ilk müqayisəli sözlüyü prof. Dr. Ahmed B.Ercilasunun başçılığı altında hazırlanmış «**Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**» (1992) adlı əsərdir.

1994-cü ildə Türk Dil Qurumunda Ahmed B. Ercilasunun rəhbərliyi ilə başlanmış «**Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fil**» əsəri 2006-cı ildə çap olunur. Bu əsərdə 20-ə yaxın türk dilinin materialından istifadə olunmuşdur.

2007-ci ildə həmin müəllifin rəhbərliyi altında «**Türk Lehçeleri Grameri**» nəşr edilir. 20 türk alimi-dilçisi öz dillərinin qram-

⁵⁰ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Изд-во «Наука», Москва, 1984, 467 с. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Изд-во «Наука», Москва, 1988, 545 с. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Москва, Наука», 1997, 799 с; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Москва, «Наука», 2002, 765 с.; Оғуз qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 1988, 136 s.; Оғуз qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə, Sintaksis, Bakı, BSU-nun nəşri, 2002, 192 s. Zeynalov R.F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı, 2008, 354 s.; Kazimov İsmayil. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. Bakı, 2010, 400 s.

matikasını bu əsərdə nümayiş etdirirlər: Türkiyə türkcəsi, qazax türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, türkmən türkcəsi, özbək türkcəsi, yeni uyğur türkcəsi, qazax türkcəsi, qırğız türkcəsi, qaraqalpaq türkcəsi, noqay türkcəsi, tatar türkcəsi, başqırd türkcəsi, kırım-tatarlarının türkcəsi, qaraçay-balkar türkcəsi, kumık türkcəsi, altay türkcəsi, xakas türkcəsi, tuva türkcəsi, saxa türkcəsi, çuvaş türkcəsi.

Türk Lehçeleri Grameri 1340 səhifəlik və bircildlik həcmində əsərdir.⁵¹

Ahmed B.Ercilasunun bu barədə tədqiqatları önəmli daşıyır. Sovet dövlətinin dağılması keçən əsrdə dünya siyasəti baxımından ən əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Bu dağılış ən çox türk dillərinin nüfuzuna təsir göstərdi. Dillərin bir-birilə qovuşması bu dövərdən sonra daha ciddiləşdi, müəyyən maneələr aradan qaldırıldı, dilçilik əsərləri ilə tanışlıq başlandı, elmi ezamiyələr təşkil olundu, konfrans və simpoziumlar keçirildi. Ən qısa zamanda əlifbalar eyniləşdirildi. Latın qrafikasından istifadə edilməyə başlandı. Bütün xüsusda A.B.Ercilasun yazırdı: «Mənəvi körpüləri sağlam tutaraq **dil bir körpüdür**. İnanc bir körpüdür. Tarix bir körpüdür. Köklərimizə enməli və olayların böldüyü tariximizin içində bütünləşməliyik» (Atatürk). Bəli, bu düşüncələr həyata keçirilmişdimi? Məsələn, qazax, qırğız, türkmən, özbək və s. türkcələri bilən alimlər-dilçilər yetişdirilmişmi? Bu dillərin müqayisəli qrammatikası, leksikası və sözlükləri hazırlanıbmı?

Ortada bunlar var. Amma bu gün qırğız dilini azərbaycanlı, qazax dilini türkiyəli və s. alimlər bilmir və öyrənə də bilmirlər. Az-çox müqayisəli qrammatikalarımız var, sözlüklərimiz var. Amma bunlar həmin dilləri kifayət qədər öyrənilmədən yazılmışdır.

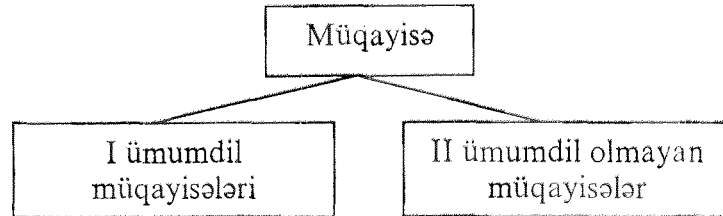
5 dildə - Azərbaycan dili ilə oğuz dillərinin müqayisəli leksikası sözlüyü Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri

⁵¹ Türk Lehçeleri Grameri. Editör: Prof. Dr. Ahmet B.Ercilasun, Akçağ Yayınları (886). I. Baskı, Ankara, 2007, 1340 s.

şöbəsi tərəfindən 20 il bundan əvvəl hazırlanıb, amma arxivdə yatır, çapı ilə maraqlanan yoxdur.

Atatürk dönəmində türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının hazırlanmasına başlanılmışdır (1934-1936-cı illər). Həmçinin bu illərdə türk dillərinin müqayisəli leksikası da sözlük şəklində hazırlanırdı. Bu sözlük üçün yakut, çuvaş, altay, qırğız, qazax və digər dillərdən müqayisə materialları toplanmışdır. Türk dillərindən əvvəl ayrı-ayrı qrammatikaların yazılmasına, daha sonra da bunların köməyi ilə müqayisəli-qarşılaşdırılmalı bir qrammatikanın, leksikanın, fonetika və orfoqrafiyanın hazırlanmasına da Dil Qurultaylarında qərar və icazə verilmişdir.

Türk dillərinin qarşılaşdırılması təkcə, fonetikanın, leksikanın, qrammatikanın kompleks tədqiqi ilə məhdudlaşdırılmır, burada sahəli qarşılaşdırma vasitələrindən də geniş istifadə edilir. Dilçiliyin hər hansı bir sahəsi əsas götürülür, bu sahəyə nə aiddirsə, müqayisə edilir. Türkologiyada sahəli qarşılaşdırma üsulu ilə bir çox araşdırmalar aparılmışdır.⁵²

Buraya bəsit, mürəkkəb, konkret və mücərrəd predmetlərin əlamətləri daxildir.

⁵² Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва, 1965; Çarıyarov Z. Qünorta-qunbatar türki dillərdə işlik zamanları. Aşxabad, 1969; Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1970; İbrayimov A. Türki dillərin degeşdirme qrammatikasından qolalanma. Aşxabad, 1972.

Müqayisəli fonetika

Biz ana dili və öyrəndiyimiz dilin ayrıca bir səsini deyil, sistemdə götürülmüş tam fonetik kateqoriyaları müqayisə etdikdə, hər bir fonetik sistemin özünəməxsusluğuna inanırıq. Bu idiomatiklik, daha dəqiq desək, hər bir dilin özünəməxsus təkrarsızlığı - hər bir dilin əsas xüsusiyyətidir. İdiomatiklik leksikaya, qrammatikaya aiddir, həmçinin fonetikaya da məxsusdur və elə o hər bir dilin milli orijinallığını təmin edir. Doğrudan da, dillərin idiomatikliyi fonetikada özünü daha aydın şəkildə göstərir».⁵³

Türkologiyanın nəzəri problemləri və məsələləri barədə diskussiya və müzakirələrdə türkoloq-dilçilər fonetika və fonologiya sahəsində yarımçıq qalmış mövzuları da elmi ictimaiyyətə çatdırmışdılar. Həmin problemlərə aşağıdakılar aid edilmişdir: 1) Türk dillərində, yaxud ayrı-ayrı qruplarda (bulqar, oğuz, qıpçaq və s.) müqayisəli-tarixi fonetikasının öyrənilməsi; 2) Həmin qruplarda tarixi-tipoloji fonetikanın öyrənilməsi; 3) Areal fonetikanın tədqiqi; 4) Eksperimental-fonetik tədqiqatların aparılması; 5) Konkret dillərin fonoloji strukturu və mənşəyi; 6) Uzun saıtlərin mənşəyi probleminin həlli; 7) Türk dillərində sinharmonizm qanunauyğunluğunun öyrənilməsi; 8) Türk dillərində vokalizmin inkişafı; 9) Konsonantizmin inkişafı.⁵⁴

Görkəmli türkoloqlar bu məsələlərin tezliklə həll olunacağına əminliyini də gizlətmirlər.

Fonetika – dil səsləri haqqında elmdir. Dil səsləri ayrı-ayrı türk dillərində üç əsas aspektdə öyrənilmişdir: akustik, anatomik-fizioloji və linqvistik. Həmin danışq səsləri bu aspektlərdə müqayisə predmetinə də çevrilə bilir. Bu zaman müqayisəli fo-

⁵³ Реформатский А.А. Фонология на службе обучения произношению неродного языка. Русский язык в национальной школе. М.: 1961, № 6, с. 68.

⁵⁴ Баскаков Н.А., Гаджиева Н.З., Кузнецов П.И., Соколов С.А. Теоретические проблемы и вопросы по тюркскому языкознанию, рекомендуемые для докторских и кандидатски диссертаций. «Советская тюркология», 1981, № 2, с.35.

netika formalaşır. Müqayisəli fonetika həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin fonetik dəyişmələrinin səbəblərini, qanunauyğunluqlarını qarşılaşdırma müstəvisində üzə çıxarır. Dil səslərinin müqayisəli yolla öyrənilməsi istər qohum, istərsə də qohum olmayan dillərin fonetik layları arasındakı uyğunluğu və dillər daxilindəki növbələşməni, dəyişkənliyi aşkar edir. Bayram Əhmədov yazır ki, sözlərin səs tərkibi nisbi sabitliyə malikdir. Onlar zaman-zaman müəyyən dəyişmələrə uğramışdır. Səs dəyişmələrini üç qrupda birləşdirmək olar: a) saitlərin əvəzlənməsi; b) samitlərin əvəzlənməsi; c) sait və samitlərin əvəzlənməsi. Müəllif əvəzlənən saitlərin fərqləndiyi sözlərdə iki cəhəti əsas götürür: saitlərin əvəzlənmə qanunauyğunluğu və sözlərin semantik bağlılığı. Bu iki cəhət bir sözü başqa sözlə bağlayırsa, deməli səs əvəzlənməsi ilə bir sözdən ikinci bir sözə keçid təməmlənir.⁵⁵

Eyni sözdə səslərin dəyişməsi anlayışı səslərin əvəzlənməsi, səslərin uyğunlaşması, səs keçidi və s. terminoloji birləşmələrlə ifadə olunur.

Uyğunluq - eyni dil ailəsinə mənsub olan qohum dillərin fonemləri, morfemləri və s. arasında müşahidə edilir. Məsələn, türk, türkmən, Azərbaycan dillərində *d*, qırğız dilində *t* (*dil-til*); qırğızca *ch* və altayca *j* (*kichi-kiji* «adam»); qazaxça *s*, qırğızca *ch* (*serik-cherik* «mayak») və s.

Tarixi səslərə, yəni ilkin səslərin mənşəyinə gəlincə belə başa düşmək olur ki, türk dillərində *t-d* səsləri uyğun səslərdir. Bəs ilkin olaraq bu səslərin hansı yaranmışdır? Protodillərdə axtarış həmin səslərin iştirak etdiyi sözlərin ilkin olaraq *t* ilə yazıldığını göstərir. Məs.: *tau- dağ*, *töqərtltöbərt-töot* (*dört*), *tobarl tavar* (*davar*).

Türk dillərində səs uyumu hadisəsi mühüm bir yer tutur. Sözlərin təkibində səslər bir-birilə uyuşaraq ahəngi formalaşdırır. Maraqlı faktlardan biri odur ki, bəzi türk dillərində sait səs-

lərlə samit səslər qarışaraq sözü yaradır. Sözü sadəliyi, ahəngi bu yolla meydana çıxır.

Sözlərdəki bu uyumu saxlayan iki fonetik cəhət var: heca uyumu və səs uyumu. Qalın və incə hecalar, eyni zamanda söz köklərinin son hecasının qalın və ya incə olması şərait yaradır ki, onlara artırılan şəkilçilər də eyni quruluşda olsun (ya qalın, ya incə). Məs.: kalam+lar, kız+dar, əke+ler, mektep+ler və s.

Bu fonetik əlamət əski türkcədən gəlir. Müasir türk dillərində də bu cəhət qorunmaqdadır. Müasir türk dillərində səs uyumunun mühüm əhəmiyyəti vardır. Səs uyumunu bilməyən adam dili də öyrənə bilməz.

Müqayisə edilən dillərdə heca uyumunu bilmədən öncə, həmin dilin səs sistemini bilmək gərəkdir.

Türk dilində *ç, f, h, p, s, ş, t* tonsuz samitlərdən sonra *c, d, g* samitləri ilə başlayan şəkilçilərə gəldikdə bu şəkilçilərin ünsüzləri də tonsuzlaşaraq *ç, t, k*-ya çevrilir. Məs.: *kitabçı* yox, *kitabçı* yazılır. *Sınıfda* deyil, *sınıfta*, *seçgin* deyil, *seçkin* yazılır. *Meslekdaş* əvəzinə *meslektaş* olur.

Səslərin uyğunlaşması prosesi türk dillərində intensivdir. Türk dillərində bu proses mütəmadi xarakter daşıyır. Bu proses dillər, dil qrupları arasında geniş yayılıb. Müqayisələr də bu uyğunluqlar üzərində qurulur. Məsələn, *k* səsi spirant şəkildə və geniş məşabətdə *x, q, g* səsləri ilə eyni sözdə uyğunlaşır: *kün-gün-qün-xün; kol-qol-xol; köl-göl-qöl* və s.

Spirantlaşma hadisəsi intervokal mövqedə türk dillərində geniş müşahidə olunur. Məs.: *x-h*: Əşyalar *boxçada* gizlədilmişdi. *Xidmətçi* gülləri sulayırdı. Raftan alınıp çarçı pazar ortasına atılmış bir *bohça* qibi hissetti kendini (Savahat Emir), *Hizmetçi* temizlik yapıyordu (Sabahat Emir).

Müqayisəli fonetika müxtəlif hadisələrə məruz qalmış söz və heca tərkibini müqayisəli metodun qanunlarına əsaslanaraq bütün çıpaqlığı ilə meydana çıxarır. Akademik A. Axundovun fikrincə, «dilçilikdə müqayisəli metod və müqayisə metodu müəyyən hədudları, üsulları olan elmi-tədqiqat vasitəsidir. Dilçilik sahəsində müqayisəli metodun iki növü vardır: 1) müqayisə-

⁵⁵ Əhmədov B.B. Leksika məsələləri. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1990, s. 13, 14.

səli-tarixi metod, 2) müqayisəli tutuşdurma metodu.⁵⁶

Tədqiqatçıların fikrincə, müqayisəli təhlil nəticəsində sait və samit fonemlərin diferensial əlamətlərini, həmçinin də müasir türk dillərində ritmik-prosodik (intonasiya) hadisələrin fiziki və funksional təbiətini (ton, vurğu, fasilə və s.), pratürk dillərində fonoloji sistemin rekonstruksiya (bərpa) xüsusiyyətlərini, pradil fonemlərinin təkamülünü və s. müəyyənləşdirmək imkanı əldə olunur. İlk səslərin mənşəyini, türk dillərində vokalizmin, sin-hormanizmin inkişaf meyillərini də müqayisəli təhlil vasitəsi ilə öyrənmək olur.⁵⁷

A.N.Kononov türk dillərinin fonetik quruluşunun öyrənilməsində ilk növbədə müqayisəli tədqiqatın əhəmiyyətini qeyd edir. O, uyğur və qazax dillərinin fonetik quruluşundan bəhs edən T.Talipovun yazdığı araşdırmanı yüksək qiymətləndirmişdir.⁵⁸

Müqayisəli fonoloji tədqiqatın əsas vəzifəsi fonemlərin bir vahid kimi funksional cəhətlərini, «fonem inventar»larını, minimal səs fərqlənmələrini, səs dəyişmələrini üzə çıxarmaqdır.

Türk dillərinin fonetik quruluşu qədim tarixə malikdir. Hələ XI yüzillikdə Mahmud Kaşğari ilk dəfə olaraq türk dillərində ahəng qanununun olmasını müəyyənləşdirmişdir. O, türk dillərində olan *nq* tipli səslərə toxunmuş, bu səsləri başqa xalqların tələffüz edə bilmədiyini göstərmişdir. M.Kaşğari belə hesab etmişdir ki, türk ləhcələri arasındakı fərqlər bəzi hərf (fonem) dəyişmələrindən əmələ gəlmişdir. Beləliklə, sonralar türk dilləri-

⁵⁶ Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988, s. 228.

⁵⁷ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград, 1970, с. 3; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика (Отв. Ред. Э.Р. Тенишев. М., 1984; Абдуазизов А.А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии. Ташкент, 1979.

⁵⁸ Кононов А.Н. Некоторые итоги развития советской тюркологии и задачи советского комитета тюркологов. «Советская тюркология», 1974, № 2, с. 3-12; Талипов Т. Гласные звуки уйгурского и казакского языков. Алма-Ата, 1968.

nin dəfələrlə ayrılması, birləşməsi nəticəsində hər bir türk dilinin fonetik quruluşunda fərqli cəhətlər yaranmağa başlamışdır.⁵⁹

İndiyə kimi, türk dillərinin fonetik sistemi dərindən müqayisə olunaraq əsaslı elmi faktlar aşkar edilmişdir. Bu sahədə M.Ryasyanenin, A.M.Şerbakın, B.A.Serebrennikovun, N.Z. Hacıyevanın, F.Zeynalovun, H.Mirzəzadənin, A.Axundovun, A.Emrənin, M.Yusifovun və başqalarının zəhmətini xüsusi olaraq göstərmək olar.

1968-ci ildə A.M.Şerbak «**Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi**» (Leningrad, 1968, 432 s.) mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdi. 1970-ci ildə «**Сравнительная фонетика тюркских языков**» (Ленинград, 1970, 204 с.) adlı əsəri Ənvər Mahmud tərəfindən «Türk Ləhcələrinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi» başlığı ilə türkcəyə çevrilərək Türk Dil Qurumu tərəfindən yayıldı (Ankara, 1998, 277 s.).

Bu kitabın 28 dekabr 1970-ci ildə Azərbaycan EA-nın Dilçilik İnstitutunda, «Sovet türkologiyası» jurnalının redaksiyasında müzakirəsi keçirildi. Burada A.M.Şerbakın üç hissədən ibarət olan «Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi», «Müqayisəli morfologiya» və «Türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə giriş» əsərləri müzakirə olundu. Məlum oldu ki, A.M.Şerbak bu əsərlərin yazılmasına ən azı 10 il vaxt sərf etmişdir. Bunun üçün o, türk xalqlarının etnik tarixini, mədəniyyətini, yazılı abidələrini, dinini dərindən öyrənmiş, həmçinin türk dillərinin təsnifini müəyyənləşdirmişdir.

Çıxış edənlər - M.Ş.Şirəliyev, A.M.Məmmədov, S.Mollazadə, N.S.Cidəliyev, M.Ş.Rəhimov və başqaları əsəri yüksək qiymətləndirir, türk dillərinin səs quruluşunun genetik qohumluğunun, tipoloji yaxınlığının öyrənilməsində bu tədqiqatın yüksək dəyərə malik olduğunu nəzərə çatdırırlar. Müqayisəli fonetika türkologiyada yeni mərhələnin təməlini qoyur, yeni dil faktlarını üzə çıxarır. Tədqiqatın çatışmayan cəhətləri də qeyd olunur:

⁵⁹ Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2006, s. 141, 171.

ayrıca səs uyğunluqları və səs keçidləri, səs dəyişmələrinin əsas səbəbləri müəyyənləşdirilməlidir. Türk dillərində vokalizm və konsonantizmin rekonstruksiyası-bərpası məsələsinə baxılmalıdır. V.Qrenbekin, V.Radlovun, M.Ryasyanenin, A.Emrənin əsərlərinə tarixi ekskursiya edilməklə türk dillərinin fonetik sisteminin əsas mərhələ və inkişaf, təkamül istiqamətləri dəqiqləşdirilməlidir.⁶⁰

A.Axundov fonetika haqqında geniş və iri həcmli araşdırmalarında müqayisəli fonetikanın qanunauyğunluqlarını və prinsiplərini müəyyənləşdirdi.

M.Yusifov oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasını konkret faktlarla əyanləşdirdi.

Türkoloq alim F.Zeynalov yazır: «Fonetik xüsusiyyətlər hər bir dilin özünəməxsus fərdi əlamətlərindən ibarət olduğu üçün fonetik müqayisə bu dillərdəki fərqlənmələri ümumi oxşarlıq fonunda müəyyən edib aşkara çıxara bilər. Fonetik müqayisə prosesi türk dillərinin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı müxtəlifliyi tədqiq etmək məqsədini qarşıya qoyur.⁶¹

Doğrudan da, qohum dillərin fonetik quruluşu, orfoqrafik durumu müqayisəli tədqiqatlar üçün geniş imkanlar açır. Bəllidir ki, tarixən bir kökdən yaranan türk dillərinin müasir xüsusiyyətlərinin, ayrılan cəhətlərinin öyrənilməsi türkologiya elminə xeyli fayda verə bilər.

Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, tarixən dillərin ümumi və fərqlənməsi mərhələləri olmuşdur. Bu mərhələləri əks etdirən fonetik xüsusiyyətlər inkişaf qanunauyğunluqları səviyyəsində müşahidə olunmuşdur. Mərhələləri obyektiv aləm və təfəkkür qanunauyğunluqları bir-birindən fərqləndirmişdir. Çoxsaylı anlayışlar da bu əlaqə əsasında formalaşmış və bütün digər dillər üçün ümumi xarakter daşmışdır. «Dil isə anlayışları ifadə etmək baxımından ümumi xarakterə malik deyildir. Əks təqdirdə,

⁶⁰ Алекперов А.К. «Сравнительная фонетика тюркских языков». «Советская тюркология», 1971, № 1, с. 128-134.

⁶¹ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (Oçerklər). Bakı, 1959, s. 38.

bütün dünya dillərində eyni sistem meydana gəlmiş olardı. Dildə ümumilik müəyyən dil qrupları səviyyəsində mövcuddur. Məsələn, türk dillərinin özünəməxsus ümumi inkişaf qanunları, Hind-Avropa dillərinin isə özünəməxsus universal qanunları vardır. Başqa dil ailələrində də ümumi inkişaf qanunları yalnız həmin dillərin özünə məxsusdur. Buna görə də obyektiv aləmdə olan ümumi anlayışlar bu dillərin özünəməxsus qanunları əsasında formalaşan vahidlərlə verilir.⁶²

Müqayisə edilən türk dillərinin fonetik quruluşu sait+samit+ sait və ya samit+sait+samit ardıcılığında təzahür edir: *il* (Azərb), *yıl* (türk), *göç* (türk), *köç* (Azərb), *qül* (türkm.), *qözəl* (qaq.) və s.

Türk dillərinə məxsus söz köklərində oxşarlıq daha çox qalmışdır. Məsələn, qohum dillərdən 24 söz götürülmüş, bu sözlərin türk, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində eyni fonetik qəlibdə işləndiyi aşkar edilmişdir. Həmin sözlər bunlardır: *kız*, *kayık*, *kar*, *kaş*, *kol*, *kalem*, *kulak*, *kalkan*, *kan*, *kış*, *kuş*, *kırk*, *kısır*, *kılıç*, *kın*, *kulçık*, *kıl*, *kanat*, *kamçı*, *kamış*, *kara*, *karın*, *kavım*, *korku*.⁶³

Kökü bənzər olan bu sözlər yalnız türkmən və Azərbaycan dillərindən qismən fərqli şəkildədir: *gız*, *gayık*, *gər*, *galam*, *gulak*, *gan* (türkm.), *qız*, *qayıq*, *qar*, *qaş*, *qol*, *qələm* (Azərb.).

Hər bir türk dili səciyyəvi səslərinə görə fərqlənir. Məsələn, *ö*, *ü* Azərbaycan dilinin xarakterik saitləridir: *öküz*, *ütü* və *s*; *u*, *ö* səsləri isə başqırd dili üçün xarakterikdir: *un* (*on*), *yul* (*yol*), *ul* (*ol*), *hüz* (*söz*), *küz* (*göz*) və s.

Türk dillərinin nitq hissələrində sözlərin çoxu səs tərkibinə görə fərqlənir. Məsələn, saylara diqqət yetirək: *bir*, *eki*, *üş*, *tört*, *bes*, *altı*, *ceti*, *seqiz*, *toğız*, *cırma*, *otız*, *kırık*, *elu*, *toksan*, *cüz*, *mun* (qaz.).

Müasir Azərbaycan və digər türk dillərində bu saylar müxtəlif

⁶² Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. I hissə (Səs keçidləri). Gəncə, 1994, s.51.

⁶³ Misallar «Türk lehçələrinin sözlüğü»ndən götürülmüşdür.

fonetik fərqlənmələrlə işlənir. Məsələn, yuxarıdakı saylar müasir Azərbaycan dilində *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, iyirmi, otuz, qırx, əlli, doxsan, yüz, min* şəklində istifadə olunur.

Türk mənşəli sözlər *k, g, q* samitləri ilə başlanır ki, bu da müxtəlif türk dillərində eyni sözün formasında diferensiasiya yaradır. Aşağıdakı sxem bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Cədvəl 1.

Qazax dilində	Qırğız dilində	Xakas dilində	Türkmən dilində	Azərbaycan dilində	Türk dilində
köz	köz	kös	qöz	göz	köz
kol	kol	kol	qol	qol	kol
kel	kel	kel	qel	gəl	kel
kör	kör	kör	qör	gör	kör
kal	kal	xal	qal	qal	kal
kalın	kalın	xalın	qalın	qalın	kalın ⁶⁴

Sxemdə Azərbaycan dilinə məxsus *göz* sözü **qöz, gəl** sözü **qel, gör** sözü **qör** şəklində digər türk dillərində işlənməkdədir.

Professor Qəzənfər Paşayev türkmən və Azərbaycan dillərini bir-biri ilə müqayisə edərək bir sıra fərqli cəhətləri üzə çıxarmışdır. Müəllif həmin fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Türkmən dilində ilkin uzanan saitlər geniş yayılaraq ingilis dilində olduğu kimi, sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur; məsələn: *baş-baş, baaş-yara, qör-gör, qöör-gor* və s. Bu xüsusiyyətə nə Azərbaycan dilində, nə də Kərkük dialektində rast gəlinir.

2. Ərəb və ingilis dilləri üçün səciyyəvi olan dişarası *s, z* səsləri eynilə türkmən dili üçün də səciyyəvi olduğu halda, bu səslərə nə Azərbaycan dilində, nə də (ərəb əhatəsində olmasına baxmayaraq), Kərkük dialektində rast gəlinir.

3. Sağır nun səsi türkmən dili üçün səciyyəvi olduğu halda, bu səmə nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də Kərkük dialektində təsadüf edilir.

Q. Paşayev digər fərqli xüsusiyyətləri də (morfoloji və leksik fərqlər) aydınlaşdıraraq belə bir fikir söyləyir ki, biz türk dilləri ailəsində oğuz qrupuna daxil olan və daha yaxın qohum dilləri bir-birinə qarşı qoymaq fikrindən uzağıq. Kim bilmir ki, Türk dilləri ailəsində Osmanlı və Azəri ləhcələri qədər bir-birinə yaxın olanı yoxdur?!⁶⁵

Müasir qazax dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən biri digər türk dillərində *y (ə, ö, ye)* səsi ilə başlanan sözlərin *c* samiti ilə başlamasıdır. Məsələn, tatar, başqırd, Azərbaycan, türkmən, özbək dillərində **yüz (öz)** sözü qazax və qırğız dillərində **cüz**, oyrot dilində **dus**, xakas dilində **çus** şəklindədir. Tatar, başqırd, Azərbaycan, türkmən dillərində **yol (öl), yumşaq (ömşak), yağmur (əqmur), ürək (yörk), yox (ök)** kimi sözlər qazax dilində **-col, cümsak, canbır, calğan, canu, canında, cürek, cok** formasında yazılır.

Fonemə gələndə- sözün cildini dəyişən ən kiçik dil vahidi nəzərdə tutulur. Fonem türk dillərində əlamətlərinə görə diferensial (fərqləndirici) və inteqral (qeyri-fərqləndirici) olmaqla iki yerə bölünür. Məs.: *bal-bol-ol, sat-zat, nal-qol-ke-gəl* və s.

Türk dillərinin səs sistemi fonem tərkibinin iki qütbünü təşkil edir; bu sistem sait və samitlərə bölünür. Linqvistikada saitlər sistemi vokalizm, samitlər sistemi isə konsonantizm terminləri ilə adlandırılır.

Nitq zamanı səslərin işlənmə yeri və bir-birilə qonşuluğu onların bəzi dəyişikliklərə uğramasına səbəb olur. Bu və ya digər səsin tutduğu mövqedən asılı olaraq və bir səsin digər səsi öz təsiri altına alması prosesi fonetik dəyişmə adlanır. Başqa sözlə, danışq səslərinin keyfiyyətində yaranan dəyişikliklər, səs əvəzlənmələri onların linqvistik vəzifəsinə, yəni morfemləri fərqlən-

⁶⁴ Sxem Q.Q. Musabayevin "Современный казахский язык" (1959, s. 38) kitabından götürülmüşdür.

⁶⁵ Paşayev Qəzənfər. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, «Elm», 2003, s. 18, 19.

dirmək funksiyasına əngəl törədə bilmir.

Türk dillərində fonetik proseslər hər bir konkret dilin öz milli əlamətləri əsasında baş verir. Həmin proseslər dildə önəm daşıyır. Bunların ədəbi dildə sabitləşənləri qanun, danışq dilində işlənənləri isə hadisə sayılır.

Fonetik proseslər tarixi səciyyə daşıyır və səs dəyişmələri ilə yadda qalır. Qədim türk dilinin vokalizm sistemindəki səs dəyişmələri tədricən müasir dillərdə fərqli şəkildə baş vermişdir. Məs.:

Qədim türk dilində: a. Başqırd dilində a (ə), tatar dilində a (ə), çuvaş dilində u (a, u, e).

Qədim türk dilində: o. Başqırd dilində i (u), tatar dilində i (u), çuvaş dilində: i (u, e, a).

Qədim türk dilində: ö. Başqırd dilində (ü), tatar dilində (ü), çuvaş dilində (ü) (o, a, e).

Qədim türk dilində: u. Başqırd dilində o (u), tatar dilində o (u), çuvaş dilində o (e, i, u, ü).

Qədim türk dilində: e. Başqırd dilində i (ə), tatar dilində i, çuvaş dilində i (ü, a).

Qədim türk dilində: i. Başqırd dilində e, tatar dilində e, çuvaş dilində e (i, u, a).

Qədim türk dilində: u. Başqırd dilində u, tatar dilində u, çuvaş dilində u (e.i).

Səs dəyişmələrinin ardıcılığı təxminən belədir: u-a-o: (*yuyq-yaq-yok-yox*): a-ı (*hava-hıva*) u-o (*butqa-botqa*) və s.

Bu və ya digər faktlar türk dillərində tarixi səs dəyişmələrinin istiqamətlərini xarakterizə edir.

Qədim türk dillərində 8 sait səsin özlərinəməxsus refleksləri olmuşdur. Məs.:

a-ı refleksi: *altun-altun-iltan: bal-pıl* və s.

ə-a refleksi: *əkin-akin, səkiz-sakiz-sakkar, kel-kil-gəl* və s.

i-a refleksi: *kirpik-xarpa* (çuv.)- *xarpik* (tuv.).

ı-a refleksi: *sinamak- sanamak, sırt-sart* və s.

o-a refleksi: *boyun-moyun- mayın* (çuv.) və s.

ö-o refleksi: *kör-gör- korllkur* (çuv.) və s.

u-a refleksi: *buz- par* (çuv.).

ü-e refleksi: *yürek- ürek- çere* (çuv.).

Demək, qədim türk dillərinin vokalizmləri çuvaş dilindəki sait səslərdən fərqlənir. Ona görə də çuvaş dilinin vokalizm sistemi bir sıra mübahisələrə gətirib çıxarmışdır.⁶⁶

Alınma sözlərin tərkibində səsələr transformasiya olunur. Bu, alınma sözlərin fonetik tərkibini müəyyənləşdirmək tələbindən irəli gəlir. Müşahidələr göstərir ki, türk dillərinə keçmiş alınma sözlərində səs cildi əsasən dəyişir və bu zaman sait dəyişmələri özünü göstərir. Saitlərlə bağlı əsas transformasiya istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

İ-e keçidi: *pisar-pesir* (uyğ.)⁶⁷

İ-a keçidi: *sutki- sutka, çaynik- çəynak* (uyğ.).

E-i keçidi: *etajerka-itajirka, anketa-ankit, fanera-panir, direktor-diriktir, velosiped-vilasipit, smena-ismina, konvert- kənvirt, otdel-ətdil, student-istudint, qeneral-qıniral, ekran-ikran* (uyğ.).

E-ü keçidi: *konfeta- kəmpüt* (qaz.).

E-ə keçidi: *bilet-belət, sement-semənt* (qaz.).

E-a keçidi: *trolleybus-tralavuz, parovoz-paravuz* (qaz.).

A-ə keçidi: *fartuk-pərtuk* (qaz.).

O-u keçidi: *aqronom-aqranum, paravoz-paravuz, filoloq-pilaluk* (qırğ.).

O-ü keçidi: *podnos-pətnüs* (uyğ.).

O-i keçidi: *traktor-tirəktir* (qaz.).

O-a keçidi: *barometr-barametr, kaloşi-kalaş* (qaz.).

A-ə keçidi: *voronka-varənkə* (özb.).

O-a keçidi: *poezd-payiz, meşok-mişkan* (başq.).

O-ə keçidi: *stol-üstəl* (uyğ.).

O-u keçidi: *kornet-kurnit, konservator-kənsirvatur* (uyğ.).

U-o keçidi: *tufli-topley, butulka-botulka-bodurqa, sud-sot*

⁶⁶ Федотов М.Р. Чувашский язык в семье алтайских языков. Чебоксары, 1980, с. 101.

⁶⁷ Nümunələr aşağıdakı əsərdən seçilmişdir: Нәджиш Э.Н. Современный уйгурский язык. М., 1969.

(uyğ.).

İ-i keçidi: muzaka-muzika (uyğ.).

Ahnma sözlərin (rus dilində) sonundakı *i* saiti düşür və ya əvəz olunur: kurantı (kurant), alimentı (aliment), şaxmatı (şaxmat), şprotı (şprot), trusiki (trusik), kaviçki (kaviçka), şarovarı (şarovar), konservı (konserva), sutki (sutka) və s.

Fonetik dəyişmələr saitlərin keyfiyyətə fərqlənməsində də özünü göstərir. Qalınlaşma belə hadisələrdəndir.

Qalınlaşma qaqauz dilində də özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilinə *ə* saiti ilə yazılan sözlər türk dilində olduğu kimi qaqauz dilində də *a* saiti ilə yazılır və bu zaman qalınlaşma baş verir: xəstə (Azərb.) - xasta (qaq.), tərəf (Azərb.) - taraf (qaq.).

Fonetik dəyişikliklərin təbiəti haqqında R.A.Budaqovun fikri maraqlıdır: «Fonetik dəyişmələrin səbəblərini iqlimin təsiri ilə, insanın «daha münasib artikulyasiyalara» meyil etməsi ilə izah etmək cəhdləri tamamilə əsassız hesab edilməlidir. Bir dildə «qeyri-münasib» görünən artikulyasiya, başqa bir dildə bütünlüyü ilə münasib hesab edilir. Fonetik dəyişmələrin səbəblərini dildən xaricdə deyil, dilin özündə, onun daxili inkişaf qanunlarında axtarmaq lazımdır. Fonetik dəyişmələr olduqca dolay və mürəkkəb xarakter daşıyır. Bir çox səslərin inkişafındakı dəyişikliklər, başqa səslərin dəyişiklikləri təsiri altında, qrammatik və leksik proseslərin təsiri altında əmələ gələ bilər.⁶⁸

Səs əvəzlənmələri, bir qayda olaraq, nitqin və dilin fərqlənməsi prosesində yaranır. İlk dəfə olararaq tələffüz fərqlənmələri meydana çıxır, eyni söz nitq arealında fərqli tərzdə öz ifadəsini tapır. Beləliklə, eyni sözün fonetik cəhətdən fərqli variantları üzə çıxır. Sonra dildə fərqlənmə əmələ gəlir. «Dil diferensiasiyası nitq areallarının bir-birindən təcrid olunması və xüsusiləşməsi dövrü ilə bağlıdır. Qohum dillərdə nitq areallarının təcrid olunması sayəsində xüsusi norma ilə səciyyələnən ayrı-ayrı ədəbi dillər yaranmış olsa da dil diferensiasiyası kəskin şəkildə

özünü göstərə bilmir».⁶⁹

Bəzi türk dillərində səs əvəzlənməsi hadisəsi söz yaradıcılığının bir növü kimi də təhlil olunur. Bu hadisəni fonetik söz yaradıcılığı kimi xarakterizə edənlər də var. Bu qədim dil hadisəsi türk dillərinin materialları üzrə çox az öyrənilmişdir. Türkmən və özbək dilləri üzrə söz yaradıcılığının bu yolu tədqiqat obyektinə olmuşdur.⁷⁰

Səs əvəzlənməsi nəticəsində sözün variantları arasında fonetik fərqlər meydana çıxır. Səs əvəzlənməsi hadisəsi tarixi və pozision olmaqla iki qrupa ayrılır.

Səs əvəzlənmələri öz funksiyasına görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, *mən* (*men*), *sən* (*sen*), *ol* (*o*), *bu* əvəzləri hallanan zaman formalarını dəyişir: *mənə* (*mana*), *sənə* (*sana*) (*ə-a*), *onda*, *munda*, *bunda* (*m-b*).

Mahmud Kaşğari göstərirdi ki, səs əvəzlənməsi müxtəlif fonetik variantda olan sözləri mənə cəhətdən fərqləndirir. Türkoqlardan A.Q.Qulamov, A.A.Yuldaşev, S.B.Bizakov yeni sözlərin səs əvəzlənməsi hadisəsi nəticəsində də yarandığı barədə tədqiqatlar aparmışlar.⁷¹

Türk dilində a-e saitlərinin əvəzlənməsi: *yalpak||yelpak*, *saçmak||seçmek* (türkm.), *kaynı||kəyne* (başq.), *açıl||çe*, *analleni*, *atalləti* (*tat.*).

Tarixən *bıç||biç*, *biç||bitik* (*kitab*), *bıç||biçmek* sözlərində

⁶⁹ Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. Gəncə, 1994, s. 3.

⁷⁰ Нагаев А.А. Чередование звуков как средство словообразования (на материале узбекского и некоторых других тюркских языков). АКД, Самарканд, 1969; Вейсов Б. Чередование звуков-один из видов словообразования (на материале туркменского и некоторых других тюркских языков). АКД, Ашхабад, 1974.

⁷¹ Гулямов А.Г. Словообразование путем внутренних изменений слов в узбекском языке. Сб. «Научная сессия Академия Наук Уз. ССР 9-14 июня», 1947, Ташкент, 1947, с. 382-392; Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. Москва, 1958, с. 26, 27; Бизаков С.Б. Фонетические варианты слов в современном казакском языке. АКД, Алма-Ата, 1972.

⁶⁸ Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərneşr, 1956, s. 128.

səs əvəzlənməsi hadisəsi baş vermiş və yeni sözlər yaranmışdır.

Əvəzlənmə hadisəsi samit səslər arasında da özünü göstərir: *pıçak||bıçkı, tiqir||diqir, taymak||qaymaq, tabşırmaq||qovşırmaq, kıl||qılık, sızlamak||jızlamak, düvün||çiqin, duşak||quşak, basım||bahım, südremək||siyremək, çaykamak||yaykamak, yiqit||jiqit, jan||yan (türkm.), kaşık||kalak, çunnur||çunnul (başq.).*

Vokal sistemi

Türk vokalizmin inkişafı qədim ural-altay dillərində *u* (*o, u*) və *ü* (*ö, ü*) səslərinin divergenziyası ilə müəyyənləşmişdir.

Türk dillərində saitlərin fonoloji əlamətlərinə gəlincə qeyd edək ki, bunlar bir sıra prinsiplər üzrə təsnifləndirilir: 1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə- aşağı, orta və yuxarı vəziyyətlərində. Bu vəziyyətdə başlıca ölçü dilin qalxma dərəcəsidir. 2. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə ön sıra, orta sıra və arxa sıra saitləri formalaşır; 3. Dodaqların vəziyyətinə görə dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər əmələ gəlir; 4. Tələffüzün davamlılığı əlamətinə görə- uzun və qısa saitlər fərqləndirilir (uzun və qısa saitlərin zamanca fərqi təxminən 2: 1 nisbəti kimidir).

Bu xüsusiyyətlər əsasında müasir türk ədəbi dillərinin saitlər sistemi yaranmışdır. Vokal sistemində 14-15 fonem daxildir: a, a: o, o: ı, u, u: ö, ö: e, e: ü, ü: (ı), (i) sait fonemlərdən savayı, bütün fonemlərdə uzun-qısa tələffüz əlamətləri öz əksini tapa bilməmişdir. Bu cəhət kök və şəkilçi morfemlərini bir-birindən ayırır. Həmçinin də eyni sözün fərqli mənalarını əks etdirir. Məs.: *tar* «sıx, kip»- *ta: r* «parça», *er* «qıgıd»- *e: r* «yəhər», *kulan* «vəhşi ulaq»- *ku: lan* «hiylə etmək» (qırğ.).

Bəzən türk dillərində sait fonemlərin sayı ayrı-ayrı tədqiqatlarda fərqli rəqəmlərlə göstərilir. Məsələn, 6, 8, 9 və 12 sait fonemin varlığından danışırlar.⁷²

I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Özbək dili	Qaraqalpaq dili	Azərbaycan dili	Başqırd dili
Qırğız dili	Türkmən dili	Tatar dili	Qazax dili
Türk dili	Çuvaş dili	Noqay dili	
Uyğur dili	Qazax dili		
Yakut dili			
Altay dili			
Tuva dili			
Şor dili			
6 fonem	8 fonem	9 fonem	11 fonem

Tələffüz vaxtı səs axınının ciddi maneyə rast gəlməməsi əsasında əmələ gələn səslər saitlərdir.

Tələffüz vaxtı hava axınının bəzi maneələrlə qarşılaşması əsasında əmələ gələn səslər isə samitlərdir.

Bu definisiya fonem terminologiyasında öz təsdiqini tapmışdır.

Türk dillərinin saitləri onların formalaşmasında iştirakı olan üzvlərin - dilin, dodaqların və alt çənənin vəziyyətinə görə də müəyyənləşir. Saitlərin deyilişində dil irəli və geri yönəldə intensivləşərək müxtəlif vəziyyətə düşür, yuxarıya doğru da istiqamət götürür.

Fonem-sözün mənasını və formasını dəyişdirə bilən ən kiçik fonetik vahiddir. Məs.: *tav* (*dağ*)- *bav* (*bağ*)- *jav*- (*yağmaq*) (qaz.).

Türk dillərində sait və samit səslər fonem tərkibinin iki qütübünü təşkil edir və bütün əlamətləri ilə oppozisiya yaradır.

Saitlərin tələffüzündəki istiqamətlər, demək olar ki, müasir türk dillərində prinsipə uyğunluq təşkil edir.

Müasir türk dillərinin saitlərinin təsnif olunma prinsipləri də əsasən uyğun gəlir. Dilin üfüqi vəziyyətində əsas ölçü dilin qalxma dərəcəsidir. Dodaqların vəziyyəti, (dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər) tələffüzün davamlılığının vəziyyəti (uzun və qısa saitlər). Həmin əlamətlər əsasında müasir türk dillərinin saitlər sistemi təsnif edilmişdir.

⁷² Tomanov M.T. Türki tildərinin salıstırmalı fonetikasi (Metodikalıq talday). Almatı, 1981, s. 16.

Müqayisə olunan türk dillərində fonemlərin miqdarı müxtəlifdir. Məsələn, qazax dilində 11 fonem sait (a, ə, e, ı, o, ü, u, i, ü, i), Azərbaycan dilində isə 9 fonem sait (a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü) fərqləndirilir. Fərq fonem səslərin sayındadır. Azərbaycan dilində ə, ö, ü saitləri spesifik səslər hesab edildiyi kimi, burada da dörd fonem sait (ə, ö, u, i) qazax dilinin inkişafı ilə əlaqədar meydana çıxıb.

Qırğız dilinin saitlər sistemində simmetriya bir sıra hallarda pozulur. Hər bir qısa fonem səsin bu dildə uzun fonem qarşılığı mövcuddur. İ və ı səslərinin qısa variantı var. 16 sait fonemdən 14-nün 8-i qısa, 6-ı isə uzundur.⁷³

Müasir qaraqalpaq dilində 9 sait səs var: *a, ı, ə, i, e, o, ö, u, ü*. Bunlardan *a-ə, o-ö, u-ü, ı-i-e* horizontal; *a-ı, -o-u, -ö-ü, -ə-i* vertikal istiqamətli sözlər əmələ gətirir.⁷⁴

Qaqauz dilinin səs tərkibi 40 fonemdən (18 sait, 22 samit) ibarətdir: *a, ı, o, u, e, i, ö, ü, ə, aa, u, oo, ee, ii, öö, üü, əə* (saitlər), *b, v, q, d, j, j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, h, ü, ç, ş* (samitlər).

Bu dildə qədim səs əlamətləri qalmışdır. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq *sağır n* səsi işlənir: *zenqin, anqı* və s.

Samit fonemlərin də sayında fərqlər mövcuddur. Qazax dilində 26, Azərbaycan dilində isə 24 samit səs fərqləndirilir. Qazax dilindəki samitlərdən 7-i sonor, Azərbaycan dilindəki samitlərdən isə 4-ü sonor samitlərdir. Qazax dilində 8 cingiltili, 11 kar samit bölgüsü qanunidirsə, Azərbaycan dilində bu kəmiyyət fərqlənir.

«Türk dillərində ünlü uyumu, kelimenin fonetik oluşumuna yardım etmektedir. Bu yüzden de sözcük ayrımında o, yardımcı rol oynamaktadır. Dilde fonksiyonun gerçekleşme olanaklarının antropofonik hiyerarşisi bulunmakta ve en önemli substasyon (antropofonik özellikler) önemli fonksiyonel karşılaşmalar için kullanılmaktadır. Ünlülerin ayırt edilmesi için dil daha keskin

ve farklı akustik karşılaşmaları kullanmaktadır Geri kalan fonetik araçlar ise uyumsal fonksiyonun sağlanmasına yöneltilmektedir».⁷⁵

Türk dillərində saitlərin əvəzlənməsi arxasına saitlərinin ön-sıra saitləri ilə, önsıra saitlərinin arxasına saitləri ilə, dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə, dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə, açıq saitlərin qapalı saitlərlə, qapalı saitlərin açıq saitlərlə, eləcə də qapalı saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi prinsiplərinə əsaslanır.

Türk dillərinin saitlərin əvəzlənməsi nəticəsində orta q sözlərdə *e, i, a, o, ı* səsləri fərqli cəhətləri meydana gətirir: *bar-get* (Azərb.), *bar-bar* (alt.), *bar-kit* (başq.), *bar-ket* (qaz.), *bar-ket* (q.-qalpaq), *bar-ket* (qırğ.), *bar-qet* (kum.), *bar-ket* (noq.), *bir-kit* (tat.), *bar-par-por* (tuv.), *var-git* (türk), *bar-qit* (türkm.), *bor-ket* (özb.), *bar-kət* (uyğ.), *par-par* (xak.), *pır-kay* (çuv.), *par-par* (şor), *bar-bar* (yak.).

Tədqiqatlar göstərir ki, saitlərin dəyişməsi ilə semantik diferensiallaşma əvvəlində samit iştirak etməyən sözlərdə daha çox rast gəlinir⁷⁶.

Hər bir sait səsin xarakterik əlamətlərini aydınlaşdıraraq. Burada onların eyni söz daxilindəki dəyişmələri, yəni güclü-zəif mövqeləri aşkar edilir.

Türk dillərində sait səslərin təsvirinin illüstrasiyası:

[ı]	---	[ı]
[e]	---	[ə]
[e]	---	[i]
[o]	---	[u]
[i]	---	[ü]
[ö]	---	[ü]
[u]	---	[o]
[ü]	---	[ö]

⁷³ Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946.

⁷⁴ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976.

⁷⁵ Prof. Dr. Fahrettin Veyselli. Azərbaycan Türkçesi Fonetigi. Ankara, 2008, s. 72 (Türkiye Türkçesine Aktaran: Prof. Dr. Mehman Musaoğlu).

⁷⁶ Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984, s. 123.

Sait keçidləri aşağıdakı ardıcılıqla baş verir:

A fonemi. Dilarxası, açıq, qalın, dodaqlanmayan, türk dillərində işlənmə tezliyinə görə ən fəaldır. Artikulyasiya cəhətdən a fonem çalarlığı (a) foneminin çalarlarından heç də fərqlənmir. Söz əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: **alıntı** (türk), **altın** (başq.), **kamba** (anbar), **ağay** (qaz.), **kulaamı**, **talaa**, **aalam** (qırğ.), **ana**, **anahtar** (türk) və s.

Türk dilinə keçmiş alınma sözlərdə uzun aa digər türk dillərində ə-yə çevrilir. Müqayisə et: vaat (vəd, vədə), vaaz (vəz).

A foneminin başqa səsə keçidi aşağıdakı istiqamətlərdə müşahidə olunur:

A-o keçidi. Bu keçidi E.Əzizov o-laşma hadisəsi adlandırır və məsələyə tarixi baxımdan yanaşır: «Şübə yoxdur ki, o-laşma hadisəsinin meydana gəlməsində dilin səs sistemi ilə bağlı olan fonetik şərait (b, p, v, m, n, q samitlərinin təsiri) başlıca şərtidir, lakin bu hadisənin müəyyən bir şivə qrupunda (Abşeron, Lənkəran) ardıcıl fonetik xüsusiyyətə çevrilməsini heç də həmişə a saitinin işləndiyi fonetik mövqe ilə izah etmək mümkün olmur.⁷⁷

Araşdırıcılar türk dillərində **a-o** keçidinin tarixən qədimliyini də göstərirlər. Onların fikrincə, bu fonetik dəyişikliyi qədim peçeneq dilində və XVI-XVII əsrlərdə üzü köçürüldüyü ehtimal olunan oğuz atalar sözlərində görmək olar: **boy-bay**, **xopon-kaban**.⁷⁸

A-o keçidinə aid nümunələr: **balta**, **bazar**, **bala**, **balaca**, **baş**, **başak**, **bağ**, **bağban** (Azərb.), **bolta**, **bozor**, **bola**, **bolaca**, **boş**, **boşok**, **boğ**, **boğöon** (özb.), **av** (türk, özb., tat.) - **ov** (Azərb.).

Yalnız müasir özbək ədəbi dilində müşahidə olunan o-laşmanı damaq və dodaq ahənginin pozulması faktı kimi qəbul

⁷⁷ Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1999, s. 148, 155.

⁷⁸ Насыров Л.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: Каракалпакстан, 1976, с. 158.

etmək olar.

A-ı keçidi: **aşağa** (türk)- **aşağı** (Azərb.).

A-u keçidi: **savuk** (türk)- **suuk** (qaq.).

A-e keçidi: **ana** (türk)- **ene** (qırğ.), **alma** (Azərb.) - **elma** (türk, qaq.), **çadır** (əksər türk dillərində), **çedir** (türkm.).

A-ə keçidi: **vatan** (türk), **vətən** (Azərb., özb., uyğ.), **arpa** (türk, Azərb., başq., qaz., qırğ., tat., türkm., uyğ.)- **ərpə** (özb.).

Ərəb və fars dilindən alınma sözlərin sonunda türk dilindəki *a*-nın qarşılığı Azərbaycan dilində *ə*-dir: **kalem-qələm**, **kalb-qəlb**, **talim-təlim** və s.

A-ö keçidi: **savaş** (türk)- **söveş** (türkm.).

Eyni səsin uyğun gəlib gəlməməsi, variantlıq məsələsi nəzəri cəlb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bəzi türk dillərində *a* səsinin *a0* variantına təsadüf etmək mümkündür. Tatar, başqırd, türkmən və çuvaş dillərində *a* səsinin dodaqlanan variantı məhdud formada özünü göstərir.

F.İsxaqov *a* səsinin türk dillərində işlənməsindən bəhs edərək yazır: «Başqırd dilindəki *a* səsi tatar dilindəki *a* səsinə bütün hallarda uyğun gəlir. Özbək dilindəki *a* səsi isə müstəqil fonem olaraq özünün daha çox dodaqlanması ilə həm tatar, həm də başqırd dilindən fərqlənir. Məs.: **at** (aot), **bar** (baor), **barqan** (baorqan) (tat.), **at** (aot), **bar** (baor), **barqan** (baorqan)(başq.) **ot** (loşad), **bor** (get), **borqan** (gedən) (özb.).

Türkmən dilində bu səsə çox az təsadüf olunur. Lakin həmin dilin bir şivəsi olan Mərv rayonu aullarında *ao* səsinə rast gəlmək olur.⁷⁹

Bəzən özbək və türkmən dillərində söz başı *a* fərqli çalarda özünü göstərir: **ak sakal** (türk), **ağsaqqal** (Azərb.), **akhakal** (başq.), **aksakal** (qaz., qırğ.), **aksakal** (özb.), **əksakqal** (türkm.).

Türkiyə türkcəsində bu səs Şərqi Anadolunun müxtəlif ərazilərində **baobu** (*ata*) kəlməsində görünür⁸⁰

⁷⁹ Исхаков Ф.Г. Об отдельных фонемах татского языка. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч 1, М., 1955, с. 219.

⁸⁰ Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, с. 74.

E fonemi. Dilortası, incə, dodaqlanmayan fonemdir. Bir sıra türk dillərində rus e-si işlənir. Sözlün bütün mövqələrində görünür: **ertə, en, eniş** (Azərb.), **enişte, enginar** (türk), **erten** «səhər», **beteqe** «dağ yovşanı», **erlerqe** «mərd, igid kimi» (qırğ.), **en, ek, era, eşi** (qaq.).

Artikulyasiyasına görə (e:) fonem çaları (e) fonem çaları ilə eyniyyət təşkil edir. Yalnız fərq akustik və işlənmə şəraitinə görə üzə çıxır. Belə ki, fərq bu satının uzun deyilişi ilə əlaqədardır. Məs.: **men** «təpikləmək»- **meen** «feli sifət tərkibi», **jek** «nifrət»- **jeek** «ətək, kənar».

E saitindən başqa saitlərə keçid istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

E-ə keçidi: **efsane** (türk) - **əfsanə** (Azərb., özb., uyğ.), **efendi** (türk) - **əfəndi** (Azərb.), **ekin** (türk) - **əkin** (Azərb.).

E-o keçidi: **efsun** (türk) - **ovsun** (Azərb.).

E-i keçidi: **ekin, ekmek, el, elçi** (türk) - **iqin, ikmək, il, ilçi** (başq., tat., türkm.).

Qaqauz dilində *e* saiti həm əsl türk sözlərində (*alerim, sater*), həm də rus alınmalarında istifadə olunur: *aeroport, ekzamen* və s.

Birinci hecadakı *e*, başqırd dilində *i*-yə çevrilir: *timir* (*demir*), *in* (*en*), *min* (*ben*), *hin* (*sen*), *it* (*et*), *ikmək* (*ekmek*) və s.

Üç pilləli keçid: e-o-a keçidi: **alev** (türk)- **alov** (Azərb.) - **alav** (qaq., türkm.).

I saiti. I dilarxası, dodaqlanmayan, qapalı saitdir. Azərbaycan dilində (i) səsi sözlün başında işlənmədiyi halda, türk, qaqauz və qırğız dilində bütün mövqələrdə işlənir. Məs.: Dudakların *islanır, ıslak* dudaklarından öperim (Dağıstan Kılıçaslan). Bacalarda gün boyu fitili *ışırdı* camlarda lambanın (Mehmet Akif), Çoban Yıldızı ay *ışığı* bağ damında ümüs geceler (Mehmet Akif).

Söz başında, ortasında və sonunda işlənen i saitinə aşağıdakı misallarda da rast gəlirik: (i)raak «uzaq», tab (i)lqan «tapılmış», ş(i)p(i)r(q) (i) «süpürgə» (qırğ.), islaarım, ınadına, ısıttı (qaq.).

A.Axundov yazır ki, Azərbaycan dilində uzun «ı» fonemi

olmadığı üçün qısalıq uzun «ı» fonemi üçün fərqləndirici əlamət sayılmır.⁸¹

I saitinin başqa saitlərə keçid istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

I-i keçidi: **ılık, ırmak, ısı, ıspanak** (türk), **ılıq, ırmaq, istilik, ıspanaq** (Azərb.).

Dilarxası saitlərin dodaq və dilönü saitlərinə keçidi türk dillərində absurdur.

I saitindən i saitinə keçid ierarxiya qaydasına uyğun olaraq qalınlıqdan incəliyə doğru inkişaf meyili əsasında formalaşır. Bu meyil dildə həmin inkişafın özünə təkan verən müəyyən amillər əsasında yaranır. I saitindən i-yə doğru inkişafda da xüsusi meyillər mövcuddur. Bu meyillərdən biri də söz əvvəlində zəif samit refleksinin düşməsi ilə i saitinin incələşərək dilönü variantına çevrilməsindən ibarətdir.⁸²

I-ə keçidi: **ıtır, ıtıryat** (türk), **ətir, ətiryyat** (Azərb.).

I-u keçidi: **quzi- quzu, yımırta- yumurta** və s.

Akustik cəhətdən (ı) və (i) bir-birinə kifayət qədər yaxındır. Moskva fonologiya məktəbinin fikrincə, (ı) və (i) eyni fonemin çalarlarıdır: iş «kül», iş «iş», tin «tixamaq», tin «tin» və s.

Aşağıdakı misallar bu baxımdan xarakterik sayıla bilər: **ız-iz, ışıq- işiq** və s.

I səsi digər dillərdən alınan sözlərin əvvəlində artırılır: **raboçiy** (ıraboçiy), **radio** (ıradio), **raketa** (ıraketa), **şkaf** (ışkaf), **spravka** (ıspravka), **sklet** (isklet) və s.

Bəzi türk dillərində i saitinin əvvəlinə y, j, c samitləri artırılır: **ılık- yılı** (başq., türkm.), **jılı** (qaz.), **cılı** (tat.) və s.

İ saiti. Sözlün bütün mövqələrində işlədilir. Məs.: **iblis, iç** (əksər türk dillərində), **tikinti, söküntü** (Azərb.), **tilki** (türkm.).

İ-dən digər səslərə keçid istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

İ-e keçidi: **ihtimal, ilim, inmek, hiç, gitmek** (türk), **ehtimal, elm, enmək, heç, getmək** (Azərb.).

İ-ü keçidi: **için** (türk), **üçün** (Azərb.), **iplik** (türk), **yüplük**

⁸¹ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, s. 136.

⁸² Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfoloqiyası, s. 71.

(türkm.).

İ-ə keçidi: **ihata, ihya, ikiz, ilave** (türk), **əhatə, əhyə, əkiz, əlavə** (Azərb.).

İ-a keçidi: imtahan (türk, başq., qaz., özb., tat., uyğ.), imtahan (Azərb.).

O fonemi. Dilarxası, açıq, qalıdır. Daha çox sözün əvvəlində işlənir: **O fonemi** artikulyasiya baxımdan yalnız uzun dəyiliş istisna təşkil etməklə, (o:) fonemindən seçilmir. Bütün pozisiyalarda görünür: **şor, kor, don, qol** (Azərb.), **ot, kol, oor** «ğır», **boor** «qaraciyər», **boo** «şunur» (qırğ.), **on, orada, oynaar, yorulmuşun, bozmasın** (qaq.).

O saitinin başqa saitlərə keçidi aşağıdakı kimidir:

O - u keçidi: **ok** (türk, özb., türkm., qaz.), **uk** (başq., tat.), **odun** (türk, Azərb.), **utan** (başq., tat.), **orak** (türk, Azərb.), **urak** (başq., tat.).

O-ö keçidi: **odun, oyma** (türk), **ödü, öyma nağıs** (türkm.).

Türk dilindəki **o** səsi başqırd dilində **u, ö** isə **ü** formasında təzahür edir. Məsələn, müqayisə et: **on** (*un*), **yol** (*yul*), **ol, o** (*ul*), **söz** (*hüz*), **qöz** (*küz*) və s.

Birinci hecadakı **o, ö** səslərini izləyən, təqib edən dar saitlər (**u, ü, ı, i**) başqırd dilində **o, ö** səsləri ilə əvəzlənir: **tordo** (*durı*), **torop** (*durup*), **dörös** (*dürüst, doğru*), **tözölös** (*düzülüş*), **ösönsö** (*üçüncü*) və s.

Ö fonemi. Dilönü, dodaqlanan, açıq saitdir. Tələffüz prosesində dodaqlar nisbətən az dairəvi şəkil alır, azacıq irəli çıxır. Sözün bütün yerində işləyə bilər: **ömür, önəm, örüş** (Azərb, türk), **ötön «ötən», t** (öntü «**tökdü**) (qırğ.), **öküz, ölmaa, öbür, yöldü** (qaq.).

(ö:) foneminin çaları (ö) foneminin çalarından artikulyasiyasına görə seçilmir. Həmin cəhət sözləri bəzi türk dillərində məna baxımından fərqləndirir. Məs.: **sök** (sökmək) - **söök** (sümük), **tölä- tölöö** (ödəmək, ödəniş) (qırğ.).

(ö:) fonemi sözün bütün mövqelərində görünür: **öt, dön, döz, ört** (Azərb.), **öön** «dəri kəsikləri», **ötk** «ölçü», **töldö** «artım, döllənmə, çoxalma» (qırğ.).

Ö saitinin başqa saitə keçid istiqamətləri nisbətən məhduddur. Bir sıra keçid istiqamətləri müşahidə olunmaqdadır: **ö-ü** keçidi: **öd, öt, ördək, ördək, öyrək** (türk, Azərb., qaz., qırğ., özb., türkm., uyğ.), **üt, üyrek** (başq., tatar); **ölü** (Azərb.) - **ülü** (tat.); **ö-ə** keçidi: **dövr** (Azərb., türkm.), **dəvr** (başq., özb., uyğ.),

Türk dillərində **ö** saiti ilə başlayan bəzi sözlərin əvvəlinə **h** samiti əlavə olunur, bəzillərində isə bu səs özünü göstərmir. Məsələn, əksər türk dillərində **örmək** sözü Azərbaycan dilində **hormək** şəklindədir. Bu fikri **örgü** (türk), **üriv** (başq.), **öröv, örüm** (qaz.), **örü** (qırğ.), **örüş** (özb.), **ürü** (tat.), **örme** (türkm.), **örüş** (uyğ.) sözləri barədə də demək olar. Bu söz **hörgü** formasında yalnız Azərbaycan dilində işlədilir. Lakin **öküz** sözündə **h**-laşma hadisəsi özbək və uyğur türkcələrində də bir fakt kimi müşahidə olunur: **öküz** (türk, Azərb.), **hökiz** (özb.), **höküz** (uyğ.).

U fonemi. Əmələgəlmə yerinə görə dilarxası, dodaqların iştirakına görə dodaqlanan, dilin vəziyyətinə görə qapalıdır. İşlənmə tezliyinə görə (i) fonemi ilə eynilik təşkil edir. Sözün müxtəlif mövqelərində görünür: **uzun, uzaq, qutu** (Azərb.), **uzak, kutu, uzunduqu** (qırğ.).

u: foneminin çaları artikulyasiya cəhətindən (u) foneminin çalarından heç də seçilmir. (u) səsi kimi (u:) da bütün mövqelərdə görünür. Məs.: **ulu, umac, un, qulan** (Azərb.), **uulu** «onun oğlu», **turukt(uu)luk** «sabitlik», **uuluu** «zəhərli» (qırğ.).

Akustikasına görə (u:) (u)dan uzunluğuna görə seçilir. Məs.: **sur** «mavi», **suur** «vaxt», «müddət» (qırğ.).

U-dan digər səslərə keçid aşağıdakı kimidir:

U-o keçidi: **uzun, uzak, uyanık, osta** (türk., Azərb.), **ozon, ozak, oyanık, osta** (başq., tat.), **uduş** (Azərb.), **otoş, otış** (başq., tat.).

U-o-ü üçpilləli keçidi: **uç, ufuk, ulu, un, usta** (türk), **os, ofok, olo, on, osto** (başq., tat.), **üç, üfüq** (türkm., Azərb.).

Türk dilindəki **u**, başqırd dilində **o-ya, ü** isə **ö-yə** keçir: **koş** (*kuş*), **tor** (*durmak*), **kön** (*qün*), **ös** (*üç*) və s.

Birinci hecadakı **u, ü** səslərini təqib edən dar saitlər **u, ü** deyil, **ı, i** ilə əvəzlənir: **tuğız** (*dokuz*), **unınsı** (*onuncu*), **küriş** - (*gö-*

rüşmək), üzi (özü, kendi) və s.

Noqay dilində və dialektlərində⁸³ müşahidə olunan *u-a* uyğunluğuna maraqlıdır ki, Cəbrayıl keçid şivəsində də rast gəlmək olur ⁸⁴.Məs.: korkaram-korkuram (noq.), qorxaram-qorxuram (Cəbrayıl şivəsində).

Ü: fonemi. Dilönü (incə), dodaqlanan, qapalı saitdir. Tezliyinə görə (u) fonemi ilə eynidir. Məs.: gül, süd, ütü, üzüm (Azərb.), yüzüm-üzüm, yük-ük, yüstüna-üstüna (qaq.).

Ü: fonemi artikulyasiyasına, akustik meyarına görə (ü) fonemi ilə üst-üstə düşür, amma uzunluq istisna təşkil edir. Sözlərdə həmin səsin uzun deyilişi məna baxımından fərqlilik yaradır. Məs.: önü «onun rəngi», önüü «avazımaq, rəngi solmaq» (qırğ.).

Ü ilə başlanan bəzi sözlərə h samitinin artırılması xüsusi olaraq diqqəti çəkir: ürümək, ürkmək, ürkek (türk), hürmək, hürkmək, hürkək (Azərb., özb.).

Ü-ö uyğunluğu intensiv müşahidə olunur: üç (türk, Azərb., qırğ., özb.), ös (başq.), öç (tat.), ülke (türk), ölkə (Azərb., başq., qaz., özb., tat., uyg.), üpkə (başq., tat.), öpkə (başq.), öpkə (qaz.), öpkö (qırğ.), öpkə (özb., uyg.), öyken (türkm.), bigüman (Azərb.), biqöman (tat.), düyü (Azərb.), döqe (tat.), dünya (Azərb.), dönya (tat.), dürüst (Azərb.), döres (tat.), dört (Azərb.), dürt (tat.).

Ə saiti. Ə saiti məxrəc sabitliyinə, fizioloji-akustik cəhətinə, açıq və qapalı əlamətinə görə özünə yaxın olan e, ö, i saitlərini kölgədə qoyur.

Ə saitin digər səslərə keçid istiqamətləri belədir:

Ə-i keçidi. Bu fonemlərin əmələ gətirdiyi korrelyativ oppozisiya həm açıq, həm də qapalı hecalarda qarşı-qarşıya qoyula bilər. Məs.: mən (Azərb.), min (başq.), əyri (Azərb.), iiri (qaq.), ər (Azərb.), ir (türkm.), ət (Azərb.), it (tat.).

Ə-ö keçidi: qəb (türkm.), köp (Azərb.), əsmək (Azərb.), ösmək (türkm.).

Ə-o keçidi: əvvəl (Azərb.), oval (türkm.).

Ə-e keçidi: çəkic (Azərb.), çekiç (türk, türkm.), çayırtkə (Azərb.), çəkirge (türk, türkm.).

Türk dillərinin fonetik quruluşu sözdəki səslərin kəmiyyətinə görə də fərqlənir. Belə fərqləri **sözdə səsin miqdarına görə yaranan fərqlər** adlandırmaq olar. Məs.: af (türk)- əfv (Azərb., özbək), afiş (türk) - afişa (Azərb., başq., qırğ., özb., tat., türkm.), ağaç (türk, tat., türkm.) - cığaç (qırğ.) - yağaç (uyğ.), ağır (türk, Azərb.) - ör (qırğ.), ağıt (türk) - ağı (Azərb., türkm.), ağız (türk, Azərb., özbək, türkm.) - öz (qırğ.), aktör (türk, tat.)- aktyor (Azərb., qaz., qırğ.), buğda (Azərb.) - buğdoy (özb.), bayaz, bəyaz (Azərb.) - bəz (tat.), bəxt (Azərb.) - bəxet (tat.), vaxt (Azərb.) - vakıt (türk, tat.), ömür (Azərb.) - qomer (tat.), göbələk (Azərb.), qömbə (tat.) və s.

İlkin və sonrakı uzanma hadisəsi. Məlumdur ki, türk dillərində də saitlərin kəmiyyətcə uzunluğu fonoloji cəhətdən diferensial əlamətə malikdir. Bu dillərdə uzun saitlər uyğun qısa saitlərlə fonoloji oppozisiya təşkil edir.

İlkin uzanma məsələsi dilçilərimizi, türkoloqlarımızı uzun müddətdir ki, narahat edir. Amma hələlik problemin əsil mahiyyəti açıqlıb göstərilə bilmir.⁸⁵

Müasir türk dillərində sait fonemlərin, istər fizioloji-akustik, istərsə də fonoloji cəhətdən ən geniş şəkildə araşdırılmasına baxmayaraq, həmin dillərdə uzun saitlərin fonematikliyi haqqında hələ də vahid bir fikir görünmür. Bu barədə iki fikir mövcuddur. Uzun saitlər fonematik xarakterlidir, yaxud bu saitlər fonematik səciyyə daşımır. Akademik A.Axundov Azərbaycan dilindəki uzun saitlərin müstəqil fonemlər olması mülahizəsini bu cür əsaslandırır: «Məlum olduğu üzrə dildə yalnız bir cüt

⁸⁵ Ряснянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, с. 61; Бишиев А. Первичные долгие гласные в тюркских языках. Уфа, 1963, с. 5; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. АДЛ, Л., 1968, с. 20.

⁸³ Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М., Л., 1940, с. 23.

⁸⁴ Гаджиев Т.И. Джебрайльский говор Азербайджанского языка. АКД, Баку, 1962, с. 7.

kvaziomonimin varlığı fonemi müəyyənləşdirmək üçün kifayət edər. Azərbaycan dilində isə onların sayı 10-dan artıqdır. Belə kvaziomonimlər olmadığı təqdirdə isə, onların mənə, qeyri-mənə prinsipi ilə qarşılaşdırılması da kifayət hesab edilə bilər. Azərbaycan dilində uzun saitlərin alınma olmasını irəli sürüb onların fonematik mənasını etiraf etməyənlərin fikrinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, birincisi, fonemin müəyyən olunmasında mənşə məsələsinin əhəmiyyəti yoxdur, ikincisi, hətta əhəmiyyətli olsa belə, Azərbaycan dilindəki uzun sait fonemlərin mənşəcə alınma sözlərin tərkibində işlənməsinə baxmayaraq, bu cəhət həmin dilin öz fonetik quruluşunun məhsuludur». ⁸⁶

Əlbəttə, türk dillərində saitlərin uzanması qədim dövrə aid fonetik hadisədir. Uzanmanın iki tipi göstərilir: 1) fonematik, yaxud ilkin uzanmadır ki, bu uzanmanın səbəbi hələlik aydınlaşdırılmamışdır. Azərbaycan dilinin kifayət qədər öyrənilməmiş dialekt və şivələrində ilkin uzanmaya təsadüf olunmur. Lakin R.Rüstəmov Quba dialektində **qa:dm**, **a:ri**, **go:muş**, **o:xurll** **axur** Göyçay keçid şivələrində **qa:dm**⁸⁷ sözlərində ilkin uzanmanın olduğunu göstərir.

İlkin uzanma türk dillərində ən çox türkmən və yakut dillərində mövcuddur. 2) kombinator və ya sonrakı uzanmadır ki, bu uzanmanın səbəbi aydındır və türk dillərində geniş yayılmışdır. Sonrakı uzanma sözlərdən bu və ya başqa saitlərin düşməsi ilə təzahür edir. ⁸⁸

Uzanmanın tarixi və ritmik növləri həmin saitlərin uzun müddətli inkişafı ilə bağlıdır. Ritmik uzunluq dilin sonrakı inki-

şaf tarixi ilə əlaqədardır. İlkin uzanma isə etimoloji xarakter daşıyır. Belə uzanmaya qaqaüz dilinin öz sözlərində və alınma sözlərdə rast gəlmək olur. Bu dildə qədim türk dilindən gələn etimoloji uzanma bir sıra söz köklərində qorunub saxlanmışdır: aaz (az), aara (axtar), aart (arxa), aat (ad), aaç (ac), yaarin (yarın), kaaz (qaz), kaar (qar, kar), booz (boz) və s. Bu vəziyyət qaqaüz dilini digər türk dillərindən fərqləndirir. Buna baxmayaraq N.K.Dmitriyevin qeyd etdiyinə görə belə uzanma hadisəsi türkmən və yakut dillərində də müşahidə olunmaqdadır. ⁸⁹

Türk dillərində uzun saitlər bunlardır: *aa, ee, ii, uu, u, öö, üü, əə*.

Türk mənşəli sözlərdə *aa* uzun saitin işlənməsi intensivdir: *aaramaa, aad, kaar, aara, yaarin, aaz, kaaz* və s.

Nümunələr: O şoferin kafası kan içindəydi, yatırdı zavallı uzadılı yolun bir tarafında, maşınası da yanında *darma-daan* durardı (qaq., N.Baboqlu), - Bilmeeriz, *saadiçılar*, oyalanın taa biraz, yolladık baksınnar komşulara, xısımnara, ama te taa juvap yok qelmedi (qaq., N.Baboqlu); Ulu-orta qezinirkana kasa-ba isində, uuradım bir açıq çayxanaya, orda da aldım *sabaa* ekmeeni (N.Babqolu).

Ərəb və fars mənşəli sözlərdə də *a* saiti uzanır: *amaanet, zaabitleri, aalem, maavi* və s.

Qaqaüz dilində *h* samitinin sözün sonunda düşməsi nəticəsində *aa* uzun saitli söz əmələ gəlir: *padişah- padişaa, sabah-sabaa, eyvallah- eyvalla* və s.

Türk dillərində də *ee* uzun saitin işlənməsi fəaldır: *geerili, geeri, başçeezim, leen, tüfeeni, zeer, imeeler* və s.

Nümunələr: Buradan medisina yardımı kabledərdi dolayda taa birkaç küçük *kuyjeezlər* də (qaq., N.Baboqlu).

Qaqaüz dilində *k, y* samitlərinin düşümü nəticəsində də sözün tərkibindəki *e* uzun saitə çevrilir. Məs.: *imekler - imeeler*,

⁸⁶ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s. 47.

⁸⁷ Рустамов Р.А. О монографическом изучении диалекта азербайджанского языка. //«Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.II, Баку, 1960, с. 85, 86), Велнев А.Г. Некоторые фонетические особенности переходных говоров азербайджанского языка (на материалах Геокчайских переходных говоров). // «Вопросы диалектологии тюркских языков». Т. II, Баку, 1960, с. 105.

⁸⁸ Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, «Elm», 2003, s.67.

⁸⁹ Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языке. - «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». Т.1, М., 1955, с., 186. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в якутском языке. Yenə otada, s. 192.

peyda-peeda.

Türk dillərində *ii* uzun saitinin işlənməsi. Qohum dillərdə səs dəyişmələri, eləcə də **h**, **k**, **y** samitlərinin düşümü nəticəsində *i* saiti uzun sait kimi yazılır. Məs.: *değil-diil, eğri-iiri, iğne-iina, kehle-kiile, pehriz-piiriz, ekşi-iışı, eksilir-lisiler, heybe-hiiba, çeyiz-çiiz* və s.

Nümunələr: - **Diilitiz**, *akına biz da düşkün*, - *kabarmaklan azbuçuk aşaalattı kendini Dimu, -ama dünnə geniş, tə var bizdən da taa zenqin...* (qaq., N.Baboqlu).

Türk dillərində *oo* uzun saitinin işlənməsi. Bu uzanma sözün tərkibində **ğ**, **h**, **v**, **y** səslərinin düşməsiylə meydana çıxır. Məs.: *tooz, moor, booz, oolm, ool-oğul, booday-buğday, toom- tohum, toxum, koolayacak-kovalayacak, koolaşar-koyulaşarıyor* və s.

Nümunələr:...o, yukarı *dooru* bakarak yalabık qözlerinnən stavrozunu yapardı xem duva edərdi (qaq., N.Baboqlu).

Uu uzun saitinin işlənməsi. Bu uzanma sözün tərkibində **ğ**, **v** səslərinin düşməsi əsasında yaranır. Məs.: *suuk- soğuk, buura-buğra, uunmaa- uğunmak, kuudum-kovdum* və s.

Nümunələr: Qök durmamaja pufkurardı *suuk* qüzqərlən karışık bir ufajık, keçkin çıvqın (qaq., N.Baboqlu).

Iı uzun saitinin işlənməsi. Həmin uzanma **ğ**, **v**, **y** səslərinin düşməsi ilə meydana çıxır. Məs.: *çurardı- çağırırđı, kurmakıvırma*; Alın altınarı *kıymun* (*kıymayın*) beni...yıkıp düvərdilər, niyə kara *sırı* (N.Baboqlu)

Əə uzun saitinin işlənməsi prosesində də həmin səslər düşür: *Çiçəə-çiçəğ, dernəə-dernəğə, böcəə-böçəği, dirəə-dirəği, günəə-günah, ihtəə- ihtiyar* və s.

Nümunələr: ...avşama ateşlik yanında bir *erjəəz qejeleməə* (qaq., N.Baboqlu).

Öö uzun saitinin işlənməsi. Bu cür uzanma **k**, **y** səslərinin düşməsi prosesində *üzə* çıxır: *ötöögünkü-öteki günkü, söölə-süüllə-sölə-sülə-söylə* və s.

Nümunələr:...bezbelli eski *sööleyiş* boşuna kalmamış, ani nədən korkersin, ondan kurtulmersin (qaq., N.Baboqlu).

Üü uzun saitinin işlənməsi. Belə uzanma hadisəsi **ğ**, **k**, **v**, **y**

samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranır: *üürendim- öğrendim, üüretti-öğretti, üüt-oğüt, güüş-göğüş, üüsüz-öksüz üüksek-yüksek, güüde-gövde, küülerde-köylerde* və s.

Qaqauz dilində Azərbaycan dilinin dialektlərində olduğu kimi *a* saitinin uzanması yeni sözlər də yaradır. Məs.: (*aaç-ağaç*), *uu* (*suuk-soğuk-soyuq*).

Etimoloji uzanma türk dillərinə keçmiş ərəb-fars alınmalarında əsas etibarilə özünü göstərir: **laazım**, **musafir**, **maavi**, **zoor** və s. Sonrakı proses bu uzanmanın qabağını kəsmiş, həmin səslərdən də biri qalmışdır: **lazım**, **mavi**, **zor**, **müsafir** (Azərb.).

Sonrakı uzanma hadisəsi qaqauz, türkmən, yakut və türk dillərinin dialektlərində əsasən müşahidə olunur və aşağıdakı səslərə aiddir:

Aa: **maaza** (mağaza), **aaz** (ağız), **sokaa** (sokak), **topraa** (torpaq, torpaq), **kaşaa** (kaşık, qaşık) və s.

Iı: **yın** (yıvın, yığın), **sandı** (sandık) və s.

Oo: **oolu** (oğlu), **booday** (boğday, buğda) və s.

Uu: **duumaa** (doğmaqa), **buu** (buğu), **tauuk** (tavuk, toyuq) və s.

Əə: **doşəən** (döşək), **deləə** (delik, dəlik) və s.

Ee: **jeer** (jiğər), **çeerək** (çeyrek), **seerək** (seyrek, seyrək) və s.

İi: **iit** (yiqit), **ii** (iyi-yaxşı), **piinir** (peynir, pendir) və s.

Öö: **söölə** (söyle), **böölə** (büülə (bölə) və s.

Üü: **büük** (büyük, böyük), **düün** (düyün), **küü** (köy) və s.

Altay və qaqauz dillərində: **taar** (kisə, torba), **kool** (dərə), **üürkü** (qəzəblənmək), **uur** (ağır) və s.

Qırğız dilində: **too** (dağ), **türdüü** (dürlü), **küyüü** (qaralma), **küyöö** (yezne), **süyöö** (dayaq).

Türkmən, yakut və xakas dillərində Azərbaycan və türk dilindən fərqli olaraq qısa və uzun fonemlər fəaliyyət göstərir. Bu fonemlərdə təqdim olunan eyni sözün semantikasi fərqli şəkildə ahr. Məs.: qısa fonemdə: **gör**- bir şeyi görmək üçün anladılan fel; uzun fonemdə: **gö**: **r**- qəbir, məzar. Eyni sözdə sait səsin qısa və uzun deyilişi fərqli fonematik mənə yaratmışdır.

Müasir türkmən dilində fonoloji oppozisiya təşkil edən fo-

nəmlər bunlardır:

A-a: fonemləri: **al- a:l, daş- da:ş, gal- ga:l, bar- ba:r, qalın- qa:ln** və s.

O-o: fonemləri: **ot-o:t, gor- go:r, dolı-dolı** və s.

U-u: fonemləri: **uç- u:ç, dul-du:l** və s.

I-ı: fonemləri: **gıl- gı:yl, gız- gı:** və s.

E-e: fonemləri: **ber- be:r, ger- ge:r** və s.

İ-i: fonemləri: **it-i:yt, çil-çi:l, pınır-pi:nir** və s.

Ö-ö: fonemləri: **öl- ö:l, göl-gö:l** və s.

Qaqauz dilində üç qrup uzun sait fərqləndirilir ki, bu səslər onların mənşəyindən asılıdır: etimoloji uzun saitlər, təkrar uzun saitlər və mövqeli uzun saitlər.

Uzun saitlərin türk mənşəli sözlərdə yazılışı altay dilində də özünü göstərir. Bu dilin orfoqrafiyasında **aa, oo, üü, uu, əə, ıı, il** sait səsləri sözlərin tərkibində işlədilir: **taar** (kisə, torba), **aar** (yəhər), **kool** (dərə), **üürkü** (qəzəblənmək), **uur** (ağır) və s.

Qısa və uzun saitlərin bu oppozisiyasına türkmən dilindən savayı, yakut, altay, xakas, şor, qırğız, qaqauz dillərində, özbək və tatar dillərinin dialektlərində də rast gəlmək olur. Bu dillərdə qısa və uzun səslərin fonematik əhəmiyyəti vardır. Bunlar kvaziomonimlik yaradır.⁹⁰

İlkin uzanma hadisəsinə çulum-türklərinin dilində də təsadüf olunur. Həmin türklərin dilində ilkin uzun saitlərin refleksləri mövcuddur.⁹¹

Saitlərin ilkin uzanması çulum-türklərinin dilində aşağıdakı sözlərdə müşahidə olunur: **öt:t, ik:k, ün:n, ka:t, e:t,to:s, ta:s, ö:s, ö:züm, a:ç (ağac), ço:l (yol), ka:l, sa:s (bataqlıq), pa:s (baş), tö:rt, is:s, sar:r, ta:s (daş), t:t (od), ə:r, ma:l** və s.

Aşağıdakı sözlərdə ilkin uzanma hadisəsi həm qədim türk,

həm türkmən, həm yakut, həm də çulum türklərinin dilində eyni vəziyyətdə özünü göstərir: **se:mis, a:mis, te:mir, ka:zun, ta:vrak, ezerek, pe:zik**.⁹²

Səs düşümü nəticəsində a səsinin uzanması digər türk dillərində də özünü göstərir. Məs.: türkiyə türkcəsində: **ba:rmak**-baqırmak, qaqauz dilində: **aşa:-aşağı, çağ:r-çağır**; qumuq dilində: **alma:-almağa**, Altay dilində: **ko:l-kool, ur:r-ur** və s.

Qeyd edək ki, aşağıdakı cümlədə işlənmiş **dooru** və **aşaa** sözlərindəki **o** və **a** uzanması səs düşümü hadisəsinin nəticəsidir: Xazırım prost edeim lafsız, ee sölərəniz, ne var *dooru*, -'dedi bitkidə *aşaa* bakarak (N.Baboqlu).

Beləliklə, türk dilləri üçün ən çox xarakterik səs uzanmaları fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmalardır. Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma hadisəsi **a, ə, e** saitlərində müşahidə olunduğu halda, sonrakı uzanma demək olar ki, saitlərin hamısını əhatə edir.

Konsonant sistemi

«Türk dillərinin iki dil qrupu aydın seçilir. Birinci qrupa sözün əvvəlində cingiltili partlayan samitləri olan dillər aiddir. Bu, oğuz adlanan dillərdir. İkinci- qıpçaq dilləri qrupuna, sözün əvvəlində anlaut, ən çox isə kar partlayan samitləri olan dillər aiddir. Belə bir təsəvvür yaranır ki, türk dillərində heç vaxt söz əvvəlində cingiltili partlayan samitlərin kar və əksinə keçməsinə nizamlayan fonetik qanunlar olmayıb».⁹³

Samitlər üçün başlıca xarakterik xüsusiyyət ağız rezonatorunun hər hansı bir yerində küyyaradıcı maneənin olmasıdır. Bunlar konsonantlardır; nəfəslilik əlaməti də bunlara xas olan

⁹⁰ Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. Москва, 1955, с. 182; Kürenov Sapar. Türkmen dilinin kısa ve uzun çekimli fonemaları ve onların semantik funksiyası. Dil derkisi. Sayı 15, Ocak 1994, s.73-77.

⁹¹ Биішев А. Первичные долгие гласные в тюркских языках. Уфа, 1963, с. 63.

⁹² Бирюкович Р.М. О превичных долгих гласных в чулымско- тюркском языке. «Советская тюркология», 1975, № 6, с.55-67.

⁹³ Serebrenniklov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, 2002, s. 39, 40.

cəhətlərdən biridir. Əzələ gərginliyini də bura əlavə etmək lazımdır. Ağciyərlərdən gələn hava axını səs yollarının daralması, qapanması və ya açılması ilə müşahidə olunur və bu zaman samitlər yaranır.

Samitlər türk dillərində akustik, anatomik-fizioloji, məxrəc sabitliyinə, təmas dərəcəsinə, səs yolunun, səs tellərinin durumuna və s. görə təsniflənir. Dodaq, dilönü, dilortası, dilarxası, farınqal (və ya boğaz), sonorlar, affrikatlar hər bir türk dilində müxtəlif, fərqli terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, Türkiyə türkcəsində: ünsüzler, dudak ünsüzleri, diş ünsüzleri, damak, gırtlak, tonlu, tonsuz ünsüzler, partlayıcı, kapanmalı, akıcı, sızıcı, sürəkli, sürəksiz ünsüzler və s.

Qeyd edək ki, əsas qanunauyğunluqlardan biri samitlərin bölgüsündə ənənə olaraq hər bir türk dilində tələffüz zamanı səs tellərinin iştirakının (karlıq-cingiltilik) əsas götürülməsidir.

Samit fonemlər yeni mənalı sözlər də yaradır: *bil (bilmək)-pil (fil), dau (pretenziya) - tau (dağ), zor-sor, mal-nal, min-minq, vaza-baza, fatar-batar* (qaraçay-balkar).

N.A. Baskakov yazır: «Фонологическая структура тюркского слова характеризуется прежде всего палатальным сингармонизмом, присущим в той или иной степени всем тюркским языкам. Палатальный сингармонизм, т.е. наличие в слове гласных и согласных фонем только заднего или только переднего ряда, служит одним из средств консолидации фонем в слове и противопоставлении слов с фонемами переднего и заднего ряда-средством словоделения в потоке речи».⁹⁴

Müşahidələr göstərir ki, türk dillərinə məxsus fonemlər sözün cildini dəyişir, məna dəyişkənliyi yaranır. Fonemlərdə difrensial (fərqləndirici) və inteqral (qeyri-fərqləndirici) əlamətlər özünü göstərir. Məs.: *bal-bol, sat-sot-zat; kal-qal-ke-gəl* və s.

Məna dəyişkənliyi samit əvəzlənməsi nəticəsində də müşahi-

də olunur. Məsələn, özbək dilinin orfoqrafiya lüğətindəki 65 000 sözdə samit keçidi ilə sözün fəna fərqləri yaranmışdır. Məs.:

ts-ç keçidi nəticəsində: tsirk (sirk), çirk (çirk), tsex (sex), çex (çex).

h-x keçidi nəticəsində: halq (boğaz), xalq (xalq), hol (vəziyyət, durum), xol (bulaq).

p-f keçidi nəticəsində: pakt (pakt), fakt (fakt), pol (pol), fol (fal).

b-v keçidi nəticəsində: baza (baza), vaza (vaza), balet (balet), valet (valet).

g-k keçidi nəticəsində: gazak (zakuska), kazak (kazak).

q-g keçidi nəticəsində: öqit (öyrənmək), ögit (öyüd), bog (bağ), boq (baxmaq).⁹⁵

Bu kombinator dəyişmələr, paradiqmalar fikir fərqi funksiyasını yaradır.

Müqayisə edilən türk dillərində samitlərin miqdarında müxtəliflik özünü göstərir:

Azərbaycan dilində: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Qaqauz dilində: *b, v, d, g, j, c, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, h, ts, ç, ş*. Bu dildə rus dilindən alınmış *ë я* səslərindən də istifadə olunur.

Türkmən dilində: b, v, q, d, ю, j, z, y, k, l, m, ts, n, p, s, t, f, x, ç, ş, я.

Azərbaycan dilində 23 samit, başqırd dilində 25 samit səs vardır. Türk dilindən fərqli olaraq başqırd dilində *x, n (sağır mun), v, ğ, z, ş* samitləri fərqli şəkildə tələffüz edilir. Bu dildə *x* samiti qırtlaqda söylənilən xırıltılı *h*-dir. *N (sağır mun)* Anadolu dialektlərində *sıx-sıx* işlənir. *V* səsi isə iki dodaq arasından səsi çıxarır. *G* isə qırtlağa yaxın tələffüz edilən bir səsdür.

Ayrı-ayrı samitlərin müqayisəli xarakteristikası aşağıdakı ki-

⁹⁴ Баскаков Н.А. Тюркские языки (Общие сведения и типологическая характеристика). Языки народов СССР. Тюркские языки. Том второй, Изд-во «Наука», Москва, 1966, с. 18.

⁹⁵ Нигматов Х.Г. Фонологическая система современного узбекского языка и ее становление. «Тюркология», 1992, № 3, с. 8, 9.

midir:

B samiti. Qoşa dodaq samitidir, partlayandır, zəifdir-cingiltilidir. Qüvvətli p-nin cingiltili qarşılığıdır. Sözüün baş və orta mövqələrində işləne bilir: **bayrak, bel** (bil), **bilezik** (əksər türk dillərində), **bar, bil, bıkın, böven, apbası, kepbe, qupba, Dilber, sebet, urba** (türkm.).

B samitinin türk dillərində keçid istiqamətləri belədir:

B-m keçidi: *bagdaş* (türk), *bardaş* (Azərb.), *mandaş* (qaz.), *mandaş* (qırğ.), *bana* (türk), *mənə, minə, mağan, mağa, menga* (digər türk dillərində), *başak* (türk, Azərb., başq., özb., tat., uyğ.), *masak* (qaz.), *maşak* (qırğ.), *bayram* (türk, Azərb., başq., türkm., uyğ.), *bəyrəm* (özb., tat.), *meyram* (qaz.), *mayram* (qırğ.), *beyin* (türk, Azərb., türkm.), *mıy* (qaz.), *me* (qırğ.), *miyə* (özb.) *mi* (tat.), *biyik* (türk), *biğ* (Azərb.), *mıyık* (başq., qaz., tat.), *murut, moylo* (qırğ.), *moylav* (özb.), *murt* (türkm.), *boncuk* (türk), *muncuk* (Azərb.), *muyınsa* (başq.), *monşak* (qaz.), *monçok* (qırğ.), *munçak* (özb.), *muyınça* (tat.), *möncuk* (türkm.), *monçak* (uyğ.).

Söz əvvəli b-lər bir sıra sözlərdə m-səsinə çevrilir: *min* (*bin*), *min-* (*binmek*), *muyın* (*boyun*) və s.

B, m samitləri cingiltilidir. M burun sonorudur, ona görə də b-dən seçilir. Məs.: *boyun* (türk, Azərb., türkm., uyğ., özb.) - *m u y u n* (başq.), *m o i u n* (qaz.), *m o y u n* (qırğ.).

Amma türk dillərinin hamısında «m» səsi ilə başlanan alınma sözlərdə bu hal müşahidə olunmur. Sözbaşı səs olduğu kimi, dəyişmədən işləyir. Məs.: *m i r a s*.

Tatar dilində «bu» işarə əvəzliyi hallanarkən «b» səsi «m» səsinə kesir. Məs.: *bu, monun, mona, monnan, monda*.

Tatar dilində m-b əvəzlənməsi *muncuq-buncuk*/*boncuk*⁹⁶ sözlərində də baş vermişdir.

Qıpçaq dillərindən olan qazax və qırğız dillərinin eyni formalı sözlərində səs əvəzlənmələri özünü göstərir. B/m əvəzlənməsi bu cəhətdən xarakterik sayılır: *taman/tabən, tobik/tomik*

mertik/bertik.⁹⁷

B-p keçidi: Bu keçid aşağı məxrəc samitlərinin əvəzlənməsidir. Bu cür əvəzlənmə fonosemantik fərqlə yeni sözlər də yaradıb, yəni sözlərin fonosemantik variantları meydana gəlib.⁹⁸

V-p samitləri fizioloji cəhətdən eynidir, kipləşən qoşadodaq samitləridir, b cingiltili, p isə kardır. Müasir Azərbaycan dilində *bıçaq* sözü qazax dilində *pışak* şəklindədir..

B-p keçidinə aşağıdakı nümunələri də aid etmək olar: *balçık, balsık, balşık* (türk), *palçiq, palçık* (Azərb., türkm.), *çuvar* (türk)-*cevab* (qaz.), *hesap* (türk) - *hesab* (qaz.), *bisiklet* (türk), *velosiped* (əksər türk dillərində).

B-v keçidi: B kipləşən, qoşadodaq, v isə novlu, dodaq-diş samitidir. Əvəzlənmədə bu fərqlər görünür. Məs.: *barbar* (türk, Azərb.), *varvar* (başq., tat., uyğ.),

Varmak, vermek, var sözlərindəki v samiti başqırd dilində b səsinə çevrilir: *bar-, bir,- bar*.

V-x keçidi: *avşam* (türk, qaz.) - *axşam* (Azərb.).

B samitinin söz tərkibində düşmə meyli də fəaldır. Müqayisə et: *bilim* (türk), *elm* (Azərb.), *ilim* (qırğ., özb., türkm.).

C samiti. Həmin fonem affrikat c-ç samitinin cingiltiləşməsi yolu ilə formalaşmışdır. Kipləşmə ilə bərabər, süzülmə hadisəsi də bu prosesdə mühüm rol oynayır. Məs.: *cəviz, baca, acı, cocuk*.

Türk dillərində c samitinin başqa samitlərə keçid istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

C-y keçidi: *can* (türk)- *yən* (başq.), *cellat* (türk)- *cəllad* (Azərb.)- *yəlləd* (başq.)

C-j keçidi: *canavar* (türk)- *janavara* (qaz.), *cehennem* (türk)- *cəhənnəm* (Azərb.) - *jahannam* (qaz.), *ceket* (türk) - *jaket* (Azərb.) - *jeket* (qaz.), *cenaze* (türk) - *cənazə* (Azərb.) - *janaza* (qaz.).

⁹⁷ Мусыбаев Г.Г. Современный казахский язык. I, с. 42.

⁹⁸ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, «Элм», 1985, с.47.

Başqırd dilində ərəb və fars mənşəli sözlərin əvvəlindəki c-lər də y-yə çevrilir: *yən (can), yavar (cevap), yəhət (cihet, yön)* və s.

Ç samiti. Bu küylü, kar (qüvvətli), affrikat samitdir. Həmin samitin əmələ gəlməsində kipləşmə ilə yanaşı, hava axımının süzülərək xaric olması səciyyəvi bir haldır. Məs.: *çağ, çağdaş, çakal (türk), çaqqal, çınqıl, çalğı (Azərb.), çayko, çara, çarık (qırğ.), çapak, çapku, çapras (uyğ.)* və s.

Ç samiti ilə bağlı keçid istiqamətləri belədir:

Ç-ş keçidi: *çadır (türk, Azərb.) - şatır (qaz.), çağ (türk, Azərb.) - şak (qaz.), çakıl, çınqıl (türk, Azərb.) - şağıl (qırğ.), çam (türk) - şam (Azərb.), çekirge (türk) - şegirtke (qaz.), çoban (türk, Azərb.) - şopan (qaz.), çorba (türk) - şorba (Azərb.).*

Ç-ts keçidi: *çinko (türk) - tsink (başq., tat., türkm., uyğ.).*

Ç-s keçidi: *çadı (türk, Azərb.) - satır (başq.), çare, çarə (türk, Azərb.) - sara (başq.), çolak (türk., Azərb., uyğ.), sulak (başq.).*

Başqırd dilinin tipik xüsusiyyətlərindən biri də ç səsinin s-yə çevrilməsidir. Türk dilindəki c-lər də əslində ç olduğu üçün, bizim istifadə etdiyimiz türk əsilli sözlərdəki bütün c və ç-lər başqırd dində s - ilə əvəzlənir: *ös (üç), sakır - (çağırmaq), sık- (çıkmaq), ösön (için), asık (açık), birinsi (birinci), isti (içti), astı (açtı)* və s.

Ç-c keçidi: *yamaç (türk), yamac (Azərb.), çeyiz (türk), cehiz (Azərb.).* Azərbaycan dilində sözün mütləq sonunda ç səsinin c səsinə keçməsi özünü göstərir, amma bu dəyişmə müntəzəmliyi ilə fərqlənir.⁹⁹

Ç-z keçidi: *çan (türk) - zəng (Azərb.), şiç (türk) - hiyz (başq.).*

Ç-h keçidi: *çırpmak (türk) - hilkiç (başq.), çil (türk, Azərb.) - hipkil (başq.), çizgi (türk) - hızık (başq.).*

Ç-j keçidi: *çarşı (türk) - jərmenke (qaz.).*

Ç- t keçidi: *çomak (türk, Azərb., uyğ.), tayak (əksər türk dillərində), çuval (Azərb., türkm.) - tağar (uyğ.).*

Ç-q keçidi: *çolak (türk., Azərb., uyğ.), qolak (türkm.).*

Türkmən dilində ç affrikatı j səsinə hallanma prosesində keçir: *aqaç-aqajı, beqenç-beqenji, təç-təjin, qulaç-qulajı, sanaç-sanaja, aç-ajrak, qiç-qijrek.*

Həmin dildə ç affrikatının ş samtinə keçidi də aktivdir: *aç-aşdı, qeç-qeşdi, saç-saşlı, qüyç-qüyşli, təç-təşli, uç-uşajak, qöç-qöşjek. aç-aşsam, qeç-qeşsem* və s.¹⁰⁰

D samiti. Dilönü, dil-diş samitidir, tonludur, cingiltidir, t samiti ilə qarşılıq təşkil edir. Dil-diş samitləri silsiləsində fonoloji və akustik cəhətdən ən güclü və səstərədici əhəmiyyəti olan səs t samitidir. T samitinin ilkin allofonlarından biri d samitindən ibarətdir.¹⁰¹

Bu fikrin örnəkləri: *at-adı, it-ider, polat-poladın, seret-sere-der, enet-enedyər, aklat-akladyar, belet-beledrək, onat-onadrak, depe (təpə), der (tər) (türkm.), tav (çuv.), dağ (Azərb.), tez (Azərb.), dez (qırğ.), davar (Azərb.), tavar (türk), tulı (tat.), dolu (Azərb.), dad-tat, dadasın-tadasın, dakmış-takmış, dembel-tembel, dan-tan (türk., qaç.).*

Tədqiqatçılar qədim türk dillərində d samitinin işlənmədiyini əsas fakt kimi götürərək həmin samitin sonradan yarandığını iddia edirlər. Məs.: *ta: ğ (dağ), *ta:ş (daş).

Sözün bütün mövqelərində gəlir. Məs.: *daş, dava, adam (Azərb.), imdad, mabed (qaç.), od, ad, ormanda (türk.).*

D samitinin digər samitlərə keçmə istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

D-t keçidi: *dağ (türk, türkm., Azərb.), tav (başq., qaz., tat), tağ (özb., uyğ), tö (qırğ.), dalak (türk, Azərb., türkm), talak (başq., qaz., tat.), dalğa (türk, Azərb.), dulkin (tat.), dolkun (uyğ.), tulkin (başq.), tolkin, tolkun (qaz., qırğ., özb., türkm.), damar (türk, Azərb., türkm.), tamır, tomır (digər türk dillərində).*

¹⁰⁰ Современный туркменский язык (türkmən dilində). Aşgabad, 1960, c. 27.

¹⁰¹ Рясен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М. 1955, с.124-129.

⁹⁹ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, 2002, s. 86 (tərcüməçi: Tofiq Hacıyev).

də), degirman, dəyirman, degirmen (türk, Azərb., türkm.), tirmən (başq.), teqirmen (qırğ., özb., tat., uyğ.).

Türk mənşəli sözlərin başında işlənən bütün *d*-lər başqırd dilində *t* ilə əvəzlənir: *timir* (*demir*), *tuğuz* (*dokuz*), *tuy-* (*doymak*) və s.

Azərbaycan dili və dialektlərində *süd* və *süt* sözlərində *d* və *t* səsləri eyni bir fonemə *d* foneməsinə daxildir.

D-y keçidi: dağ (türk, Azərb.), yara (başq., tat., uyğ.), darık (alt.), yarıq (türkm.), daak (alt.), yanaq (Azərb.), diyvar (türk, Azərb.) - yir (başq.).

D-n keçidi: dan (alt.), nan (xak.), den (alt.) - nen (xak.).

Müasir Azərbaycan dilində söz əvvəlində *d* samiti ilə başlayan sözlər qazax dilində *t* samiti ilə işlənir.

Azərbaycan dili	Qazax dili
daş	tas
düzü	tüzü
dəniz	teniz
dəcəl	tacal

Başqa dillərdən alınan sözlərdə isə *d* səsi söz əvvəlində işlənir: *disk*, *diricor*, *direktor* və s.

F samiti. Dodaq samitlərindəndir. Əsasən alınma sözlərin əvvəlində işlənir: *fukara*, *foya*, *fotokopi*, *fren*, *filiz*, *firuze* və s.

F p fonemi ilə fonoloji-akustik cəhətdən yaxındır. P fonemi güclü olduğu üçün keçid bu səs vasitəsi ilə gerçəkləşir. Amma bununla belə, f samitindən p samitinə keçidə də müasir türk dillərində təsadüf olunur. Məsələn, *fal* (bal) sözü türk, Azərbaycan, başqırd, özbək, tatar dillərində *f* və *b* samitləri ilə başladığı halda, qazax, türkmən və uyğur dillərində *p* samiti ilə yazılır: *pəl* (türkm.), *pəl* (uyğ.). Demək, f-dən p-yə və b-yə keçid realdır. **Falan**, **fener**, **fırtına**, **fil** sözlərində də eyni proses özünü göstərir: **panar** (qırğ.), **panus** (türkm., uyğur), **portənə** (özb.), **pil** (qaz., qırğ., türkm., uyğ.). Qalan dillərdə söz *f* samiti ilə başlanır. **Fırtına** sözünün sinonimi olan **boran** sözündəki **b** fikrimizcə, f-in qarşılığı kimi çıxış edir. **Fıstık** sözünün sinonimi olan **piste**, **pisse** sözündə *p* samiti isə f-nin qarşılığı kimi özünü göstərir.

Tədqiqatçılar, bununla belə, türk dillərində söz əvvəlində *f*-m; *f*-v istiqamətli keçidlərə təsadüf olunmadığını göstərirlər. Bu da türk dilləri söz əvvəlində, həmçinin, *p* samitinin səs yuvasına xas olan *m* və *v* reflekslərinin az inkişaf etməsi ilə izah oluna bilər.¹⁰²

F-p keçidi nə aşağıdakı nümunələri də göstərmək olar: **fayda**, **fener** (türk, Azərb.), **payda**, **panar** (qaz., qırğ., uyğ.).

F-b keçidinə az da olsa təsadüf olunur: **fıtil** (türk, Azərb.), **bilte** (qaz.), **bilik** (qırğ.).

G samiti. Dilortası samitdir. Cingiltili (zəif), küylü, sürtünən, süzülən samitdir. Bu samiti tələffüz edərkən dilarxası yumşaq damağa yaxınlaşır, alt çənə azacıq aşağı düşdüyündən alt ön dişlərlə üst ön dişlər nisbətən aralı qalır, dilçək burun boşluğunun yolunu kəsir.

G samiti y samitinə görə güclü hesab edilə bilər. Çünki bu samit *k-g* samitləri məxrəcində novlu xarakterə malikdir.¹⁰³

Danışıq dilinin təsirinə görə bəzən unifikasiya yolu ilə əvvəlində *g* samiti işlənən sözlərdə *g-y* keçidi müşahidə edilir. Məs.: *general-yaranal*.

G samiti Azərbaycan dilində söz başında işlənir: *gəmi*, *gəmiçi*, *Gəncə* və s.

G samiti tarixən bir çox türk mənşəli sözlərin sonunda işlənmiş, dilin sonrakı inkişafında düşmüşdür. Məs.: *kurug-kuru*, *sarıg-sarı*, *çerig-çeri*, *emgek-emek ilgeri-ileri*, *tarıqlag-tarla* və s.

G samiti iki sait arasında işlənir, bəzi dillərdə həmin səsin düşümünü görünür. Məs.: *yegirdi-yirmi*, *sögünmek-sönmek*, *bağır-sak-barsak* və s.

Türk dilində *diğün*, *agac* tipli sözlərdə işlənən *g* samiti qazax dilində işlənir. Məs.: *düün*, *aac* və s.

Müqayisə edilən dillərdə *g* samiti üzrə üç pilləli keçid müşahidə olunur. *G-k-q* keçidi: *Gece* (türk)- *gecə* (Azərb.)-*keçə* (özb.,

¹⁰² Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfolojiyası. Gəncə, 1994. s.40.

¹⁰³ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s.161, 162.

uyğ.). Qeç-geç-kis-keş-keç-kiç-qiç-keç; gelin-gəlin-kilin-kelin-gəlin; gəmi-gəmi-keme-kemə; qöç-köç-köş, köçiş; qöl-göl - kül-köl; qümüş-gümüş-kömüş-kümiş; qüz (payız)- güz- köz--qüyz sözlərindəki keçidlər də buna misal ola bilər.

Türk mənşəli sözlərin başında işlənən bütün g-lər başqırd dilində k samiti ilə əvəzlənir: *kür* - (*görmək*), *kit* - (*götürmək*), *kil* (*gəlmək*), *küz* (*göz*) və s.

Ğ samiti. Bu samit əsasən qalın saitlərin yanında işlənir: *aga*, *qarga*, *damga*, *yag*, (Azərbay.), *aga*, *gaarğa*, *damğa* (qaq.).

Müasir türk dillərində ğ-v keçidi müşahidə olunur: yağış (türk, Azərbaycan.), yavıv (başq.), yavın (qaz.), yavu (tat.).

Azərbaycan dilində işlənən ğ səsi oğuz dillərindən bəziləri üçün xarakterik deyil.

Q samiti. Qədim k samitinin cingiltiəşməsi əsasında əmələ gəlmişdir. Türk dilində k samitli bir çox sözlər müasir Azərbaycan dilində q samiti ilə ifadə olunur: *kabir* (türk), *qəbir* (Azərbay.), *kaçak* (türk), *qaçaq* (Azərbay.), *kahraman* (türk), *qəhrəman* (Azərbay.).

Türkmən dilində q samitli bəzi sözlər Azərbaycan dilində ğ (aqaç-ağaç), k (qeçdi-keçdi, qöçdi-köçdü), g (qıtme-getmə) samitləri ilə əvəzlənir. Türkmən dilində söz sonunda k-dən q-yə keçid müşahidə olunur: *tovuk-tovuq*, *keyik-keyiq* və s.

Aşağıdakı keçidlər də xarakterikdir:

Q-k-g keçidi: *gəlin* (türk, türkm.), *kilin* (başq.), *gəlin* (Azərbay.).

Q-k-x-s keçidi: *qoyun* (Azərbay.), *koy* (qırğ.), *xoy* (xak.)-*sarıq* (tat.).

Q-b keçidi: *geyik* (türk) - *bolan* (başq., tat.), *keyik* (Azərbay.)-*buğu* (özb.), *buğa* (uyğ.).

Q-s keçidi: *geyik* (türk), *süğün* (türkm.), *görücü* (türk), *savçı* (özb.), *səvçi* (türkm.).

H samiti. Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir sıra türk dillərində söz başında h samiti işlənmişdir: *heyva* (Azərbay.) - *ayva* (tatar, türk, qaq.).

V.Aslanovun müşahidələrinə görə sözün əvvəlində görünən h samiti şivələrə məxsusdur. Çünki əvvəlcə h (örgü, urkmək,

örüş və s.) olmayıb, sonralar bu samit bəzi türk dillərində yayılıb.¹⁰⁴

Mübariz Yusifov yazır ki, h samiti, ümumiyyətlə, türk dillərində qeyri-bərabər yayılmışdır. Məsələn, türk, qaqauz və türkmən dillərində h samiti boğaz səsi olmaqla yanaşı, dilərarası məxrəcəki x səsinin də əvəzində işlənir. Məsələn, *xırda*, *xan*, *xorultu*, *xala* kimi sözlər həmin dillərdə *hırda*, *han*, *horultu*, *hala* şəklində işlədilir. Başqırd dilindəki h isə başqa dillərdəki s səsinə əvəz edir. Məsələn, *su* (Azərbay.), *suv* (türkm.), *suq* (özb.) sözü başqırd dilindəki *hiu*, *sən* (Azərbay.), *sen* (türk, türkm., tat., qaz., qırğ.) sözü *hen*, *siz* (Azərbay., türk, türkm., qaz., qırğ.) sözü *hez* şəklində işlədilir.

Bəzi dillərdə, hətta, h samiti y ilə paralellik təşkil edir. Məsələn, *hürümçək* (Azərbay.), *yörqömöş* (alt.), *hürü* (Azərbay.), *yüryü* (q.qalp.) kimi sözlər buna misal ola bilər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, h samiti öz məxrəcində heç bir səslə qarşılaşmır. Ona görə də onun həmin səs yuvasında keçidi yoxdur. Ancaq h samiti tələffüz məxrəcinə görə tam sabit olmadığından həm söz əvvəlindən düşməyə meyil edir və həm də funksiya cəhətdən başqa səslərlə uyğun gələ bilər.¹⁰⁵

Sözlərdə protetik h səsi Azərbaycan, qaqauz, türkmən, özbək və uyğur dillərində özünü göstərir. Məs.: *Hör*, *hürk*, *hin*, *hür* (*mək*), *heyva*, *hıçqır* (*maq*) (Azərbay.), *hajğip*, *halma*, *harpa*, *hat* (*at*), *hambar* (*ambar*), *harmut* (*armud*), *hatəş* (qaq.), *hin*, *halda*, *hövüt*, *hürk*, *hür* (türkm.), *hül*, *həri*, *hurpay*, *hükiz* (özb.), *hərə*, *həsəl* (bal) (uyğ.) və s.

H səsi tarixi bir səs kimi türk dillərində mübahisə və maraqlı doğurur. Türk dilinin dialektlərində *hoyuk* sözünün başındakı

¹⁰⁴ Асланов В.И. Из этюдов по исторической фонетике Азербайджанского языка о фонеме. Изд. АН Азерб. ССР, серия литература, языка и искусство, 1967, № 1, с. 58.

¹⁰⁵ Yusifov Mübariz. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. I hissə (Səs keçidləri), Gəncə, 1994, s. 27-28.

h- səsi sonradan törəmişdir: *höyük* (- *öyük*).¹⁰⁶

H səsi ilə bağlı keçid istiqamətləri belədir:

H-x keçidi: hala (türk), xala (Azərb.), halı (türk), xalı (Azərb.), harnur (türk), xamur (Azərb.), hendek (türk), xəndək (Azərb.), xandek (özb.), hiyar (türk), xiyar (Azərb.).

H-k keçidi: halı (türk)- kalı (qaz.), halk (türk), kalk (qırğ.), hāmur (türk, türkm., uyğ.), kamır (başq., qaz., özb., tat.), hiyar (türk), kıyar (baq., qaz., qırğ., tat.).

H-q keçidi: harem, hərəm (türk, Azərb.), qarem (qaz., qırğ., tat.).

H-x-k keçidi: nohut (türk, türkm.), noxud, noxut, noxad (Azərb., uyğ., özb.), nokat (qaz.), nokot (qırğ.).

Qaqauz dilində «x» samiti də iki səsi ifadə edir: a) h samitinin çalarında çıxış edir: *xava* (*hava*), *xarman* (*harman*), *xemen* (*həmən*), *xayvan* (*hayvan*, *heyvan*); b) öz məxrəcində çıxış edir; alınma sözlərdə: *mexanik*, *texnika* və s.

H samiti eyni sözün tərkibində həm işlənir, həm də işlənmişdir. Bu da türk dillərinin fonetik fərqlənmələrindən biridir. Aşağıdakı cədvələ diqqət et:

İşlənənlər	İşlənməyənlər
Her	hər (digər türk dillərində <i>ər</i> –ar(qaz., qırğ.))
Hava	ava-aba
Hərif-harf	ərip-arip
Haram	aram
Hangar (çardağ)	angar-anqar
Helal-halal	adal
Helva-halva	aluva
Hey	ey
His-heç	eş-eç
Hörgüç	örkeş-örkөç
Hüner	önör

¹⁰⁶ Hasan Eren. Sırça köşkte... Türk Dili. Aylık Dil Dergisi, 1993III, Sayı: 4999, Temmuz 1993, s.6.

K samiti. Söz başında, ortasında və sonunda işlədilir: *kır*, *küçük*, *ufacık*, *dişkün*, *orak* (qaq), kabile, kabır, kabul (türk), kabak, kabilə, kabık (tat.), kassa, kələm, kələçə (Azərb.).

Qarşılaşdırılan dillərdə k samitinin digər samitlərə keçid istiqamətləri belədir:

K-q keçidi. Bu keçid türk dilləri üçün xarakterikdir. **K(ka)** üçün xarakterik olan dillər bunlardır: türk, başqır, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən və uyğur. Q üçün xarakterik dil yalnız Azərbaycan dilidir. Müqayisə et: *kaba-qaba*, *kabak-qabaq*, *kabile-qəbilə*, *kabuk- qabıq* və s.

Bu samit keçidi haqqında türkoloji ədəbiyyatda oxuyuruq: «Türk dillərində k (ka) samitinə aid birbaşa keçiddə q samiti əsas yer tutur. K (ka) samiti fonetik-akustik xarakterinə görə dilarxası kar, kipləşən, q samiti isə dilarxası, kipləşən cingiltili fonemdir. Bu korrelyasiya ya bir-birinin variantı, ya törəməsi, ya allofonu və ya paraleli kimi nəzərdən keçirilmişdir».¹⁰⁷

«Bizdə k ilə balayan bütün kəlmələr Azərbaycan dilində q ilə başlayır. Biz **kalmak** deyirik, onlar **qalmaq** deyir. Biz **kadın** deyirik, onlar **qadın** deyir. Biz **koyun** deyirik, onlar **qoyun** deyir. İlk danışmada adam özünü Anadoluda hiss edir. Anadolular da azərbaycanlılar kimi, səsləri bu cür deyirlər. Yəni Anadolu, bu baxımdan İstanbul Türkcəsindən çox, Azərbaycan Türkcəsinə yaxındır». Bu müqayisəni Ahmed Bican Ercilasun aparmışdır.¹⁰⁸

K-q keçidində q samiti cingiltili variant kimi meydana çıxır. Məs.: kabir (türk)- qəbir (Azərb.), kafes (türk)- qəfəs (Azərb.).

Bu keçiddə q refleksi Azərbaycan və türkmən dilləri üçün səciyyəvidir: kapuz-karbiz (türk, başq.) - qarpız (Azərb., türkm.).

Maraqlıdır, k-dən d-yə və t-yə keçid də türk dillərində həmin sözdə özünü göstərir. Məs.: karpız-darbiz (qırğ.) - tərvoz

¹⁰⁷ Баскаков Н.А. Ногайский язык. М., Л., 1940.

¹⁰⁸ Prof. D. Ahmet Bican Ercilasun. Türk lehçeleri üzerine. Türk dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı 509\Mayıs 1994, s. 339.

(özb.)- tavuz (uyğ.).

K-x keçidi: kağan (türk) - xaqan (Azərb.), ka'bur (türk)-xəlbir (Azərb.), kadın (türk), xatin (özb.), xatın (tat.).

Dilarxası k-q-x samitlərinin məxrəcində **ğ** samitinin tələffüzü də mövcuddur. Bu samit cingiltili olmasına görə q samitinə, novlu olmasına görə x samitinə yaxındır.¹⁰⁹

K-ş-ç keçidi: **kaftan** (türk, Azərb.), **şapan** (qaz.), **şapan** (qırğ., özb., uyğ.).

L samiti. Sonor fonemdir. Bu samit öz mövqeyini intervokal şəraitdə qoruyub saxlamışdır: **al, bol, qel, bil, kelem** (türkm.), **lələ, lələk, lək, ol** (Azərb.).

L samiti əslində, məxrəc etibarı ilə **n** samitinə daha yaxındır. Lakin türk dillərində **l-n** samitlərinin keçidinə dar faktlar çox məhduddur. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin samtlər söz əvvəlində işlənmə intensivliyinə malik deyildir. Mövcud sözlər kəmiyyətcə az olduğuna görə onlar əsasən müstəqil mənə üzrə işlənir. Buna görə də nitq variantları yaranması ehtimalı azdır. Bununla belə, söz əvvəlində **n-l** samitlərinin keçidinə bəzi alınmalarda (nəçənnik-ləçənnik) təsadüf edilir.

L samiti alınma sözlərin əvvəlində işlənir: **leş, laf, leh, lampa** (qaz.), **lahana, liman, lafız, lələ, lapa, latife, lokarta** (türk), **lətif, layiq, ləhcə, leş, lider** (Azərb.).

L samiti ilə başlanan sözlərin bir çoxuna bəz türk dillərində **l** saiti artırılır. Məs.: **laçın** (türk, Azərb., qaz., özb., tat., türkm., uyğ.)- **ilaçın** (başq., qırğ.).

İ saitinin də artırıldığı sözlərə təsadüf olunur: **leylək** (ilegilek - qırğ.).

Söz tərkibində **n** səsi **l** səsinə öz təsiri altına əlaraq dəyişdirir. Məs.: **samannıklar, annamaarım, diyşilsinnar, onnarı** (qaz.).

M samiti. Türk dillərində **m** samitinin **b** samitindən törəmə ehtimalları vardır. Məs.: yazma (türk)- yazla (qaz.), men-bən, menekşe (türk), bənövşə (Azərb.), miləvə (başq.), binapşa (qırğ.), binəfşə (özb.), miövşə (tat.), benevşe (türkm.), binəpşe

gül (uyğ.).

M-n keçidi: zambak (türk)- zanbaq (Azərb.), zembil (türk)-zənbil (Azərb.).

M samiti qoşa saitlərin əvvəlində işlənə bilər: maalle, maalesef, maarif, maaş, maaşallah (türk. Azərb.).

M samiti qoşa samitlərin əvvəlində işlənə bilər: madde, maddəci, maddeten (türk., Azərb.).

M alınma sözlərdə sözün başında işlənir: **mağara, mağaza, mahal, mahkəmə, mahsul, makarna, makas, manda, mangal, mantar, mobilya** (türk), **meyva, mindar, manca, moçuga** (qaz.), **molla, motif, modern, müəllim, mühit** (Azərb.).

Sözün digər mövqələrinə də **m** samitinə rast gəlmək olur: **təmir, tamir, duman, düşmən, kim, kem, kəm, alma, elma, qazma** və s.

Türk dillərində növbələşmə hadisəsi ilə yanaşı, **korrelyasiya** da təzahür edir. Məs.: Azərbaycan dilində **m/l/n** korrelyasiyası (**yazdım-yazdın**); qırğız dilində **m/l/n** (**dzazdum-dzazdun**, yəni **mən yazım-sən yazdın**) və s.

N samiti. Burun sonorudur. N samiti sözlərin bütün mövqələrinə işlənə bilər.

Söz əvvəlində: **nal, namaz, namert, nar** (türk. Azərb.), **nevruz, novruz, nauruz, navruz, nörüz, nəvroz, nəvruz, noruz** (türk., Azərb., başq., qaz., qırğ., özb., tat., türkm., uyğ.).

Sözün ortasında: **ana** (türk., Azərb., qaz., uyğ.), **ene** (qırğ.), **əni** (tat.), **ant** (türk., başq., qaz., qırğ.), **and** (Azərb.).

Sözün sonunda: **an, qan, kan, nişan, nisan, kuran** (Azərb., türk., özb.).

İndiki **n** və **sağır n** səsləri tarixən **nq-ng** qovuşuq (verbal) samitlərinin parçalanması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu qovuşuq samitdən, eləcə də **ğ, q, h** samitləri də formalaşmışdır. Demək, **nq-ng** «əcdad» rolunu oynamışdır.

Sağır **nun (n)** dilarxası burun sonorudur. Azərbaycan dilində arxaikləşmiş bu səs hazırda müasir türk dillərinin bir çoxunda işlədilir. Məsələn, adı **n** səsi ilə yazılan bir çox sözlər başqırd dilində **sağır nunla** ifadə olunur: **tan (tan), yin (kol yeri), tınlav**

¹⁰⁹ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetika. Bakı, 1984, s. 178.

(*dinlemek*), **in** (*en*), **unun** (*onun*).

Əksər türk dillərində sağır nun (*n**) işlənir: *annal*, *man*, *onun*, *inne*, *enne*, *tünçe*, *xen*, *kelemin* (türkm.), *tan*, *dan* (türk., türkm.).

Azərbaycan dilində işlənən «tən» sözündəki adi n samiti digər türk dillərində sağır nunla yazılır: *tin* (başq., tat.), *ten* (qaz., qırğ., uyğ.).

Türk dilində «çan», Azərbaycan dilində «zəng» sözlərinin sonundakı **n**, **ng** samitləri digər türk dillərində sağır nunla yazılır: *san* (başq.), *çan*, *can* (özb., tat., türkm., uyğ.).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin qərb dialektlərində sağır *n* səsi sözün müxtəlif mövqelərində indi də işlənir: *oğlın*, *mana*, *sənin*.

P samiti. Bu fonem dodaq samitləri arasında akustik-fonoloji baxımdan ən güclü səsdir. Təsadüfi deyildir ki, bu sırada keçid istiqamətləri **p**-dən başlanır. M.Yusifov doğru olaraq göstərir ki, **p** samiti dodaq məxrəcində güclü fonem olduğundan həmin silsilə səslərinin formalaşmasında da xüsusi səstörədici əhəmiyyətə malikdir. Türk dillərində dodaq samitlərinin keçidləri **p-b**, **p-f**, **b-m** və **p-b-m** keçidləri ilə müşahidə olunur.¹¹⁰

P samiti sözün bütün mövqelərində görünür: **palta**, **pil**, **top**, **xatap**, **çeper**, **mekdep** (türkm.), **papaq**, **qapqara**, **plov**, **turp**, **alp** (Azərb.).

P-b keçidi: **paha** (türk) - **baha** (Azərb.), **pars** (türk) - **bars**, **barıs** (başq., qaz.), **pastırma** (türk) - **basdırma**, **bastırma** (Azərb., başq., tat.), **patlıcan** (türk) - **badımcan**, **baklajan**, **baklıcan** (Azərb., türkm., başq., qaz., özb., tat.).

Bu keçid söz ortasında da müşahidə olunur: **cephe** (türk)-**cəbhə** (Azərb., özb., uyğ.).

Belə keçid söz sonunda da müşahidə olunur: **cenup** (türk)-**cənub** (Azərb., özb.).

P-f keçidi: **pijama** (türk., Azərb., başq.) - **fişama** (çuv.),

pırlanmaq (türkm.) - **fırlanmaq** (Azərb.).

Müasir türkmən dilinin yazı qaydaları üçün **f** fonemi xarakterik deyil. Ona görə də sözlərdə **f** < **p** əvəzlənməsi müşahidə olunur: **palçı** – **falçı**, **pındıq** – **findıq**, **pil** – **fil** və s.

P-b-v keçidi: **par** (xak.) - **bar** (qaz.) - **var** (türk).

Sözün sonunda da **p** işlənir: **top**, **tüp**, **kip**, **tap** və s.

R samiti. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində **r** samiti nisbətən az işlənən sonorlardandır. Ümumən türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin ilk dövrlərindəki əlamətdar cəhətlərdən biri də **r** samtinin söz başında işlənməməsidir. Buna görə də alınma sözlərin başındakı **r**-dən əvvəl bir sait əlavə etmək canlı danışq-da-şivələrdə ümumi, hətta qanuni bir hal olmuşdur.¹¹¹

R səsine gəldikdə sözün bütün mövqeləri üçün xarakterikdir: **raxat**, **razi**, **ruqsat**, **rısqal**, **renk** (türkm.), **rayon**, **raket**, **arı**, **sərçə**, **çığır**, **açar** (Azərb.).

R samiti türk dillərinə keçmiş alınma sözlərin əvvəlində işlənir: **peder** (ata), **pazar**, **pehoivan**, **perde**, **pervaz**, **petrol** (türk).

R-z uyğuluğu. Bu uyğunluğu X yüzilliyə aid hadisə sayırlar. Qədim türk lüğətində «görür gözüm görmez boltı» (DTS, 475) cümləsi işlənmişdir. XI yüzilliyə aid olan bu fakt göstərir ki, «r» elementi birinci olmuş, sonradan «z»-yə keçid baş vermişdir. Amma B.A. Serebrennikov və başqa alimlər hesab edirlər ki, çuvaş və bulqar dillərində ilkin **z** olmuş, keçid **z**-dən **r**-ə doğru baş vermişdir.¹¹²

Türkologiyada İ.Klaprot, V.Şott, V.V.Radlov, Z. Qembes, N.K.Dmitriyev, B.A. Serebrennikov, Ə.Z.Abdullayev, M.Yusifov bu məsələdən geniş bəhs etmişlər.¹¹³

Altayşünashqda bu səslərin ilkinliyi məsələsi barədə 2 nöq-

¹¹¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, Maarif, 1984, s. 83.

¹¹² Серебренников Б.А. Что было первичным р или з? - «Советская тюркология», 1971, № 1, стр. 13-19.

¹¹³ Серебренников Б.З. Что было первичным р или з? - «Советская тюркология», 1971, № 1; Абдуллаев А.З. К вопросу г-з тюркских языках. - «Советская тюркология», 1984, № 2, с.36-42.

¹¹⁰ Yusifov Mübariz. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfolojiyası. Gəncə, 1994, s. 39.

teyi-nəzər var: 1) r-z (Klaprot, Şott, Aşmarin, Ramstedt, Dmitriyev, Poppe və b.), 3) z-r (Boqoroditsi, Radlov, Serebrennikov və b.).

XI yüzilliyə aid olan möhtəbər mənbədə - Mahmud Kaşğari-nin «Divan»ında «uyxu yormak» ifadəsinə rast gəlmək olur. Yəni, yuxu yozmaq. Bu fakt da göstərir ki, r samiti z-dən əvvəl mövcud olmuşdur. Qədim türk lüğətində də bu fakt vardır.¹¹⁴

Qeyd edək ki, türk dillərinin dialektlərində də bu faktı təsdiqləyən sözlər özünü göstərir: *bor-boz, kələr-kələz, gör-göz, qaldır-qalxız, yatır-yatızdır* və s.

«Müxtəlif tipli dillərdə z səsinin rotasizmi çox yayılmış hal-dır. Lakin dilin tarixində, fin və qədim yunan dillərinin dialekt-lərində və bəzi german dillərində həmin şəraitlərdə intervokal (z) səsi (r) səsinə çevrilmişdir. Rotasizm hadisəsinin belə yayıl-ması z səsinin r səsinə çevrilməsinin müəyyən tipologiyaya ma-lik olduğundan xəbər verir. Bundan başqa, intervokal vəziyyətdə r səsinin z səsinə çevrilməsinin guya mütləq olması fikri sa-mitlərin dəyişmə tipologiyasının bəzi qanunlarına tam ziddir. Intervokal mövqə ağzın daralmasını deyil, həmişə onun məlum dərəcədə açılmasını təmin edir. Qapalı hecanın sonunda z səsi-nin r səsinə çevrilməsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bura-da r səsi zəifləmiş, z hətta ola bilsin, z* səmindən törəmişdir».¹¹⁵

Başqırd dilinin əsl tipik səsləri z ilə ş-dır. Hər ikisi də dişlər arasından çıxarılan pəltək səslərdir. Başqırd dilində söz başın-dakı z-lər pəltək, yəni z-dır.

B.A.Serebrennikovun «Что было первичным r или z?» adlı mə-qaləsində fikir daha ağlabatandır. Onun gəldiyi nəticə belədir: «Глухое л в чувашском языке префратилось в обычное л, а в других тюркских языках оно преобразовалось в ш. Нарушение артикуляционной парности привело к тому, что р глухое во всех тюркских языках стало произноситься как предположения

говорит удивительная симметричность и параллелизм измене-ния глухого р и глухого л в чувашском языке. Если л глухое стало обычным л, то р глухое превратилось в обычное р. Нам представляется, что такое предположение вернее отражает истину».¹¹⁶

Türk dillərində *r-l* səslərinin əvəzlənməsi hadisəsi də tarixən mövcuddur. Həmin ağız sonorları irəli uyuşma anında keçid şəraitinə düşür. Məs.: güləş (Azərb.)- kürüş (qədim abidələrdə), gürş tutmaq (KDK-da), güreş (türk), qöreş (türkm.), küres (qaz.), kuraş (özb.), kürəş (uyğ.), körəş (tat.), körəş (baş.), xürej (tuv.), küres (xak.).

Tarixilik prinsipini nəzərə almadan Azərbaycan dilində **güləş** sözünün morfoloji quruluşu düzgün müəyyənləşdirilmə-mişdir. Demək, təkcə Azərbaycan dilində l səsi ilə yazılan **güləş** sözü o biri müqayisə edilən türk dillərində r səsi ilə gerçəkləşir. Hiss olunur ki, sözün kökü məzmunundan da göründüyü kimi, **güclü, gur, gurultulu, sıx, qatı** semantikasını ehtiva edən **kür** sö-zü ilə əlaqədardır.

Oxşar semantikalı sözlərdə Azərbaycan dilində l, digər türk dillərində r elementindən istifadə yalnız qeyd edilən sözlə lokal-laşmış, bu fonetik hadisə qeyri sözlərdə də müşahidə olunmaq-dadır.

S samiti. Sözü bütünlük mövqələrində işlənir: *sabın, sebet, asman, tüsse, kapas, Nepes, ses* (türkm.), *sabah, saban, saç, sahil, sınav* (türk), *saf, səhifə, sağmal, səhra, saqqal* (Azərb.).

Dil-diş samitləri arasında məxrəcə görə yaxın olan *s-z, s-ş* cütlüklərinin oppozisiyası xüsusi yer tutur.

Türk dillərində *s-dən* bir sıra samitlərə keçid müşahidə olu-nur:

1) *s-h* keçidi: *sakal-saqqal, sal, sandıq, saray - hakal, hal, handık, haray* (başq.).

2) *s-ş* keçidi: *sapır sapır* (türk), *şıbır-şıbır* (başq.), *sarmaşık*

¹¹⁴ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 276.

¹¹⁵ Serebrennikov B.A., Nacıyeva N. Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi grammatikası. Bakı, 2002, s. 77, 78.

¹¹⁶ Сereбренников Б.А. Что было первичным р или з? «Советская тюркология», 1971, № 1, с. 19.

(türk., Azərb.), şırmavik (qaz.).

3) s- ç keçidi: sarmaşiq (Azərb.), çirmök (qırğ.), çirmavik (özb.), çormavik (tat.), çırmaşık (türkm.).

4) s-z keçidi: kəsək (Azərb.), kezek (alt.), esen, əsən (salamat) (türk., Azərb.), ezen (alt.), izen (xak.), elmas (türk., başq., qaz., özb., uyğ.), almaz (Azərb., qırğ., tat., türkm.).

Qoşa ss türkmən dili üçü xarakterikdir. Məs.: **ussa**. Bu söz digər türk dillərində bir s ilə yazılır.

Ş samiti. Sözün müxtəlif mövqelərində işlədilir: şafak (türk), şəfəq (Azərb.), şahin (Azərb., türk), şahit (tat.), şah (qaz.), şaman (əksər türk dillərində).

Müqayisə edilən dillərdə ş samitinin digər samitlərə keçid istiqamətləri belədir:

Ş - s keçidi: şumkar (qırğ.), sunkar (qaz.), şalvar (türk., Azərb., qaz., qırğ., uyğ.), salbar (başq.), şecere, şəcərə (türk, Azərb.), sansıra (qırğ.), şeytan (türk, Azərb.), saytan (qaz.).

Ş - ç-c keçidi: şalvar (türk., Azərb.), çalvar, çalbar, calbar (özb., tat., türkm.).

Ş-b keçidi: şu (türk), bu (Azərb., tat.).

Müasir Azərbaycan dilində söz sonunda ş samiti ilə qurtaran bəzi sözlər qazax dilində s samiti ilə bitir. Məs.:

Azərbaycan dili

Qazax dili

baş

bas

aş

as

qaş

kas

Söz ortasında da bu hal müşahidə olunur. Məs.: **döşək-tösek, eşik-esik** və s.

S-ş əvəzlənməsi haqqında qazax dilçisi Q.Musabəyov yazır: "Правда, в казахском языке в некоторых словах употребляется с вместо ш, например, тас (даш) вместо тащ, бас (баш) вместо баш, но это не является решающим. Разве слова ес (памят) - еш (зря), кос (балаган) - кош (прошай), бцрыс (жерди) - бцрыш (угол), кцрис (грохот) - кцриш (дцйц), иш (ич) - ис (иш), аш (аь) - ас (йемяк), сас (торопись) - шаш (сеять, волос), кцш (эь) - кцс (мозоль), кеш (вечер, эь) - кес (враг) итд. Не

показывает, что в казахском языке нет органичения для употребления с или ш? Что касается применения ш в начале слова, то в современном казахском языке много слов начинается со звука Ш. Например, шақыр (чабыр) шыбар (выведи), шидер (принеси), шен (предел), шан (пыль), шам (шам), шошка (чошка), шошак (слог сена) шым (дёрн) ит. д.¹¹⁷

Nümunələrdən görüldüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində ç samitinin iştirak etdiyi bir sıra sözlər qazax dilində ş samitilə əvəzlənmişdir: çoşka (şoşka), çağır (şakır) və s.

Başqırd dilində dişlər arasından çıxan bir pəltək səs vardır: ş. Amma bu səs z səsi kimi yaygın deyildir. Ona görə ki, başqırdcadakı s-lər əsas etibarlı ilə h-yə çevrilmişdir. Bəzi sözlərdə isə pəltək s müşahidə olunur: *işirik (esrik, sarhoş, sərxoş), kışıv (kısmak), başıv (basmak), namış (namus), əşər (eser)* və s.

Başqırd dilində ən tipik hadisələrdən biri s səsinin h səsi ilə əvəzlənməsidir. Məsələn, müqayisə et: *hin (sen, sən), hiv (suv, su), hıyr (siğır), alhın (alsın), hun (son, birihı (birisi))* və s.

T samiti. Sözün bütün mövqelərində görünür: **tam, terne, ata, qetir, polat, belet** (türkm.), **tulkın** (dulkın), **tulkın** (dalğa) (qırğ.).

Dalğa sözündəki t variantı başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən dilləri üçün xarakterikdir. Bu söz digər türk dillərində t ilə yazılır: **dulkın** (tat.), **tolkun** (uyğ.) və s.

Damar sözündə t variantı (tamir, tomur) başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dilləri üçün səciyyəvidir. **D** variantı isə türkmən, türk və Azərbaycan dillərində işlədilir.

Qarşılaşdırılan dillərdə t-dən digər səslərə keçid bir qədər məhduddur. Yalnız t-s, t-ç keçidləri müşahidə olunur:

T-s keçidi: **katır, qatır** (türk, Azərb.) - **kasır** (başq.).

T-ç keçidi: **katır** (türk) - **kaçır** (qırğ.).

V samiti. Tonlu, dil-dodaq samitidir. Türkoloqlar bu samiti protetik samit kimi xarakterizə etmişlər. Türk dillərində sözün

¹¹⁷ Мусабеев Г.Г. Современный казахский язык. Лексика. Академия Наук Казахской ССР, Алма-Ата-1959, с. 40.

başlanğıc saitlərinin qarşısında protetik samitlər törəyə bilər. Protetik **v** samiti daha çox çuvas dilində müşahidə olunur: **vis** «son», **vun** «on», **vır** «biçmək» və s.

Buna oxşar protetik samit həmçinin özbək dilinin Cuş şivəsində də qeydə alınmışdır: **vat** «at», **vatlı** «atlı».

V protetikinə yaranmasını qazax, qaraqalpaq, qaraçay-balkar dillərində, həmçinin başlanğıc (o) və (ö) sait diftonqları tələffüzünə malik olan noqay və kumuk dillərində müşahidə etmək olar. Türk və Azərbaycan dillərində ***ur**-dan törəmiş **vur** «vurmaq» felində **v** samiti protetikdir.¹¹⁸

«V samitinin akustik-fizioloji cəhətdən zəif olması, söz sonunda, həmçinin, onun daha zəif reflekslərinin mövcudluğu imkanlarını da istisna etmir.

Söz sonunda **v** samiti zəif refleks olduğuna görə tələffüz məxrəci etibarilə **k** (ke) samiti yuvasına aid **ğ** və **y** refleksləri ilə də keçid əlaqəsinə girə bilər. Məs.: **sovuk** (türkm.), **soyuq** (Azərbay.), **sövüt** (türkm.), **söyüd** (Azərbay.), **yağ** (Azərbay.), **yav** (kum.), **sağ** (Azərbay.), **sav** (kum.) kimi sözlərdə müşahidə olunan **v-y**, **v-ğ** keçidləri bu qəbildəndir.¹¹⁹

Ahmet Caferoğlu yazır ki, türkçedeki **v** ünsüzlərinin tamamına yaxını türemə və ya **ğ**, **g**, **b** ünsüzlərindən gələn ünsüzlerdir. Türkiyə Türkçesinde **vurmaq** fiilinin ilk hecesində türeyən **v** ünsüzü istifadə edilmez. Bu fiil Tarihî Türkiyə Türkçesindeki şəkliylə **ur** olaraq istifadə edilir.¹²⁰

Azərbaycan dilində **növbə** sözündəki **v** samiti bir çox türk dillərində işlənmir: **növbə** (Azərbay.), **nöbet**, **nöböt** (türk., qırğ., türkm.). Amma özbək dilində **v** işlənilir: **nəvbətçilik**.

V samiti türk dillərində sözün bütün mövqelərində çıxış edə

¹¹⁸ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, 2002, s. 95, 96 (Tərcüməçi: Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor).

¹¹⁹ Yusifov M. Türk dillərində söz köklərinin fonomorfologiyası. Gəncə, 1994, s. 40.

¹²⁰ Ahmet Caferoğlu. «Türkçede v «morfemi». Türkkıyat Mecmuası. C. XVI, 1971, s. 27-38.

bilir: *Vətən, vəkil, ovlaq* (Azərbay.), *Vatan, vekil, böven, ovlak, bedev* (türkm.).

Y samiti. Qədim türk dillərində sözbaşı **y** samiti işlənməmişdir. Müasir dillərdə sözünü **y** samiti fəaldır: yağış (türk, Azərbaycan.), **yavıv** (başq.), **yavın** (qaz.), **yağın** (özb.), **yavu** (tat.), **yeğın-yeşin** (uyğ.).

Bəzi türk dillərində söz əvvəlində işlənen **y** samiti dəyişkənliyə məruz qalmışdır. Müasir Azərbaycan dilində **y** samiti ilə başlayan bir sıra sözlər qazax dilində **c** ilə başlanır. Deməli, söz əvvəlində **y > c** əvəzlənməsi bu dil üçün xarakterik fonetik hadisələrdəndir. Məs.:

<i>Azərbaycan dili</i>	<i>Qazax dili</i>
yol	col
yaman	caman
yaxşı	caksı
yüz	cüz
yılan (ılan)	cılan
ulduz	culduz

Qazax dili Azərbaycan dili ilə müqayisədə qədim dil xüsusiyyətini, yəni "üz", "ılan" tipli sözlərin əvvəlindəki "y", "c" samitlərini qoruyub saxlamışdır. Müasir türk dilində də bu əlamət indiyə qədər özünü göstərir.

Müqayisə edilən türk dillərində **y**-dən digər səslərə keçid istiqamətləri belə müəyyənləşdirilmişdir:

1) *y-c keçidi*: **yağmur, yaka, yakın, yalan, yama, yurd** (türk, Azərbaycan.) - **camğır, caka, cakin, calğan, camak, curt** (qırğ.).

2) *y-j keçidi*: **yamğır, yanak, yanardağ** (başq.) - **janbur, jak, janartav** (qaz.), **jük, yök** (əksər türk dillərində).

3) *y-s keçidi*: **yaka** (tat.) - **sağa** (yak.).

4) *y-d keçidi*: **yol** (türk) - **dol** (alt.).

5) *y-n keçidi*: **yayın** (türk) - **nəşr, neşr** (Azərbay., başq., özb., tat., türkm., uyğ.).

6) *y-v keçidi*: **soyuq** (Azərbay.), **suyuk** (qaz., qırğ.), **suvuk** (türkm.), **cıvık** (türk.).

Demək, türk dillərində **y**-dən **c, j, s, d** samitlərinə keçid

absurtdur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir türk dilində *y* samiti söz başında (ulduzyıldız, üzgəçlyüzgeç, üzməklyüzmək, üzlyüz) geniş işlək dairəsinə malikdir:

Yıldızlar çocuklarımızla körebe oynardı

Ve biz baha bir çoğalırdıq geceler uzadıqça (Ali Akar).

Gözüm görmez olmuş dilim tutulmuş

Yitirmiş yüregim hüznünü bile (İlhan Geçer).

Türk və Azərbaycan dilində *y* ilə başlanan bəzi sözlər digər türk dillərində sözün ortasında işlənir. Məsələn, müqayisə et: **yuva** (türk, Azərb.) - **oya** (başq., tat.), **uya** (qaz., qırğ.). **uyə** (özb.).

Türk dilində *y* samiti ilə başlanan yeni sözlər yaradılmışdır ki, həmin sözlər digər türk dillərində alınma variantlarında işlədilir. Məs.: *yönetmen* (türk)- rejissor (digər türk dillərində), *yöntem* (türk)- metod, üsul (digər türk dillərində).

Milli qarşılıq türk dilində *y* samiti ilə başlanan aşağıdakı sözlərdə də özünü göstərir: *yöründe* (türk)- orbita (digər türk dillərində), *yorum* (türk)- şərh (Azərb., özb.).

Türk dilində *y* ilə başlanan bəzi sözlərin fonetik qabığına ciddi dəyişiklik baş vermişdir. Məs.: **yıkamak** (türk) - **yumak** (Azərb.) - **yıyiv** (başq.) - **juvuv** (qaz.), **cu** (qırğ.) - **yuvmak** (özb.) - **yuu** (tat.) - **yuvmak** (türkm.) - **juyumak** (uyğ.); **yıldız** (türk) - **ulduz** (Azərb.) - **yondoz** (başq.) - **juldız** (qaz.) - **cıldız** (qırğ.) - **yülduz** (özb.) - **yoldız** (tat.) - **yıldız** (türkm.) - **jultuz** (uyğ.).

Y səsi qaqauz dilində iki sait arasında işlənir: *yayan, yil, suyu* və s. Sözün sonunda da işlənir: *soy, ay, quyruk*.

Z samiti. Həmin samiti tələffüz edərkən dilin ön hissəsi alt dişlərin arxasına yaxınlaşır, orta hissəsinin ön hissəsi sərt damağa doğru azacıq qalxaraq hava axınına tənzimləyir.

Z samiti qədim türk dillərinin söz əvvəlində olmamışdır. Ən çox söz ortasında işlənmişdir: *azuk, yüzük, uzun, kızıl* və s.

Müqayisə edilən türk dillərində *z* səsi təbii inkişaf prosesində *r, h, s* səslərinə çevrilmişdir. Məs.: *yoz-yor, kızıl-kihil* (yak.), *azas, kaz-kas* (tof.), *makas-makaz, herkes-herkez* (qaq.).

Z-s keçidi: **zanaat, zanaatkar** (türk), **sənət, sənətkar** (Azərb.), **zurna** (türk, Azərb.), **sırnau** (qaz., qırğ.), **sornau** (tat.), **surnau** (türkm), **sürnəu** (uyğ.).

Z-h keçidi: **zızkak, zıqzad** (türk, Azərb.) - **hızık** (başq.), **uzun** (türk) - **uhun** (yak.).

Başqırd dilində bir başqa önəmli səs özəlliyi, dişlər arasından tələffüz zamanı çıxan *z* səsidir. Məs.: *kız, az, tuğiz, kızıl, azık küz* (qöz, göz), *ziz* (*siz*), *hüz* (*söz*) və s.

Müasir türk dillərinin lüğət tərkibində ərəb və fars dilindən alınmış bir sıra sözlərdə *d* ilə deyilən sözlər *z* ilə yazılır: *əzəm* (*adam*), *əzəbiyat* (*edebiyat*), *ğazil* (*adil*), *əzir* (*hızır*) və s.

Müqayisə edilən türk dillərinin bəzilərində alınma səslərdən də istifadə olunur. Belə səslərdən biri *ts* səsidir.

Ts səsi də bəzi türk dillərinə keçən alınma sözlərin tərkibində işlədilir. Məsələn, Azərbaycan, qırğız, özbək dillərində **sement, sink**, türk dilində **çimento, çinko** sözləri digər türk dillərində **tsement, tsink** şəklində yazılır.

Türk dillərində qeydə alınan fonetik hadisələrdən biri də *lt, mt, nt, rt* samitlərinin uyğunluğudur. Bu samitlər bir çox sözlərin tərkibində ahəng yarada bilirlər. Türk dillərində bu hadisəni qanunauyğunluğa zidd bir hadisə sayırlar.¹²¹

Həmin hadisə dilin bütün səviyyələrində-fonetik, morfoloji, sintaktik və s. səviyyələrdə özünü göstərir. Bu anomaliyada ikinci sırada *t* samiti dayanır, birincilər isə sonorlardan ibarət olur. Belə uyğunluq aşağıdakı sözlərdə müşahidə olunur:

Lt: **pəltək** (Azərb.), **altın, altun, ultuz** (ulduz), **altı, qaraltı** (Azərb.), **karaltı** (şor), **qoltuq** (Azərb.), **piltə** (Azərb.), **jolta** (qaz.).

Mt: **palamty** (mənim uşağım), **kimte** (kimi) (qaz.).

Rt: **erte** (ertə), **örtek** (ördək), **pırtır** (xak.), **artık** (Azərb.).

Nt: **tantan** (hara), **erenta** (ər), **tegermenten** (dəyirmançı) (alt.).

Geminantlar. Söz kökündə samit səslərin qoşalaşması hadi-

¹²¹ Хисамитдинова Ф. О сочетаниях *лт, мт, нт, рт* в тюркских языках. «Советская тюркология», 1981, № 2, с. 59.

səsi türk dillərində geminant termini ilə də ifadə olunur. Türk dillərində *nn, ll, tt, kk, pp* geminantları geniş yayılmışdır (tonnim, kollo, itti, attı, çəkkiş, ikki, sappa-kum., yak., çuv.).

Türk dilində işlənən **gişe** sözü **kassa** formasında digər türk dillərində qoşalaşır. Türkmən dilində *s, q, y, r* səsləri qoşalaşır: **qussalı, üsse, qarramak, ayyak, vuyyuk, eyyi, qarri, arrık** və s.¹²²

Nn geminantı Türkiyə türkcəsində (anne) və çuvaş dialektlərində (anne) müşahidə olunur.

Türk dillərində eyni sözün həm adi, həm də geminant forması özünü göstərir. Məs.: şapılı (türk), şappılı (Azərb.); şapır şupur (türk), şappur-şuppur (Azərb.); zan (türk), zənn (Azərb.) və s.

Demək, fərqli cəhətlər qoşa samitlə yazılan və yazılmayan sözlərdə də özünü göstərir: *adım* (türk)-*addım* (Azərb.): Omuzları düşüb, *adımları* daha bir küçülərək salondan çıktı (Sabahat Emir), *Addım* səsləri uzaqdan gəlirdi (danışiq dilində).

Müqayisə edilən dillərdə geminantların bir-birinə keçidi maraqlı fonetik hadisələrdəndir. Məs.: pp-bb keçidi: cüppe (türk), cübbə (Azərb.), yöppə (başq.), jüppe (qaz.), cüppe (qırğ.), qüppi (özb.), cöppə (tat.), cüpbə (türkm.).

Qoşa **p** samitinin biri yalnız türkmən dilində **b** samitinə keçir.

Diftonqlar. Türk dillərində özünü göstərən hadisələrdən biri də diftonqlaşmadır. Bu hadisə önsıra və arxasına tipinə malikdir. Həmin şəraitdə diftonqlaşma bir sıra səslərin zəifləməsi və ya düşməsi nəticəsində meydana çıxır.

Diftonqlar mürəkkəb sait səslərdir. Diftonqlar bir hecada iki saitin birləşməsi yolu ilə yaranır.

Türk dillərində ilkin və səs birləşməsi yolu ilə formalaşan diftonqlardan danışılmışdır. Diftonqlar əkiz səslərdir. Əslinə qalanda türk dillərində əsl diftonqlar yoxdur. Ancaq səs düşmələri və səs dəyişmələri ilə bağlı diftonqlaşma prosesi baş vermiş

dir. Xüsusən də, ərəb və fars sözlərində diftonqlarla qarşılaşmaq olur. Məs.: muamele, tabiat (təbiət), faiz və s.

Dilçilər söz ortasında və sonunda *v* səsinin zəifləyərək *u* səsinə keçməsinə, bir sıra sözlərdə isə *y, n* samitlərindən birinin düşümünü nəticəsində *au* diftonqunun yarandığını göstərirlər: *au-av-ov, sövur- saur* və s.¹²³

A.Axundov yazır ki, *v* samitinin düşməsi nəticəsində Azərbaycan dilində iki diftonq, daha doğrusu, diftonqoid yaranır; yəni diftonqlaşma hadisəsi baş verir.¹²⁴

Azərbaycan, türkmən, özbək, yakut və s. dillərdəki diftonqlar tarixən türkcədəki əsl uzun səslərin zaman-zaman səs dəyişmələrinə məruz qalması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Bir sıra türk dillərində diftonqlar kombinator xarakter daşıyır, iki sait səsin birləşməsindən əmələ gəlir. L.A.Pokrovskaya qaqaüz dilində diftonqların qalxan və enən növlərini müəyyənləşdirmişdir. Belə diftonqlar enən və yüksələn xətlər üzrə inkişaf edir. Yüksələn diftonqlar geniş və sürəkli söylənilir: *ia, ya, ea, ya* saitləri arasında olur: *karannık-karannığa-karania-karannaa; dostluk-dostluğa- dostlua-dostlaa* və s.

Enən diftonqlar *ay, iy, oy, uy* əsəslidir: *tay, koray, tıynak, koy, soy, oloy, duy, buynuz* və s.¹²⁵

Qaqaüz dilində enən və yüksələn diftonqlar *ğ, v, y* samitlərinin düşməsi nəticəsində ortaya çıxır. Məs.: *ğayet- kaet, yavuz- yauz*.

Türk yazı dilində diftonqlar yoxdur, amma Anadolu və Rümeli dialektlərində həm enən, həm də qalxan diftonqlar mövcuddur: *köün, yourd, niayet, ciara, cierimiz, tuaf, buria*.

Türk dillərinin iki böyük qrupu (bulqar və qırçaq qrupları)

¹²³ Севортян Э.В. Выпадение согласных в южных тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, I, М., 1955, с. 289.

¹²⁴ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, s. 46.

¹²⁵ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Изд-во «Наука», Москва, 1964, с.38-42.

¹²² Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, М., 1955, с. 262.

arasında sait və samit diftonqların formalaşma ardıcılığı belə olmuşdur: *ağ-av-oo-uu*; *oğ-uv-ıy*; *eq-ev-iy*; *öq-üy-üü*; *iğ-uv-ıy*; *uğ-uv-uu-u-ı*; *iq-iy-ii-i*; *üq-üv-üy*.

Diftonqlaşma türk dilləri arasında bəzən ayrılan cəhətlər yadır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ovcu* sözünün tatar dilində birinci hecası diftonqlaşır. Müqayisə et: *ovçu*, *ovçuluq* (Azərb.)- *auçı*, *auçılı* (tat.) və s.

Azərbaycan dilindəki *buzov* sözünün tatar dilində sonuncu hecası diftonqlaşır: *buzov-bozau*.

Türk dillərində *ua* (*dovdaq* (Azərb.) - *duadak* (tat.), *əü* (*dövlət* (Azərb.)- *dəülət* (tat.) diftonqlaşması da özünü göstərir:

Qaraçay-balkar dilində *uo* diftonqu ancaq anlautda işlənir: *uol*.

Qaqauz dilində sözün diftonq çalarlığı yazıda sabitləşdiyi halda, müasir Azərbaycan dilində sözün tərkibində *v* səsindən əvvəl *o*, sonra *u* gələrsə, *ovu* birləşməsi *ou* çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *ouj* (*ovuc*), *ouşdurmaq* (*ovuşdurmaq*), *qoun* (*qovun*), *qouşma* (*qovuşma*), *qourma* (*qovurma*), *sourmaq* (*sovurmaq*), *çouş* (*çovuş*) və s.

Sözün tərkibində *v*-dan əvvəl *o*, sonra hər hansı bir samit gələrsə, *ov* birləşməsi bir adi *o* ilə qısa *u* və adi *v* tərkibindən ibarət *ou* [v] diftonq çalarlığında tələffüz olunur: *dou* [v] *şan* (*dovşan*), *çou* [v] *ğun* (*çovğun*), *çou* [v] *dar* (*çovdar*) və s.

Müqayisə edilən türk dillərində diftonqların açıq və qapalı növləri də fərqləndirilir.

Samit səslərlə bağlı keçidlər. Dil sistemindəki səs keçidləri dillərin tarixi təkamülünün məhsuludur. Bu keçidlərin iki forması-üfüqi və şaquli keçidlər türk dillərinin inkişafında təzahürolunma imkanlarına görə fərqlənirlər. Üfüqi keçidlər nitq arealı üçün səciyyəvi olduğu halda, şaquli keçidlər dil mühiti üçün xarakterikdir.

Üfüqi səs keçidləri:

D-t keçidi: *dağ-tağ*, *davar-tavar* və s.

P-b keçidi: *bal-pal*, *baş-paş* və s.

F-p keçidi: *fürsət-pursat*, *fikir-pikir* və s.

Şaquli səs keçidləri:

K-q keçidi: *koy-koyun-qoyun*.

Türk dillərinin fonetik sistemində eyni sözlərdə səs dəyişmələri aktivdir. Səs dəyişmələri aşağıdakı samitlər arasında realaşır.

B-p-m

C-ç

C-ç-ş

D-t

F-h-p-v

G-k

Ğ-h-v-y

H-y-l-f

J-c

K-f-g-n-y-v

L-n

M-n

N-l-m

P-b

R-l-n-s

S-z

Ş-ç

T-d

V-f

Y-h-v

Samitlərdə keçid prosesləri aşağıdakı səs dəyişmələri ilə səciyyələnir: ç-c-s-ş: *aç* (türk)- *ac* (Azərb.)- *as* (başq.)- *aş* (qaz.), *ağac* (türk)- *ağac* (Azərb.)- *ağas* (başq.)- *ağaş* (qaz.)- *cığaç* (qırğ.); d-t: *ad* (Azərb., türk)- *at* (başq., qaz., qırğ., özb., tat., türkm., uyg.), *dəniz* (Azərb.)- *dinqez* (tat.)- *tinqez* (alt.); d-z-tt: *adaş* (türk, Azərb.)- *azaş* (başq.)-*attaş* (qaz.), *ətdaş* (türkm.); ğ-v: *ağır* (Azərb., türk)- *avır* (başq., qaz., tatar), *ağız* (türk, Azərb.,özb., türkm.)- *avız* (başq., qaz.); k-ğ: *ak-bəyaz* (türk, başq., qaz., qırğ., özb., tat.)- *ağ* (Azərb.), *ak sakal* (türk)- *ağsaq-qal* (Azərb.); k-x: *akın*, *akşam* (türk)- *axın*, *axşam* (Azərb.,

türkm), akmak (türk, özb.)- axmaq (Azərb.); k-q: akraba, akreb, aksak (türk)- əqraba, əqrəb, axsaq (Azərb.); n-n: alan (türk)- alan (qaz.); l-s: alt (türk, Azərb.)- ast, astı (başq. qaz., tat., türkm., uyg.).

Konkret olaraq Azərbaycan dili ilə tatar dilinin eyni sözlərində səs dəyişmələri aşağıdakı hallarda özünü göstərir.

ğ-v keçidi: ağız (Azərb.)- avız (tat.), ağır (Azərb.)-avır (tat.), bağır (Azərb.)- bavır (tat.).

ğ-q keçidi: (Azərb.) ağaç-aqaç (tat.), ağaçlıq-aqaçlıq (tat.), aqu- ağı (Azərb.).

x-q keçidi: axım (Azərb.) – aqım (tat.).

Azərbaycan dilində qoşa *dd* ilə yazılan sözlər türk və tatar dilində bir *d* ilə yazılır: **addım-adım**.

Söz sonunda *d- t* əvəzlənməsi: azad-azat, ad- at.

ğ-k keçidi: ağ (Azərb.)- ak (tat.), ağsaqqal (Azərb.)- aksakal (tat.), ağça (Azərb.)- akça (tat.), ağıl (Azərb.) - akıl (tat.).

q-k keçidi: aqsaq (Azərb.) - aksak (tat.), başaq (Azərb.)- başak (tat.).

c-ç keçidi: ac (Azərb.)- aç (tat.), acı (Azərb.)- açığı (tat.).

v-b keçidi: var (Azərb.)- bar (tat.), varmaq (Azərb.)- barmak (tat.).

ğ-u keçidi: bağı (Azərb.) - bau (tat.).

p-b keçidi: pürək (çuv.) - bürək – şapka (tat.).

h-x keçidi: vəhşi (Azərb.) - vəxşi (tat.).

Bu dildə ərəb alınmalarında «h» qalır, dəyişmir. Məs.: **vəhi-mə (vahie)**. Tatar dilində bəzi alınma sözlərin əvvəlinə səs artırılır. Məsələn, «ədalət», «adi», «adət» tipli sözlərin əvvəlinə «q» artırılır: **ədələt - qadalət, adi - qadi, adət-qadət, adəti-qadəti, adətən - qadətən, əməl-qaməl və s.**

h-q keçidi: hektar (Azərb.) - qektar (tat.), hepatit (Azərb.) - qepatit (tat.).

ğ-q keçidi: general (Azərb.) - qeneral (tat.), gitapracı (Azərb.) - qitaracı (tat.).

x-j keçidi: xokkey (Azərb.) - jokey (tat.).

Sözbaşı səslərin bir-birindən fərqlənməsi türk dillərinin fonetikasi üçün səciyyəvidir. Məs.: müqayisə et: **menekşe (türk) - benekşe (türkm.) - bənövşə (Azərb.) - binefşa (özbək) - binapşa gül (uyğur)**.

Sözbaşı samitlərin bir-birindən fərqlənməsi qohum dil əlaqələri ilə də bağlıdır. Məsələn, monqol dilində sözbaşı sözlər bəzi türk dillərində digər samitlə gerçəkləşir. Bunu türk-monqol lambdaizm və rotatsizm də adlandırırlar. Məsələn, **xız (qız, kız), xaas (qaz, kaz), xış (-kış, qış)** və s.

Fonetik hadisə və qanunlar

Türk dillərində fonetik hadisə və qanunlar qanunauyğun şəkildə baş verir. Məhz buna görə də dilçilik elmində nitqin səs quruluşu inkişafını idarə edən fonetik qanunlar və hadisələr fəaliyyət göstərir. Səs qanunları bir dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində və ya qohum dillər arasında səslərin uyğunluğunu müəyyənləşdirir. Dillərin qohumluq problemini başa düşmək, nitqin səs quruluşunun inkişafındakı qanunauyğunluqları anlamaq üçün fonetik uyğunluqları müəyyənləşdirmək çox böyük əhəmiyyətə malikdir.¹²⁶

Ahəng qanunu

Türk dillərinin fonetik quruluşunun bilavasitə özünəməxsus əlamətləri vardır. İlk öncə, ahəng qanunu bu dilləri birləşdirən səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir.

Türk sözlərində sözün ilk hecasında qalın bir sait varsa, təqib edən hecalarda da qalın sait; ilk hecada incə bir sait varsa, sonrakı hecalarda da incə saitle başlanırsa buna səs uyumu və ya ahəng qanunu deyilir.

Bu qanuna görə sözdə hecaları yaradan saitlər eynicinsli

¹²⁶ Budaqov R.A. Dilçiliyə dair очерklər. Bakı, Azərnaşr, 1956, s.123.

olur. Demək olar ki, ahəng qanunu bütün türk dilləri üçün ümumi struktur-tipoloji hadisə olaraq müxtəlif formalarda təzahür edir, yəni onun ümumi və fərqli əlamətləri mövcuddur. Ahəng qanunu türk dillərinin fonetik, morfoloji və morfonoloji təbəqələrində üzə çıxır. A.Məşədiyevanın «Türk dillərində ahəng qanununun formal təsviri» adlı namizədlik dissertasiyasında müasir türk dillərində ahəng qanununun formal təsviri verilir, sait və samitlərin ahəngi, ahəng qanununun linqvistik statusu, əsas xarakterik xüsusiyyətləri, funksiyaları və başqa problemləri ümumtürk kontekstində araşdırılır. Həmçinin bu qanun prosodik, assimilyasiya, aqqlütinativ və parsial baxımdan tədqiq edilir. Müəllif sübut etməyə çalışır ki, ahəng qanunu ədəbi dilin gələcək inkişafı və formalaşması prosesində daha intensiv və qabarıq müşahidə olunur.¹²⁷

Müasir türk dillərində önəmli səs qanunu, mühüm fonetik qanun-saitlərin sabit uyuşma (assimilyasiya) ahənginin qoruyub saxlanmasıdır. Ahəng qanunu adlanan bu proses türk dillərində iltisafiliyinin əlaməti kimi çıxış edir. Qanunun mahiyyəti budur ki, sözün əvvəlki hecadakı saiti növbəti saitlərin keyfiyyətini və işlənmə vəziyyətini müəyyənləşdirir. Həmin proses sadə və düzəltmə sözlərdə, əsasən, formadüzəldici göstəricilərin əlavəsi zamanı müşahidə olunur.

İlk və sonrakı hecalara görə ahəng qanununun türk dillərində sırası belədir:

İlk heca	sonrakı hecalar
a a,	a, ı
e e,	ə, i
i e,	ə, i
o a,	a, u
u a,	a, u
ö e,	ə, ü
ü e,	ə, ü

Tofiq Hacıyev türkcədə sözün məzmununu və səslənməsindən danışarkən ahəng qanununu at ayaqlarının səsi ilə müqayisə edir. Türkcənin ahəng qanunu türk həyat tərzinin yetirməsidir. Bir halda ki, türk sözün başlanğıcı ilə sonunu bir harmoniya kimi təşkil edə bilib, deməli, anlayışla onun ifadəsi arasında səs rəbitəsi yaratmağa da diqqət yetirilib - sözün hecaları arasındakı harmoniyaları sözün məzmununu ilə səslənməsi arasına da köçürüb. Təbiətin zərif səsləri ilə sərt səslərini onların məzmununa uyğun təqlid edib.¹²⁸

Ahəng qanunu müqayisə olunan türk dillərində mühüm funksiyaları yerinə yetirir: fonetik baxımdan sözdə heca yaradır və heca vurğusu ilə bir sözü nitq prosesində başqa sözdən ayırır. Məsələn, *da* bağlayıcısı və yerlik halın göstəricisi *da* şəkilçisi. Birinci *da* (bağlayıcı) ahəng qanununa məruz qalmır, ikincisi isə (yerlik halın göstəricisi) ahəng qanuna tabe olur. Məs.: *qırğız dilində too+da-tooda «dağlarda»; too da- dağlar da* (müqayisə et).

Həmin harmonik xüsusiyyətə görə, əsasən, türk dillərinin hər hansı çoxmorfemli sözlərində saitlər əvvəldən sonadək 4 formada olur: dodaqlanmayan arxa saitlər (*ata+lar+ınqar+da+qı+lar+da* (*atanıza mənsub olanlarda*)), dodaqlanmayan önsıra saitlər (*il+men+teş+tir+il+qen+i+nen; ilgəklərlə bölünmüşlərdən*), dodaqlanan arxasıra saitlər (*kol+don+mo+lar+don\dun* (vəsaitlərdən)), dodaqlanan önsıra saitlər (*ön+dür+üş+rö+qü+lör+übüz+dön\dün* (*bizim sənayemizə aid olanlardan*)). Bu örnəklərə nisbətən müasir qırğız dilində az rast gəlinir. Amma bunlar müasir qırğız dilinin nə morfoloji, nə də fonetik qanunlarına zidd deyil və sözün sonant «birliyini» nümayiş etdirir. Məs.: **samın** (sabun), **buyruk** (əmr), **kurjun** (xurcun), **kuruş** (quruş), **tütün** (tüstü) və s.

Ahəngin pozulması da müşahidə edilir: uzun (oo) səsi sözün birinci hecasında (kökündə) gəldikdə, morfoloji göstəricilərdə

¹²⁷ Мещадиева А. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Авторев. дис... канд. филол. наук. Баку, 2004.

¹²⁸ Hacıyev T.İ. Türkcədə sözün məzmununu və səslənməsi. Müasir dilçiliyin problemləri. Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2005, s.47.

dodaqlanmayan (a:) səsi gəlir və dodaq ahəngi pozulur: oolan (ayrılmış), toodan (quş növü).

Çuvaş dilində də bu hal özünü göstərir: *atte* (ata), *anne* (ana), *pukane* (kukla), *tumtir* (paltar), *beton*, *starik* və s.

Digər dillərdən alınan şəkilçilərdə: *kankor* (qanpərəst), *çaykor* (çayxor), *uyçuman* (çoban), *joopker* (cavabdeh) və s.

Özbək dilində alınma sözlərə artırılan –çi şəkilçisi ahəng qanununu pozur. Məs.: *zavod+çi*, *zaqotovka+çi*, *zakaz+çi*, *zambil+çi* və s.

-li şəkilçisi də ahəng qanununu pozur: *zavk+li*, *zakovat+li* və s.

-lik şəkilçisi də ahəng qanununu pozur: *zanqor+lik*.

Alınma sözlərə şəkilçi artırılarkən ahəng qanununu pozulur. Məsələn, tatar dilində *vitaminli*, *vitaminhk*, Azərbaycan dilində *vitaminli*, *vitaminlik*.

Qaraçay-balkar dilində: *bar-a-ma*, *ot-ubuz*, *un-uq-uz*, *tur-a-bız*, *iş-çi-le-biz* və s.

Kumıq dilində: *tavlarıbızdan*, *işleribiz*, *qezleribizqe* və s.

Barabın tatarlarının dilində: *palık*, *ayi*, *orman*, *tülki*, *odun*, *kölgə*, *palıktan*, *kişini* və s.

Altay dilində: *terekteribiste*, *tayqadaki*, *bolboqondor*, *bolbaqandar*, *ölböqöndör*, *ölbegender*, *toqus*, *toqıs*, *börük*, *börük*, *bulut*, *bulıt*, *budak*, *budok* və s.

Qaqauz dilində də ahəng qanununu pozula bilir. Bu zaman qalın sıradan incə sıraya keçid baş verir: *ı...ı...ı...ı...ı... gıcik-ğıcık*, *cimbiz- cimbaz*; *u...u...u-ü...ü...ü... bürüncük- buruncuk* «ipəkli»; incə sıradan qalın sıraya keçid: *e...e... a...a... pañça pañça-pençe pençe*; *ö...ö...o...u...çolluk- çöllük*; *ü...e...ı...u...a...ı... gurladı-gürledi*.

ı...ı...ı...ı...ı...cırıt- cirit.¹²⁹

Ahəng qanununu türk dillərinin orfoqrafiyasında da öz əksini tapır: *ayran*, *barmaq*, *qazayağı* (*Azərb.*), *ayıl*, *kayın*, *moyın*, *ulki*, *myrı* (*alt.*), *bısak*, *bıala*, *koloğ*, *osou* (*başq.*), *turna*, *masa*,

¹²⁹ Nevzat Özkan. Gagavuz türkçesi grameri. Ankara, 1996, s. 58, 59.

avşam, *kavun* (*qaq.*).

Türk dillərinin müştərək fonetik əlamətlərindən biri ahəng qanunu ilə bağlıdır. Belə ki, qarşılaşdırılan dillərdə ahəng qanunu, xüsusilə də ön damaq və arxa damaq saitlərinin ahəngi qorunub saxlanılmışdır.¹³⁰ Məsələn: Qazax dilində: *tokmak*, *burun*, *basma*, *castık*, *bartı* (qalın saitlərin ahəngi), *köqerü*, *döreki*, *cürek*, *ölke* (incə samitlərin ahəngi) və s. Azərbaycan dilində: *qohum*, *dolaq*, *başmaq*, *qalaq* (qalın saitlərin ahəngi), *çəmən*, *meşə*, *ültü*, *incə* (incə samitlərin ahəngi) və s.

Qazax dilində damaq və dodaq ahənginin pozulması faktı XIV yüzilliyə aid edilir. Bu prosesi qüvvətləndirən amillərdən ən başlıcası burada şəkilçilərin ahənglə bağlı variantlarının olmamasıdır. Qazax dilində eyni sözün tərkibində incə və qalın samitlərin işlənməsi hallarına indi də tez-tez rast gəlinir (*kızmet*, *kate*)¹³¹.

Beləliklə, ahəng qanunu ilə bağlı mübahisəli məsələlərə E.Əzizovun tədqiqatından çıxan nəticələrlə yekun vururuq:

1. Damaq ahəngi saitlərin incəlik-qalınlıq əlamətinə görə, dodaq ahəngi isə dodaqlanan saitlərin ardıcılığına görə olan ahəngi kimi anlaşılmalıdır.

2. Saitlər ahənginin növləri incəlik- qalınlıq və dodaqlanma əlamətinə görə müəyyənləşir. İncəlik-qalınlıq əlamətinə görə olan uyuşmada saitlərin dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Dodaqlanan saitlərin ahəngində isə saitlərin ya ancaq arxa sıra, ya da ancaq ön sıra olması mühüm şərtidir.¹³²

Cingiltişmə qanunu. Türk dillərində cingiltişmə qanunu da fonetik proses kimi mövcuddur. Bu qanun əsasən *k* və *n* kar samitlərinin müəyyən pozisiyada cingiltişməsi ilə səciyyələnir.

¹³⁰ Аралбаев Ж. А. Этюды по казахской фонетике. Алма-Ата, "Наука", 1988, с. 46.

¹³¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s. 173.

¹³² Əzizov E.İ. Ahəng qanununun prinsipi haqqında. «Türkologiya», 2000, № 1-4, s.47.

Bu qanun cingiltiəsmə hadisə kimi də qəbul edilir. Həmin hadisə türk dillərində intensiv deyil. Qeyri-bərabər inkişaf kar samitlərin türk dillərində cingiltiəsməsini təmin edə bilməmiş, nəticədə bu proses öz qədimliyini bir sıra türk dillərində qoruyub saxlamışdır. Zəif cingiltiəsmə nəticəsində samit səslər söz daxilində keyfiyyətə dəyişmiş. Məsələn, g-y samit əvəzlənmələri bu hadisəni doğura dilir. Məs.: müqayisə et: ignə (iynə), ögüd (öyüd), degirman (dəyirman) və s.

Türkoloji araşdırmalarda cingiltiəsmə qanunu ilə bağlı k>q iki samitin (dilarxası və dilortası samitlərin keçidləri) qarşılığı bəzən variant, bəzən törəmə, bəzən allofon və yaxud paralel kimi səciyyələndirilmişdir.¹³³

Bu yöndə cingiltiəsmə, əlbəttə, ümumtürkoloji xarakter daşıyır. Məs.: bakım-baqım (bağım), jukuu-juquu (yapışma), çıkar-çiqar (çixart), kökar-köqör (göyər), sepil-sebil (səpilmiş) və s.

Bu keçid cərgəsinə x samiti də daxil ola bilər. X samitli sözlərə tuva, xakas, çuvaş dillərində təsadüf olunur. Məs.: Müqayisə et: *kılış- qılınc- xılış-xılıs*.

Söz hissələrə parçalananda da bu qanun meydana çıxır: aqala-aq ala (əlvan), köqala- kök ala (göyümtül), joqe-le-jok ele (yox, yoxdur), beqeken- bek eken (bağlı ikən), toboyno- top oyno (top oynamaq), karaqarqa- kara qarqa (qara qarğa), erteqel- erte kel (ertə gəl), tooqiyik- too kiyik (dağ keçisi) və s.

K ilə bitən birköklü sözlər vasitəsilə təqlidi sözlərin yaranması vaxtı cingiltiəsmə qanunu özünü göstərir. Məs.: bakıldı-baqıldı (baqqıldamaq), şakıldı-şaqıldı (şaqıldamaq), kakıldı-kaqıldı (qaqqıldamaq) və s.

Sonu samitlə qurtaran familyayara **-ov, ova** sonluqlarının artırılması ilə də bu qanun formalaşır: Məsələn, qırğız dilində: Karımşak-Karımşakova, Ömürzak-Ömürzakov, Jorabek- Jora-

¹³³ Убрятова Е.И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов якутской АССР. М., 1960, с. 68; Гаджиева Н. З. Глухое начало слова в тюркском проязыке. «СТ», 1973, № 4, с. 3-10.

bekov və s.

Labiallaşma hadisəsi. Bu hadisədə belə bir ardıcıl proses müşahidə olunur ki, arxa sıraya aid açıq damaq samitindən dilarxası və dilönü dodaq samitinə keçid olduğu halda, dilönü açıq damaq saitindən yalnız dilönü dodaq samitinə keçid vardır. Dilarxası qapalı damaq samitindən yalnız dilarxası qapalı dodaq saitinə, dilönü qapalı damaq saitindən isə dilönü qapalı dodaq saitinə keçid mümkündür.¹³⁴

A.M.Şerbak çuvaş, tatar və başqırd dillərində **a o (u)** labiallaşmasının fonetik səviyyədə baş verdiyini qeyd edir. Kombinator labiallaşma isə türk dillərində bir hadisə kimi geniş yayılmışdır: **baş-boş** (dialektdə), **baba-boba**, **barmağ-bormağ** **davan-dovan**, **dəvə-döve**, **nəvə-növe**, **papaq-popaq**, **bavay-bovay**, **mamay-momay** (uyğ.), **ov-av**, **təmir- tömür**; **yavaş-yuvaş** (türkm.), **xatın-xatun- xotun** (türkm.).¹³⁵

Anoloji vəziyyət şor dilində də özünü göstərir: kulun, kujun, kuzuruk, kümüş.¹³⁶

Altay dillərində bu hadisə mütləq şəkildə aşağıdakı sözlərdə baş verir: **koçkor**, **ölön**, **tozun**, **koldo**, **köldö** və s.

Qazax, qaraqalpaq və noqay dillərində sait səslərin labiallaşması prosesi aktivdir: **kulun**, **utus**, **keöbük** (köpük), **jüzük** (üzük), **bölüm**, **köpür** (körpü), **tütün**, **ölkö** (ölkə), **bötölkə** (butulka), **kölgö** (kölgə), **orak** (oraq) və s.

Müasir türk dilinə aid verilmiş nümunələri də xarakterik saymaq olar:

Sonra bir a v u ç su veririm «hayrat çeşmə»den.

Saçların, ellerin, gözlerinle ölürüm

Bir a v u ç şiir demeti ellerimde (Dağıstan Kılıçaslan).

Sararken kalbimi hasret sancısı,

K a v u ş m a k ne tatlı o nazlı yarel... (Ali Sevim).

¹³⁴ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, «Elm», 1984, s. 14.

¹³⁵ Шербак А.М.Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с.21, 40.

¹³⁶ Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М., Л., 1941, с.14, 15.

Labiallaşma hadisəsi noqay dilində sözün tələffüzünə əsaslanır. Məs.: kolım-kolum (mənim qolum), uyimiz-uyumuz (bizim evimiz), kunler-kunlor (günlər).

Delabiallaşma hadisəsi isə türk dillərinin dialektlərində özünü göstərir. Bu hadisədə də səs keçidləri başlıca amil sayılır. Məs.: bu yıl-bıyıl, türman-tirmən (dəyirman), boyau-bayau (boya), xoynuk-xaynuk, Soqdat-Saudat (xüsusi ad).¹³⁷

Ümumi inkişaf prosesi ilə, dildən istifadə edənlərin anlaşıma tələbatı ilə əlaqədar olaraq hər dilin lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, fonetik sistemində müxtəlif hadisələr baş verir; belə prosesdə isə xüsusən sözlərin və şəkilçilərin fonetik tərkibində müxtəlif tipli dəyişmələr, müxtəlif istiqamətli fonetik hadisələr olur. Ümumiyyətlə, dil vahidlərində müxtəlif şəkildə təzahür edən belə hadisələrin bir qismi ümumi mahiyyət kəsb edir və qanun halında sabitləşir, bir qisim isə təsadüfi, keçici, məhdud mahiyyətli olur, qanuniləşmir». ¹³⁸

Müasir türk c'illərində bir sıra fonetik hadisələr fərqləndirilir, bunlar, əsasən, aşağıdakılardır:

Assimilyasiya (uyuşma) hadisəsi. Türk dillərində baş verən fonetik hadisələrdən biri də səslərin məxrəc və akustik cəhətdən bir-birinə yaxınlaşıb uyğunlaşmasıdır. Assimilyasiya-uyuşma adlanan bu prosesdə prosesə uğrayan, məruz qalan səs, təsirinə düşdüyü səslə ya tam həmcinsləşir, ya da məxrəcə ona yaxın səsə çevrilir. Bu baxımdan həmin hadisənin tam və natamam formaları fərqləndirilir.

Tam uyuşmada təsirə düşən səs təsiredən səslə tamamilə həmcinsləşməsi baş verir. Məs.: Qırğız dilində: z+s-ss-tuzsuratussura (duz istəmək), sözsüz-sössüz (sözsüz), jazsa-jassa (yazsa), köz sal-kössal (göz qoy); n+m-mm-janmay-jammay (qayıdış), tunma-tamma (çöktüntü), juunmayınca-juummayınca (yuyunmayınca) və s.

¹³⁷ Башиев Х. Фонетический строй Цокающего диалекта Карачаево-Балкарского языка. АҚД, Баку, 1982, с. 7.

¹³⁸ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1984, s. 121.

Natamam uyuşmada təsirə düşən səs təsiredən səslə tam həmcinsləşməsi, ona yaxın səsə çevrilməsi yarımçıq şəraitdə baş verir. Türk dillərində bu proses geniş yayılmışdır. Məs.: Qırğız dilində:

B-p: jaşbı + jaşpa (gəncdirmə), uk+ba-ukpa (qulaq asma).

D-t: jumuş+dan-jumuştan (işdən), tündük+da-türndüktö (şimalda), klass+da- klassta (sınıfta) və s.

Q-k: taş+qa-taşka (daşa-yönlük halda), atqıç-atkıç (atıcı), tış+qaarı- tışkaarı (kənar).

N-m: tan+ba-tamba (danma), inan+bayt-ınambayt (inanmır), tün+bı-tümbü (necədir?).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir qırğız dilində n (sağır nun) samiti mövcuddur (Azərbaycan dilində nq – səsi yalnız dialektlərdə işlənir). Və tam olmayan uyuşmada burun samiti n sağır nun samitinə çevrilir. Məs.: körün+qan-körünqan (görünən), juun+qan-juunqan (yuyunan), kiyin keldi- kiyin keldi (gəc gəldi), on xqektar-on qektar (on hektar) və s.

A.M.Şerbak uyuşma və səsfərqləşməsi hadisələrinin türk dillərində aşağıdakı səslər arasında geniş yayıldığını göstərir: ln- nn, zn-st, dn-tt, jn-şt, ln-ld, nl-nd, nd- nn, tn-tt, lt- lç, ll-ld, tl-tt, zl- st, md- mn, rd-ro və s. Nümunələr: attar- atlar, maldi- malni, atti-atni, kazci-kazni, maldar-mallar, mini-mindi, ulanna-ulan- da, onnan-ondan, tondar-tonnar-tonlar və s.¹³⁹

Qaraqalpaq dilində: başsı\başşı, koşsı\koşşı, aşsa\aşşı, uşsa\uşşa, jazsa\jassa, dizse\düsse, sezse\sesse.

Azərbaycan dilində q səsi, qaraqalpaq dilində söz sonunda k səsi hallanarkən ğ səsinə keçir. Məs.: turnak-turnağı (dırnaq-dırnağı), balık-balığı (balıq-balığı); k-q-yə də keçir: şörek-şöre-qi, jürek-jüreqi, şelek-şeleqi və s.

Bir sıra sözlərin sonundakı p səsi şəkilçi artırılarda b səsinə keçir. Məs.: kap-kabı, sap-sabı, jip-jibi, şap-şaba-şabıu-şabıs-şabil-şabar-şabık, sep-sebe-sebiu-sebis-sebil-seber və s.

¹³⁹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков.Л., 1970, с. 104, 105.

Müasir türkmən dilinin orfoqrafiya normalalarının dürlüştüldürlməsində bu hadisənin rolu danılmazdır. Məsələn, **menden-mennen, qəldim-qəllim, Orazdan-Orazzan; orak-orok, ördək-ördök, yumruqun-yumruqun, üzümün-üzümün** və s. bu tipli sözlərin yazıda düzgün əks olunmasında assimilyasiya hadisəsi əsas sayılmışdır.

R.A.Budaqov yazır ki, türk dillərində irəli assimilyasiyanın olduqca xüsusi növünə təsadüf olunur. Bu, saitlərin ahəngindən (sinharmonizm) ibarətdir. Sinharmonizm bütün söz boyu saitlərin assimilyasiyasını əmələ gətirir. Türk qrupuna mənsub olan oyrot dilindən bir neçə misal göstərək: karaqay (şam ağacı) sözündə birinci **a** saiti qalan bütün **a** səsləri üçün şərtidir, **emeqen (qadım)** sözündə birinci **e** saiti qalan **e** saitlərini müəyyən edir. Bu ahəng öz növbəsində bütöv və yarımçıq ola bilər, ancaq hər halda, əgər müəyyən sözün birinci hecasında arxa sıra saiti varsa, sonrakı hecalarda da məhz arxa sıra saitləri gəlməlidir, əgər birinci hecada ön sıra saiti varsa, sonrakı hecalarda da yalnız ön sıra saitləri gəlməlidir.¹⁴⁰

Çuvaş dilində progressiv assimilyasiya geniş yayılıb: çavaşsem (çavaşsem), yıvas-sem (yıvassem), vulatpar (vulappar) və s.

Tatar dilində: alıp (b (p) ar, küpd (d) ide və s.

Regressiv assimilyasiya da tatar dilində çox yayılıb: kitap-kitabı, xalık-xalık (q)ara, un ber- umber (on bir) və s.

Qumuq dilində: qetti-qetdi, bitti-bitdi, atıllı-atıldı, atam mullan-atam bulan, sənne-sende; yassa-yazsa, zamallar-zamanlar, ormallıq-ormanlıq və s.

Qaraçay-balkar dilində: menden-mennen, tenqden-tenqnen, kesimden-kesimnen; tonla-tolla, sanlı-sallı və s.

Qaqauz dilində: annamaa-anlamaa, adamnar-adamlar, tusus-tuzsuz, qəssin-qəzsin və s.

Kırım-tatarlarının dilində: çobannar-çobanlar, anna-anla, baxça-baqça, zapt-zabt və s.

Noqay dilində: kunnin-kundin, attın-atdın, baladın-balatin;

uyləndim- uylənnim, kızsa-kışsa, rusşa-ruşsa və s.

Qaraqalpaq dilində: tonnın-tonnı, kardın-karın, tastın-tastın; kəlmeydi-kəmmeydi, enbek-embek, başsa-başşı, sənler-seller və s.

Qazax dilində: jazsa-şajsa, sözşen-sözşen; kepin-keyin və s.

Uyğur dilində: yazsa-yassa, işçi-işşi, taşka-tağdın, küzqə-küzdın və s.

Tuva dilində: ada-ata, kastar-qazlar, otar-oddar, laqlar-dağlar, nomnar-kitablar; tuduur-tutçur, eqin-ekti və s.

Yakut dilində: anna-alınnıza, allar-alın-aalınar-aalınar.

Qırğız dilində: taştar-taşdar, tirajtar-trajdar, tüzsüz-tüssüz, menmin-memmin və s.

Altay dilində: çıktı-ıkdı, balıkka-balıkqa, keldi-kelti, abra-apra, jebreən-jepreən, kıs-kızı, baş-bajım və s.

Eyni cinsli qoşa samitlərin yazılışında müqayisə edilən dillərin yazı qaydaları bir-birindən fərqlənir. Məsələn, türkmən dilində qoşa samitlərlə yazılan *xassa, əssik, ussa, tūmmek, annal, inne* tipli sözlər digər oğuz dillərində *xəstə, usta* və s. fərqli formada yazılır. Burada uyuşma hadisəsinin də müəyyən qədər təsiri özünü göstərir.

Bəzi türk dillərində eyni sözün assimilyasiya mövqeyində iki cür yazılışı, bu dillərdə orfoqrafiya qaydalarının pərakəndəliyi ilə əlaqədar ola bilər. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları öz sabitliyini qoruyub saxlayır.

Altay dilində regressiv assimilyasiya da yazıda öz əksini tapa bilər. Bu vəziyyətdə sözün sonuna şəkilçi qoşulduqda həmin sözün son samiti məxrəc və akustik cəhətdən dəyişir. Aşağıdakı səslər bir-birini əvəz edir:

t-d (at-ad) – ada (adlandırmaq), ş-c (yaş (gənc) – yaca – (böyümək, boyatmaq), kərəş (mübarizə) – kərəcer (mübarizə aparmaq); kursak (yemək) – kursaqı (onun yeməyi), iştet (işdət) – işteder (işlədər) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, **attı, qaşdı** (Azərb.), **kaştı** (alt.) tipli regressiv assimilyasiyaya isə yazıda öz əksini tapa bilmir.

Uyuşma hadisəsinin müasir qırğız dilinin orfoqrafiyasında

¹⁴⁰ Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərneşr, 1956, s.120.

əks olunması fonetik – morfoloji prinsipə əsaslanır. Uyuşma sözün tərkibindəki samit səslərin biri digərinə təsir göstərməsi ilə həmcinsləşir. Məsələn: ayıl + -lar > ayıldar, ayıl + nı > ayıldı, klub+ -lar > klubdar, klub + nı > klubdu, taş + -lar > taştar, at + -lar > attar, taş + nı > taştı, at + -nı > attı və s.

Morfoloji prinsipə görə kumuq dilində tam-da, saban-da, tanq-da sözləri ilə birlikdə assimilyasiyaya uğramış tam-na, saban-na, tanq-na formalarından da istifadə olunur.

Noqay dilinin orfoqrafiyasında assimilyasiya hadisəsinə məruz qalmış bir çox sözlər yazıda əks olunur, bəziləri isə əks olunmur:

a) Yazıda əks olunanlar: at-attı, attan, atka; isiske, iste, isten; əz-aəzqa, əzdi; kazba-kazma, əzbaqa-əzmaqa və s.

b) Yazıda əks olunmayanlar: tuğnlar-tuğnner, ənlı-ənnı, koğrinmeydi-koğrimmeydi, işsi-işşi, əzsın-əssın və s.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkmən dilində *st* birləşməsi sözün ortasında *ss* şəklində uyğunlaşır, bu da yazıda öz əksini tapır. Məsələn, *xəstə* (Azərb.) – *xassa* (türkm.), *yastıq* (Azərb.) – *əssık* (türkm.), *usta* (Azərb.) – *ussa* (türkm.) və s.

Müqayisə edilən türk dillərində uyuşma hadisəsi şəkilçilər arasında müxtəlif variantlar yaradır. Variantlar isə yazıda sabitləşir: -lar, -lər, -lar, -ler -nar, -ner, -dar, -der, -tar, -ter və s.

Xakas dilinin orfoqrafiyası həmin yazılışı qəbul etmişdir. Bu əlamət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bəzi türk dillərindən fərqlənir. Məsələn, otlar sözün ottar, qızlar sözünün qızdar/qızzar, adam sözünün adamnar formaları Azərbaycan dilinin orfoepiyasında sabitləşmişdir. -lar, -lər şəkilçisini qəbul etmiş formalar isə yazı üçün xarakterikdir.

Yakut dilinin orfoqrafiyasında samit səslərin uyuşması hadisəsi də əks olunur. Məs.: xanaaba-xanaama, sigrtib-sigrtimə, çulku-çukku, arsın-assın və s.

Qaqauz dilinin orfoqrafiyasının tərtibində L.A.Pokrovskayanın mühüm xidmətləri olub. 1995-ci ildə onun başçılığı altında 5000 sözdən ibarət qaqauz dilinin orfoqrafik lüğəti hazırlan-

mışdır.¹⁴¹

Uzun müddət qaqauzların müxtəlif qrafikalardan istifadə etməsi bu dilin yazı və tələffüz sisteminə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Qaraçay-balkar dilinin orfoqrafiyasında saitlər arasında olan progressiv və regressiv assimilyasiya həm fonetik, həm də morfoloji prinsiplərə tabe olur. Məsələn, əgər sözün sonu ç ilə bitirsə, ona qoşulan şəkilçi də ç ilə başlanırsa, o zaman ilkin ç samiti ş samiti kimi tələffüz olunur, digər dillərdən fərqli olaraq, bu forma yazıda qorunub saxlanılır: peç-peş-çik və s.

Beləliklə, müasir türk dillərinin yazı sistemində də **uyuşma hadisəsi** absurdur. Həmin hadisə nəticəsində sözün tərkibində yaxın və yanaşı səslər biri digərinə təsir göstərir, səslər məxrəc və akustik cəhətdən uyğunlaşır. Bəzi türk dillərində orfoepik səviyyədə olan bu hadisə, o biri dillərdə orfoqrafik norma səviyyəsindədir.

Dissimilyasiya (səsfərqləşməsi) hadisəsi. Bu hadisə belə bir faktı əsaslanır ki, sözdə eyni olan iki səsdən biri tələffüzə dəyişir. Sözdəki eynicinsli sözlər biri digərinə təsir edərək onu başqa səsə çevirir. Bu zaman dissimilyasiya-səsfərqləşməsi hadisəsi əmələ gəlir. Məs.: ketben (ketmen), batban (batman), duşban (duşman); tannay-tanlay, mannay-manlay, minnet-mindet, kəmmağal-kəmbağal, tramvay-tranvay, bomba-bonba, qümbez-qünbez, kamba-kanba, koridor-kolidor, fevral-fevral duşpan-duşban (düşmən), kespe-kesbe, ketpen- ketben (ketmən) (q-qalp), kızlar-kızdar, muzllu- muzduu (buzlu), kaqaznı-kaqazdı (kağızı), jıllar- jıldar (illər), sanlar-sandar (saylar), tooklar-tooktor (toyuqlar) (qırğ.), dilde- tillə, jandar- janlar, jandujanlu, kaçda- kaşda, çaçdır- çaştır, ıllu-unlu, kollar-konlar və s.

Uyuşmadan səsfərqləşməsinə doğru təzahürü İ.Batmanov belə bir ardıcılıqla müəyyənləşdirmişdir:

¹⁴¹ Gagauz dilinin orfoqrafik ləfli. Komrat, 1997.

mek), irin-\-yirin- (tekdir etmək, kızmak), irin\yirin (irin), ilki\ilkı gibi ikili örneklere ne buyurulacaktır? Demek ki, bir sözlüğün Eski Türkçede y-li olarak bulunması, onun aslı şeklinin y-li olduğu anlamını taşımamaktadır. Çünki bu dönemde, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, -y-li şekillere paralel olarak aynı zamanda y-siz şekiller de yer almıştır. Kaldı ki, Eski Türkçede de lehçe ve ağız ayrılıkları söz konusudur. Y-li veya y-siz şekilleri tercih eden ağız ve lehçelerde bunlardan birine rastlamak mümkündür.

Ayrıca, Eski Türkçe, VIII yüzyıla geldiği zaman çok gelişmiş bir düzeyde idi. Bu da demektir ki, y-li ve y-siz kelimelerin bir kısmı, kelime başındaki düşme veya ilişme olayını Eski Türkçenin gerisinde kalan dönemlerde de tamamlamış olabilir. Bu -y-li ve y-siz paralel şekiller bu gün aldat-\yaldat-, eriş-\yeriş, endir-\yendir, ürek-\yürek-, itir-\yitir-, igirmi-\yigirmi-, ükle-\yükle-örneklerinde görüldüğü üzere, ta Anadolu ağızlarına kadar uzanmıştır. Bunlardan esir\yesir, öküz\yöküz, ömür\yömür gibi yabancı kökenli kelimelerde y-nin bir ilişme olduğu bellidir. Ancak, Türkçe kelimelerde köken bakımından y-li şekillerin mi daha eski, y-siz şekillerin mi daha eski olduğu yahut olarak mı yol aldığı hüsusu daha kesinlikle çözülebilmemiş değildir.¹⁴⁶

Deməli, səs artımında tarixi xüsusiyyət qalıb: yiqit, yil, yirik (iri).

Qaraqalpaq dilində sözlərin əvvəlinə ı, i səsləri artırılır. Məs.: ray (iray), ras (iras), ret (iret), ren (iren), rəxət (irəxət), raxmet (iraxmet), rəuşan (irəuşan). Bu dildə u səsi alınma sözlərin əvvəlinə artırılır: roman (uroman), rota (urota).

Tatar dilində də səs artımı hadisəsi yayılmışdır: buğda (Azərb.) - boday (tat.), boric- buric (buric summası, buric iyese (tat.), dərs (Azərb.) - dəres (tat.).

Epiteza hadisəsi. Sözlərin sonuna müvafiq səs artırılır. Məs.:

¹⁴⁶ Prof. Dr. Zeynep Korkmaz. Bir eleştiri yazısı üzerine. Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı: 516. Aralık 1994, s. 461 (s.456- 462).

dost-dos, elqek- elek (ələk), kelir-keir-keer, çuruqan- çuruuan-çuraan; çaqı-çai-çaa, ala (y) im, kızlar (ı)nı, veri (r) dim, (h) afta, ta (v) (qaq.), aqız- aqızı, boqun-boqını, bayır-bayrı, uruş- urşı, sokak-sokaa, parmaq- parmajık; kaik-kayık, biik-bıyık, qideim-qideyim; ava-hava, arman-harman, azır- hazır, hambar-ambar, harpa-arpa; auç-avuç, suan- suvan, yıllar- illar, yiqit-iqit, yüv-üv (ev) (qar. qalp), alpis-altpıs, dos- dost, elek-elqek (noq.).

Xakas dilində intervokal mövqedə ğ, q, n (sağır nun) səsləri düşür: aas-ağıs, soox-soğuk, ool-ağul, turaa-turağa, timneen-timneqen, topp-tonıp və s.

Müqayisə edilən türk dillərinin imla qaydalarında səs düşümü hadisəsinə də yer ayrılmışdır. Sözlün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin bitişdirilməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılığın azaltmaqdan ötrü, yəni çoxhecalı sözü azhecalı sözə halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözlün, yaxud şəkilçilərinin tərkibindən müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait səs düşür.

Bəzi dillərdə v samitinin düşümü ilə diftonqlaşma hadisəsi yaranır. V samitini [au] diftonqu əvəzləyir. Bu proses öz əksini qaqauz dilinin imlasında da tapır: tavuk > tauk, çavun > çau, kavun > kaun, avuç > auç, duvar > duar, kuan > kuan, cuvap > cuap, çavdar > çaudar, yuva > yua, buvaz > buaz, suvan > suan, duvan > duan.

Müasir türkmən dilinin yazısında sait və samitlərin düşməsi geniş yayılıb.

Məs.: qatı-qatamak, yiqit-yiqidin, qeyim-qeymi, ihm-ılmı; toək-taəəcik, köpük-köpücek.

Tuva dilinin yazı qaydalarında səs düşümü hadisəsi bir sıra mövqələrdə realaşır.

1. Intervokal mövqedə bəzi samitlər (q, k) düşür: baq (arkan) – baa (onun arkası), idik (ayaqqabı) – idii (onun ayaqqabısı) və s. Bu zaman sözlün sait səsi qoşalaşır.

2. Ötəri sait düşür: arın (alın) – arnik (onun alını), grin (dodaq) – grnin (onun dodağı).

Səs düşümü hadisəsi şəxs adlarının, məkan-istiqlamət anlayı-

sində **üzə çıxır**. Bu hal müasir türk dilləri üçün xarakterikdir və oxşar fonetik hadisələrdəndir. Məs.: **burun- burni, ügil-ügli, ürin-ürni**¹⁴⁴, **burun-burnu, oğul-oğlu** (Azərb.).

Reduksiya hadisəsi nəticəsində türk dillərində söz birləşməsi **mürəkkəb sözə** çevrilir. Məs.: **kürib oldi- kürvoldi** (özb.).

Eliziya (səsdüşümü) hadisəsi. Bu hadisə nəticəsində sözün tərkibindən bu və ya digər səs düşür. Qədim fonetik hadisələrdən olan səs düşümünün söz daxilində yaranması, başlıca olaraq, səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, həmçinin də səslərin güc iyerarxiyası ilə əlaqədardır. Belə ki, nitq prosesində bəzi səslər gücünü itirir və əvvəlki mövqeyində qala bilmir. Səslərin düşümü nəticəsində sözlər sadə şəkil alır və prosesdə «artıqlıq» deyilən qüsurlardan qaldırılır. Əvvəlcə nitq daxilində əmələ gələn bu hadisə sonradan dil normasına çevrilir.

Türk dillərində daha çox **q, k, l, m, n, t** samitlərinin düşməsi müşahidə olunur. **Q, k** samitləri, əsasən, sonor samitlərdən sonra işləndikləri sözdə düşürlər. Ancaq bu daimi xarakter daşımır, belə ki, həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə hələ də bu tip fonetik qəliblər qalmaqdadır. Məs.: **elek** (ədəbi dildə) - **elqek** (dialektlərdə) «**ələk**», **orok** (ədəbi dildə) - **orqok** «**oraq**», **tarak** (ədəbi dildə) - **tarqaq** (dialektlərdə) «**daraq**» və s. Formalar müvazi olaraq işlənməkdədir.

Səs düşümü ayrı-ayrı dillərə məxsus aşağıdakı leksik vahidlərdə də özünü göstərir: **el, em, emak, emiş, emok, er, erli, etim** (özb.), - **yel, yem, yemək, yemiş, yemək, yer, yerli, yetim** (Azərb.), **kömkör** (kömör), **çumku** (çumu), **tamqız** (tamız) (qırğ.), **xalık, auz, murın, karın, keuil, kəyin**: **xa-lı-kı, a-ıı-zi, mu-rı-nı**; **xalkı, murnı, karnı, keuli, kəynim; kulını, julını, kaunı, kelini, bilimi: balalar**(ballar), **karıydar** (kardar), **alğan** (ağan), **kelqen** (keqen), **salğan** (sağan), **alıptı** (aptı), **salıptı** (saptı), **keliptı** (keptı), **kalıptı** (kaptı); **karat** (kara at), **sarat** (sarı at), **baraladı** (bara aladı), **altay** (altı ay), **altıpıs**-**alpıs** (altmış),

¹⁴⁴ Калиев Б.К. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967, с. 6.

dost-dos, elqek- elek (ələk), **kelir-keir-keer**, **çuruqan-çuruan-çuraan**; **çaqı-çayı-çaa**, **ala** (y) im, **kızlar** (ı)nı, **veri** (r) dim, (h) **afta**, **ta** (v) (qaq.), **aqız- aqızı**, **boqun-boqını**, **bayır-bayrı**, **uruş- urşı**, **sokak-sokaa**, **parmak- parmajık**; **kaik-kayık**, **biik-bıyık**, **qideim-qideyim**; **ava-hava**, **arman-harman**, **azır- hazır**, **hambar-ambar**, **harpa-arpa**; **auç-avuç**, **suan- suvan**, **yıllar- illar**, **yıqıt-iqıt**, **yüv-üv** (ev) (qar. qalp), **alpıs-altıpıs**, **dos- dost**, **elek-elqek** (noq.).

Xakas dilində intervokal mövqedə **ğ, q, n** (sağır nun) səsləri düşür: **aas-ağıs**, **soox-soğuk**, **ool-ağul**, **turaa-turağa**, **timneen-timneqen**, **topp-tonıp** və s.

Müqayisə edilən türk dillərinin imla qaydalarında **səs düşümü** hadisəsinə də yer ayrılmışdır. Sözün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin bitişdirilməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılıq azaltmaqdan ötrü, yəni çoxhecalı sözü azhecalı söz halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözün, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait səs düşür.

Bəzi dillərdə **v** samitinin düşümü ilə diftonqlaşma hadisəsi yaranır. **V** samitini [au] diftonqu əvəzləyir. Bu proses öz əksini qaqauz dilinin imlasında da tapır: **tavuk >tauq**, **çavun > çau**n, **kavun > kaun**, **avuç > auç**, **duvar > duar**, **kuvan > kuan**, **cuvap > cuap**, **çavdar > çaudar**, **yuva > yua**, **buvaz > buaz**, **suvan > suan**, **duvan > duan**.

Müasir türkmən dilinin yazısında sait və samitlərin düşməsi geniş yayılıb.

Məs.: **qatı-qatamak**, **yıqıt-yiqidin**, **qeyim-qeymi**, **ılım-ılmı**; **toək-taəcık**, **köpük-köpücek**.

Tuva dilinin yazı qaydalarında **səs düşümü hadisəsi** bir sıra mövqələrdə realaşır.

1. Intervokal mövqedə bəzi samitlər (**q, k**) düşür: **baq** (arkan) – **baa** (onun arkası), **idik** (ayaqqabı) – **idii** (onun ayaqqabısı) və s. Bu zaman sözün sait səsi qoşalaşır.

2. Ötəri sait düşür: **arın** (alın) – **arnık** (onun alını), **grin** (dodaq) – **grnin** (onun dodağı).

Səs düşümü hadisəsi şəxs adlarının, məkan-istiqamət anlayı-

sində üzə çıxır. Bu hal müasir türk dilləri üçün xarakterikdir və oxşar fonetik hadisələrdəndir. Məs.: burun- burnu, ügöl-ügli, ürin-ürni¹⁴⁴, burun-burnu, oğul-oğlu (Azərb.).

Reduksiya hadisəsi nəticəsində türk dillərində söz birləşməsi mürəkkəb sözə çevrilir. Məs.: kürib oldi- kürvoldi (özb.).

Eliziya (səsdüşümü) hadisəsi. Bu hadisə nəticəsində sözün tərkibindən bu və ya digər səs düşür. Qədim fonetik hadisələrdən olan səs düşümünün söz daxilində yaranması, başlıca olaraq, səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, həmçinin də səslərin güc iyerarxiyası ilə əlaqədardır. Belə ki, nitq prosesində bəzi səslər gücünü itirir və əvvəlki mövqeyində qala bilmir. Səslərin düşümü nəticəsində sözlər sadə şəkil alır və prosesdə «artıqlıq» deyilən qüsurlardan qaldırılır. Əvvəlcə nitq daxilində əmələ gələn bu hadisə sonradan dil normasına çevrilir.

Türk dillərində daha çox **q, k, l, m, n, t** samitlərinin düşməsi müşahidə olunur. **Q, k** samitləri, əsasən, sonor samitlərdən sonra işləndikləri sözdə düşürlər. Ancaq bu daimi xarakter daşımır, belə ki, həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə hələ də bu tip fonetik qəliblər qalmaqdadır. Məs.: **elek** (ədəbi dildə) - **elqek** (dialektlərdə) «ələk», **orok** (ədəbi dildə) - **orqok** «oraq», **tarak** (ədəbi dildə) - **tarqaq** (dialektlərdə) «daraq» və s. Formalar müvazi olaraq işlənməkdədir.

Səs düşümü ayrı-ayrı dillərə məxsus aşağıdakı leksik vahidlərdə də özünü göstərir: **el, em, emak, emiş, emok, er, erli, etim** (özb.), - yel, yem, yemək, yemiş, yemək, yer, yerli, yetim (Azərb.), kömkör (kömör), çumku (çumu), tamqız (tamız) (qırğ.), xalığ, auız, murın, karın, keuil, kəyin: xa-lı-kı, a-uı-zı, mu-rı-nı; xalkı, murı, karnı, keuli, kəynim; kulını, julını, kauını, kelini, bilimi: balalar(ballar), kariydar (kardar), alğan (ağan), kelqen (keqen), salğan (sağan), alıptı (aptı), salıptı (saptı), kelipti (kepti), kalıptı (kaptı); karat (kara at), sarat (sarı at), baraladı (bara aladı), altay (altı ay), altıpıs-alpıs (altmış),

mişdir.¹⁴¹

Uzun müddət qağauzların müxtəlif qrafikalardan istifadə etməsi bu dilin yazı və tələffüz sisteminə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Qaraçay-balkar dilinin orfoqrafiyasında saitlər arasında olan progressiv və regressiv assimilyasiya həm fonetik, həm də morfoloji prinsiplərə tabe olur. Məsələn, əgər sözün sonu ç ilə bitirsə, ona qoşulan şəkilçi də ç ilə başlanırsa, o zaman ilkin ç samiti ş samiti kimi tələffüz olunur, digər dillərdən fərqli olaraq, bu forma yazıda qorunub saxlanılır: peç-peş-çik və s.

Beləliklə, müasir türk dillərinin yazı sistemində də **uyuşma hadisəsi** absurdur. Həmin hadisə nəticəsində sözün tərkibində yaxın və yanaşı səslər biri digərinə təsir göstərir, səslər məxrəc və akustik cəhətdən uyğunlaşır. Bəzi türk dillərində orfoepik səviyyədə olan bu hadisə, o biri dillərdə orfoqrafik norma səviyyəsindədir.

Dissimilyasiya (səsfərqləşməsi) hadisəsi. Bu hadisə belə bir faktı əsaslanır ki, sözdə eyni olan iki səsdən biri tələffüzcə dəyişir. Sözdəki eynicinsli sözlər biri digərinə təsir edərək onu başqa səsə çevirir. Bu zaman dissimilyasiya-səsfərqləşməsi hadisəsi əmələ gəlir. Məs.: ketben (ketmen), batban (batman), duşban (duşman); tannay-tanlay, mannay-manlay, minnet-mindet, kəmmağal-kəmbağal, tramvay-tranvay, bomba-bonba, qümbez-qünbez, kamba-kanba, koridor-kolidor, fevral-fevral duşpan-duşban (düşmən), kespe-kesbe, ketpen- ketben (ketmən) (q-qalp), kızlar-kızdar, muzllu- muzduu (buzlu), kaqaznı-kaqazdı (kağızı), jillar- jıldar (illər), sanlar-sandar (saylar), tooklar-tooktor (toyuqlar) (qırğ.), dilde- tillə, jandar- janlar, jandujanlu, kaçda- kaşda, çaçdır- çaştır, ullu-unlu, kollar-konlar və s.

Uyuşmadan səsfərqləşməsinə doğru təzahürü İ. Batmanov belə bir ardıcılıqla müəyyənləşdirmişdir:

¹⁴⁴ Калиев Б.К. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967, с. 6.

¹⁴¹ Gagauz dilinin orfoqrafik laflı. Komrat, 1997.

mek), irin-\-yirin- (tekdir etmək, kızmak), irin\yirin (irin), ilkıylıkı gibi ikili örneklere ne buyurulacaktır? Demek ki, bir sözlüğün Eski Türkçede y-li olarak bulunması, onun aslı şeklinin y-li olduğu anlamını taşımamaktadır. Çünkü bu dönemde, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, -y-li şekillere paralel olarak aynı zamanda y-siz şekiller de yer almıştır. Kaldı ki, Eski Türkçede de lehçe ve ağız ayrılıkları söz konusudur. Y-li veya y-siz şekilleri tercih eden ağız ve lehçelerde bunlardan birine rastlamak mümkündür.

Ayrıca, Eski Türkçe, VIII yüzyıla geldiği zaman çok gelişmiş bir düzeyde idi. Bu da demektir ki, y-li ve y-siz kelimelerin bir kısmı, kelime başındaki düşme veya ilişme olayını Eski Türkçenin gerisinde kalan dönemlerde de tamamlamış olabilir. Bu -y-li ve y-siz paralel şekiller bu gün aldat-\yaldat-, eriş-\yeriş-, endir-\yendir-, ürek-\yürek-, - itir-\yitir-, igirmi-\yigirmi-, ükle-\yükle-örneklerinde görüldüğü üzere, ta Anadolu ağızlarına kadar uzanagelmıştır. Bunlardan esir\yesir, öküz\yöküz, ömür\yömür gibi yabancı kökenli kelimelerde y-nin bir ilişme olduğu bellidir. Ancak, Türkçe kelimelerde köken bakımından y-li şekillerin mi daha eski, y-siz şekillerin mi daha eski olduğu yahut olarak mı yol aldığı hususu daha kesinlikle çözülebilmemiş değildir.¹⁴⁶

Deməli, səs artımında tarixi xüsusiyyət qalıb: yiqit, yil, yirik (iri).

Qaraqalpaq dilində sözlərin əvvəlinə ı, i səsləri artırılır. Məs.: ray (ıray), ras (ıras), ret (iret), ren (iren), rəxət (irəxət), raxmet (ıraxmet), rəuşan (irəuşan). Bu dildə u səsi alınma sözlərin əvvəlinə artırılır: roman (uroman), rota (urota).

Tatar dilində də səs artımı hadisəsi yayılmışdır: buğda (Azərb.) - boday (tat.), borc- buric (buric summası, buric iyese (tat.), dərs (Azərb.) - dəres (tat.).

Epiteza hadisəsi. Sözlərin sonuna müvafiq səs artırılır. Məs.:

blank (blanki), bank (banki), kiosk (kioska), tank (tanka), otpuska (otpuski), disk (diski); uçastok (uçastka), spisok (spiska); Omsk (Omskiy), Minsk (Minskiy), Kursk (Kurskiy) (q-qalp). Bu hadisə həm nitq, həm də dil səviyyəsində müşahidə olunur.

Yerdəyişmə hadisəsi (metateza). Sözlün içində qonşu və ya uzaq səslərin yer dəyişməsi hadisəsi də türk dillərinin fonetik sistemi üçün xarakterikdir. Çətinədən asana doğru prinsipi bu fonetik hadisədə başlıca rol oynayır. Metateza- yerdəyişmə hadisəsi orfoepik normalar əsasında formalaşır. Həmin hadisə nəticəsində səslərin ilkin sırası pozulur. Hadisə sözlün ortasında baş verir, sözlün tərkibində fonoloji fərq meydana çıxır. «Yerdəyişmə hadisəsi, başlıca olaraq, o zaman meydana çıxır ki, etimoloji cəhətdən söz kökünün sonu güclü samilə bitsin, şəkilçi əvvəlki zəif samitlə başlasın. Bu zaman söz kökü sonu zəif mövqe olduğuna görə güclü səs qüvvətli mövqeyə, yəni şəkilçinin əvvəlinə keçməli olur».¹⁴⁷

Bu hadisədə sözlün tərkibində yanaşı gələn səslər yerlərini «bir-birinə güzəştə gedirlər», yəni dəyişirlər. Müqayisə olunan dillərdə həm samitlə saitın, həm də samitlə samitin yerdəyişməsi hadisəsi müşahidə olunur. Hər iki forma qarşılaşdırılan dillərdə geniş yayılmışdır: **böksö-böskö (dağətəyi yerlər), kepsir-keşpir (xarici görünüş), sarımsak-sarmısak (sarımsaq), zobolo-zolobo (hörmət), teqorimen-temirqen (dəyirman), mıyık-mıkiy (biğ), kıynal-kıylan (əziyyət çəkmək).** Qırğız dilinə məxsus bu örnəklərdə həm sadə metateza (yanaşı yerdəyişmə), həm də məsafəli metateza hadisəsi gerçəkləşmişdir.

Türk dillərində tarixi metatezaların da izləri qalmaqdadır. Məs.: **yaprakl yarpaq:** Kuşların kalkar iner dördü beşi. Yeni yapraklanan çinarlardan (Mehmet Çinarlı); **Topraktorpaq:** Düşünün, ölkələrini fəthetmiş bir hökumdar için kendi toprakları üstündə anıt dikilmesine izin verəbiliyorlar (A.Turan Oflazoğlu); **Köprülkörpü:** yollar tozlandı motor uğultuları solladı kağni

¹⁴⁶ Prof. Dr. Zeynep Korkmaz. Bir eleştiri yazısı üzerine. Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı: 516. Aralık 1994, s. 461 (s.456- 462).

¹⁴⁷ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, «Elm», 1984, s. 91.

gıcirtısmı bir çuva o un mu o günler hikaye mi köprü başı o de-
ğirmen ögütürken burda böyle yüregimi... (Mehmet Akif);
Döndüktü tamşmaz gibi, gözler yine yerde

Yaprak gibi titredi vedalaşdığımız eller (Aysel).

Nabızı hızlandıran senin sevgin,

Yüce (uca) ufkun, güzelliğin engin (Yusuf Mardin).

Digər türk dillərində yerdəyişmə hadisəsinə aşağıdakı misal-
ları göstərmək olar:

Qaqauz dilində: çömlek-gölmək, mehlem- melhem, arvad-
avred, teha-tenha, trup-turp, naalet-lanet və s.

Karılar sardılar xasta Vasili, onnar da xepsi *yaprak* qibi titi-
rərdilər bu tolu lobudundan, ama baari sıtmalı diydilər (N.Ba-
boqlu).

Türk və Azərbaycan dillərində işlənən *yağmur* sözündəki *ğm*
başqır, qırğız, özbək, uyuğ dillərində *mğ* formasında yerini də-
yişir: yağmur (türk, Azərb.), *yamğur* (başq.), *janbır* (qaz.),
camğır (qırğ.), *yamğır* (özb.), *yamğur* (uyğ.).

Qaraqalpaq dilində: *ökpe-öpke, sakpan-sapkan, kakpan-
kapkan, kepkir-kekpır, müpkir- tukpır, sehqır-sehqır; tamğa-
tanba, jamğır-janbır* və s.

Qaraçay-balkar dilində: *açxa-axça, baçxa- baxça, tebedi-
terbedi, asxak- axsak, nim-min* və s.

Noqay dilində: *şepken-şekpen, tezere-tereze, buvam-buvma*
və s.

Altay dilində: *turna- truyna, kayırçak-kayırçak* və s.

Yakut dilində: *buluur- buruul*.

Bəzi türk dillərində *yanlış* sözündəki *nl ln* dəyişkənliyinə
məruz qalır. Məsələn, müqayisə et: *yanlış, janlış, canlış* (türk,
Azərb., qaz., qırğ.) - *yalmış* (türkm.).

Türk və türkmən dillərində «çıplak» sözündəki *pl* samitləri
Azərbaycan dilində yerini dəyişərək *lp* şəklinə (çılpaq) düşür.

Beləliklə, bu hadisə türk dillərində yaxın və uzaq səslərin ye-
rini dəyişməsi əsasında baş verir. Yer dəyişmə prosesi *ml-lm, hl-
lh, vr-rv, nh-hn, is-sı, ye-ey, ur-ru, im-mi; r-t-tr, l-n-n-l* və s. sait
və samilər arasında hərəkət edir.

Akkomadasiya hadisəsi. Sözlərdəki səslər prevokal mövqədə
dəyikənliyə məruz qalır. Məs.: **Tarak-tarağım** (k-ğ), **ak ötmək-
ağ ötmək** (ağ çörək), **ıynək-ıynəq** (inək), **zip al- zib al** (**ipi al**), **tok**
**zamanla- toğ zamalla, sap-sab, köp-köb, çap- çabqan, tuşman-
duşman** (düşmən) (Nümunələr qaraçay-balkar dilinə məxsusdur)
və s.

Qapologiya hadisəsi. Müqayisə edilən türk dillərində dissi-
milyasiya əsasında müxtəlif fonetik hadisələr meydana çıxır, on-
lardan biri də qapologiyadır. Qapologiya – sözünün mənası
hecanın udulması deməkdir. Türk dillərində bu hadisə heca dü-
şümü ilə müşahidə olunur. İki vəziyyətdə görünür:

1) xəbərdəki **-dı,-di** düşür: **atadıla- atala** (qar-balk.).

2) **edilidi** köməkçi feli düşür və yaxud işlənmir: **barğan**
edim-barğanam (qar-balk), **getməli idi-getməliydi** (Azərb.).

3) alınma sözlərdə: **traqi** (ko) **komediya, minera** (lo) **logiya**
və s.

Heca. Nitq axını ilə bağlı olan mühüm fonetik vahidlərdən
biri hecadır. Danışq zamanı nitqin səslənmə keyfiyyətinə görə
parçalandığı ən kiçik hissələr hecalardır. Hecalar əsasən sait səslər
əsasında əmələ gəlir. Başqa sözlə, sözün tərkibində nə qədər
sait varsa, ən azı o qədər də heca olur. Hansı səslərlə, daha doğ-
rusu, sait və ya samitlə bitməsindən asılı olaraq, hecalar açıq və
qapalı olur.

Müqayisə olunan dillərin hər birində heca sözün fonetik
parçası, hissəsidir. Hecalar həm bir səsdən, həm də iki və daha
artıq səsdən ibarət olur. Yazı normalarının müəyyənləşdirilmə-
sində, düzgün yazı təlimində hecalar xüsusi rol oynayır.

Müqayisə olunan türk dilləri üçün aşağıdakı heca tipləri sə-
ciyyəvi sayıla bilər:

1. (Q) - bir saiddən ibarət hecalar: *i+ni, e+ne, ı+sık* (qırğ.),
a+na, a+ta (Azərb.).

2. (Q+S) - bir sait və bir samitdən ibarət hecalar: *aş, ot, öç,*
uy, ır (qırğ.), *ot, an, öç* (Azərb.).

3. (S+Q) - bir samit və bir saiddən ibarət hecalar: *je, too, de*
(qırğ.), qa, qu, su (Azərb.).

4. (S+Q+S- bir samit, sait və samitdən ibarət hecalar: ber, kel, ket, şam (qırğ.), üst, alt (qaq.), gəl, qal, alt (Azərb.).

5. (Q+S+S)-bir sait və iki samitdən ibarət hecalar: ant, ört, ürk, erk (qırğ.), ərk, ört (Azərb.).

6. (S+Q+S+S)- bir samit, sait və iki samitdən ibarət hecalar: kork, çilk, jurt, jirt, kayt, kart, tört (qırğ.), kart, türk (qaq.).

Qeyd olunan hecalar müasir türk dillərində geniş yayılmışdır.

Türk dillərinin heca bölmü A, BA, AB, ABB, BAB, BABB strukturlarına uyğun qurulur.¹⁴⁸

Bu hecalar bir, iki, üç, dörd fonemli sözlərdən ibarətdir. Məs.: a-ba, i-ni, ba-la, ke-le, al-mas, ül-ken, ayt-tı, kal-pak, türt-ki (qaraqalpaq dilində).

Alınma sözlərdə hecanın strukturu BBA, BBAB, BABBB, BBABB, BBBAB formalarında müşahidə olunur: stakan, traktor, punkt, tekst, front, sport, spravka (qaraqalpaq dilində).

Yeni tipli hecaların (BRA-, BRAB-, BRARB və s.) meydana çıxması faktı da məlumdur.

Açıq və qapalı hecalar geniş yayılıb: sa-rı, a-ra-ba (türkm.); der-ma:n, paq-ta-çı-lik (pambıqçılıq) və s.

Türk dillərində heca sözün sərhədlərini müəyyənləşdirir. Məs.: suv-a-q-çı-lar-ımız-dan, Os-man-lı-lar, yıl-dız, za-man-nar-da və s.

Müasir türk dillərinin sözləri açıq və qapalı hecalara görə də fərqlənir. Məs.: ölü, üli (Azərb., türk, başq., tat., türkm.); ölük, ölik (qaz., qırğ., özb., uyğ.). Sonuncular qədim xüsusiyyəti qoruyub saxlamışdır.

Bu hadisəni E.Əzizov doğru olaraq türk dilləri sözlərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən sayır; belə ki, sözlər samitlə bitir - qapalı heca əmələ gəlir (arığ (arı), elik (əlli), ölük (ölü); açıq hecaya doğru inkişaf əlaqədar olaraq artıq qədim dövrlərdən bu tipli sözlərdə söz sonundakı samitlərin düşməsi meyili yara-

nir.¹⁴⁹

Nitqin fonetik vahidləri. Türk dillərində nitqin supersegment (fövqəlxətti) vahidləri- fonetik vasitələri də mövcuddur. Söz birləşməsi, sintaqm, söz, heca və səs nitqin ölçü vahidlərini təşkil edir. Bunlardan əlavə, dilin səs sistemində mühüm önəm qazanmış, morfemin seçilməsi üçün fonoloji xarakterə malik supersegment fonemlər də vardır ki, bunlara vurğu və intonasiya daxildir.

Vurğu. Vurğu türk dillərində əsas prosodik hadisələrdəndir. Vurğunun əsas fonoloji funksiyası kompleks fonoloji vahidləri bir-birindən ayırmasıdır. Vurğu türk dillərində eyni şəkllə malik sözləri fərqləndirir. Omonimlik yaranır. Məs.: alma-alma, şığarma-şığarma, salma-salma. Sen kitaptı alma; alma pis, auzıma tüş; zamok-zamok, travı-travı (qaraqalpaq dilində).

Axşam sözünü vurğu fərqləndirir: Axşam düşdü....

Vurğu intonasiya ilə müşayiət edilən, dil vahidlərinin informativliyinə təsiri olan ekstralinivistik faktorlardandır. Kommunikasiya prosesində vurğu məna ilə birləşərək dilin qrammatik quruluşuna təsir edir.

Demək, vurğu türk dillərində sözün mənasını dəyişdirən funksiya daşıyır, morfoloji diferensiyasiya yaradır. Məsələn, türk dillərində (Azərb, türk., uyğur dilində) *-la* morfemi ilə düzələn aşağıdakı sözlərdə vurğu eyni quruluşlu sözlərin mənasına güclü təsir göstərir: taşla - daş at (Sen də onu taşla), taşla (Taşla örkü örürler-daşla hörgü hörürler).

-la, -lə morfemli **gözlə** (küzlə, küzla), **sözlə** (suzlə), **duzla** (tuzla) və s. sözlərdə də vurğu fikir fərqi formalaşdırır: Yeməyi duzla; yeməyi duzla bəşirərlər.

Türk dillərində *-lar* morfemi də məndə funksiyasını dəyişə bilər. Məs.: Mexmonlar buqın keldiler (özb.), Opam buqın bizqa mexmonlar (özb.), Kasallar (xəstələr) kiyindi. Buvim buqun biroz kasallar (Nənəm bu gün bir az xəstələnib).

¹⁴⁸ Баскаков Н.А. Структура слога в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, Фонетика, с. 333-335.

¹⁴⁹ Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s. 121, 122.

Türk dillərində -siz morfemi də mətndə funksiyasını dəyişir. Məsələn, müəllimsiz sinif - siz müəllimsiz (Azərb.), muğalimsiz-muğalimsiz (qaz.), Bu işqa masul kişi sizensiz; bu iş sizensiz bitməydi (özb.).

-Ma, -mə morfemli sözlərin də mətndə funksiya dəyişkənliyi məlumdur: əzmə (yozma), bosma (bosma), boğlama (boğlama), suzma (suzma); **tüqmə**: Çöşürni yoğan **tüqmə**; Köynəkkə katar-katar **tüqmə** kadalğan.¹⁵⁰

Türk dillərində iki cür vurğu fərqləndirilir: ekspirator (güclü) vurğu və musiqili vurğu. Bu iki növ vurğu vurğudan danışılan əsərlərdə, hətta qarışıq da salınmışdır. Bu barədə A.M. Şerbak yazır: «Türk dillərində vurğunun xarakterinin və tarixi inkişafının öyrənilməsi türkoloqların diqqətini bir sıra mübahisələrin həll edilməsinə yönəlmişdir. Bu fikir və mülahizələr, mübahisələr bilavasitə, eksperimental tədqiqatlar yolu ilə həll edilə bilər.¹⁵¹

N.K.Dmitriyevin göstərdiyinə görə türk dilində indiki zamanda işlənən alhyor sözündə vurğunun ikinci və ya üçüncü hecalara düşməsinə müəyyənləşdirmək çətinliyi yaranır; bu kimi halların türk dilində digər sözlərdə də müşahidə edildiyini söyləmək olar.¹⁵²

Maraqlıdır, bir sıra türk dillərində birinci hecaya düşən vurğu mənanı müəyyənləşdirir. Məs.: özbək dilində **boray** (mən gədirəm), **bilay** (mən bilirəm) sözlərində olduğu kimi.¹⁵³

Türk dillərində sözün sonundakı vurğu həmin sözə müvafiq morfoloji göstəricilər artırmaqla sonuncu heca üzərinə düşür. Məs.: **bala**, **balalar**, **balaları**, **balalarımız**, **balalarımızğa** (qaraqalpaq dilində).

¹⁵⁰ Трофимов М.И. О смыслообразительной функции ударения в узбекском языке сопоставлении с русским. «Советская тюркология», 1980, № 4, с.66.

¹⁵¹ Щербак А.М. Очерк тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М., Л., 1961, с.73.

¹⁵² Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, с.25.

¹⁵³ Qulamov A. Uzbek tilida urğu. Toşkent, 1947, s. 7.

Vurğunun türk dillərində fonetik təbiəti imkan verir ki, qoşum dillərdə supersegment elementlər həll edilsin. Bu keyfiyyət vurğunun funksiyasına daxildir. Sözün əlamətini müəyyənləşdirmək də vurğunun payına düşür (E.D.Polivanov).

Özbək dilçisi A.Qulamova görə vurğu özbək dilində sözün semantik-grammatik diferensiasiyasını müəyyənləşdirir.¹⁵⁴

Vurğu türk dillərində sözün formafərqləndirici funksiyası kimi də çıxış edir.¹⁵⁵

Türk dillərində elə şəkilçilər vardır ki, həm vurğu qəbul etmir, həm də qəbul edir. Məsələn, qaraqalpaq dilində **-mız**, **-miz** həm vurğu qəbul edir, həm etmir. Məs.: **Biz** balamız birləşməsində vurğu **bala** sözünün üzərinə düşdüyü halda, **bizlərdin** balamız birləşməsində **-mız** şəkilçisinin üzərinə düşür. **Siz** balasız birləşməsində yenə **bala** sözünün üzərinə düşən vurğu, **siz** balasız (**üy**) birləşməsində vurğu **-siz-in** üzərinə düşür. **Siz** kalınız cümləsində **kal** felinin üzərinə düşən vurğu, sizin kalınız birləşməsində **-mız** şəkilçisinin üzərinə düşür.

Müasir qırğız dilində **isə-bi(mı)** morfoloji göstəricisi, I və II şəxs xəbərlilik şəkilçisi, felin arzu şəklinin göstəriciləri - ayın, -alın, -alı; xahiş, rica bildirən- çı şəkilçisi; p samitinin əlavəsi ilə çoxaltma dərəcəli sifətlər; fəmilialardakı - ov, -ev, -ova, -eva sonluqları və s. vurğu qəbul etmir. Məs.: menbi (mənmi), senbi (sənmi), joşmın (gəncəm), joşpız (gəncik) kalayın (qalara) və s.

-malme, balbe, palpe formalarının üzərinə həm vurğu düşür, həm də düşmür: Vurğu qəbul edilənlər: baspa, kespe, baslama, terme, körqizbe, ezbe, qezbe (qaraqalpaq dilində); vurğu qəbul etməyənlər: baspa, kespe, baslama, terme, körqizbe, ezbe, qezbe (qaraqalpaq dilində).

Türk dillərində fəldən ism düzəldən çı, -çi, -şı, -şi şəkilçiləri də həm vurğu qəbul edir, həm etmir. Məs.: vurğu qəbul etməyənlər: basşı, kosşı, tilşi; vurğu qəbul edilənlər: basşı, kosşı, tilşi (qara-

¹⁵⁴ Qulamov A.Q. Uzbek tilida urğu. Toşkent, 1947, s. 9-21.

¹⁵⁵ Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960, с. 58-63.

qalpaq dilində).

Müqayisə edilən dillərdə söz vurğusu geniş yayılmışdır. Belə vurğuda sintaqmın sözlərindən biri digərinə nisbətən akustik cəhətdən güclü tələffüz edilir. Məs.: Biz бүgün saat jetide kelebiz\Biz bu gün saat yeddidə gələrik. Qırğız və Azərbaycan dillərinə məxsus bu cümlə konstruksiyalarında söz vurğusu istənilən səmtə yönələ bilər.

Qaqaz dilində də söz vurğusu son hecaya düşür: ka-**pu**, ek-**mek**, çar-**şam-ba**, ar-**mut**.

Eyni sözlərdə vurğunun təbiəti müxtəlif olur. Məsələn, həm qaqaz, həm də bolqar dilində olan eyni sözlər qarşılaşdırılmış və onlarda olan vurğu fərqi aşakar edilmişdir:

Qaqaz dilində	bolqar dilində
Babu	baba
Çanta	çanta
Çotra	çetra (ağacdan düzəldilmiş su qabı)
Dadu	dado
Garğa	garğa
Kartal	kartal
Kavak	kavak
Kofa	kofa
Kopça	kopçe
Tencere	tencere
Masa	masa
Maşa	maşa
Pita	pita

Buraya türk dilini də əlavə edərək qarşılaşdırmalı olsaq, aşağıdakı vurğu mənzərəsi ilə qarşılaşmaq olar:

Qaqaz dilində	bolqar dilində	türk dilində
Baca	Baca	baca
Bayrak	bayrak	bayrak
Boru -	boru	
Gaarga	garga	karğa
Dolma	dolma	dolma

Enişte	enişte	
Kavak	kavak	kavak
Kalfa	kalfa	kalfa
Peñçera	peñçur	peñçere
Tençera	tençera	tençere
Şeker	şeker	şeker

Türk dillərin vurğusunda problem yaradan anomaliyalar və geminatlardır. Dinamik (güclü), ekspirator, ikinci dərəcəli vurğunu müəyyənləşdirmək çətinliyi yaranır.

Vurğu müqayisə edilən dillərdə şifahi nitq ilə bağlı olan başlıca dil hadisəsidir. Bu hadisə ilə nitqin səlisliyi, mənaça dəqiqliyi tənzim olunur. Məs.: Çocuklar arabalara bindiler (türk), Çocuklar, arabalara binin (türk.).

Vurğu türk dillərində cümlənin aksentini də dəyişir, fikir, məna başqalaşır. Cümlə içində kəlmələrdən biri o birinə nisbətən fərqli bir tonda söylənilir. Məs.: Özbək dilində «yanqı» sözünün iki vurğu qəbul etməsi aşağıdakı cümlələrin mənasını da dəyişmişdir. Müqayisə et: **men yanqı** (sonuncu hecaya düşüb) **keldim\men yanqı keldim** (birinci hecaya düşüb). Qaqaz dilində: Açıan işitmiş bunu derlar, bakınırmışlar, **urulmuş gibi**.

Beləliklə, vurğu türk dillərində fiksirləşdirici xarakter daşıyır, diferensial, formafərqləndirici və emfatik funksiyalara malik olur.

İntonasiya. İntonasiya fikrin ifadə vasitəsi olub, danışanın öz dediklərinə münasibətini əks etdirir. İntonasiyanın sintaktik, bədii, emosional, aydınlaşdırıcı, ayırıcı və s. növləri göstərilir. Emosional intonasiyada hiss-həyəcan üstünlük təşkil edir. Belə ki eyni bir cümləni affektiv intonasiya vasitəsilə rəngarəng semantik çalarlarda işlətmək olar: Sen bilesin (qırğ.) - cümləsini təəccüb, qorxu, şadlıq, sevinc, kədər və s. mənalarda söyləmək mümkündür.

İntonasiya nitqin ritmik-melodik şəklidir. Nitqin intonasiyası kompleks dil hadisəsidir. İntonasiya tələffüzün dörd elemen

*Nümunələr Nevzat Özkanın kitabından götürülmüşdür, s.97, 98.

tini - fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Bütün hərəkətlər kimi nitq başlanğıca (hərəkətin doğması), davama (hərəkətin inkişafı və müəyyən istiqamətə yönəlməsi) və sona (hərəkətin kəsilməsi) malikdir. Canlı nitqdə daim müəyyən bir hərəkət, surət, güc, fasilə özünü göstərir ki, bunlar intonasiyanın yuxarıda göstərilən dörd elementi ilə əlaqədardır.¹⁵⁶

İntonasiyaya ton, vurğu, pauza və s. aiddir. Tonun qalxma dərəcəsinə görə, ən yüksək dərəcə sual, ən aşağı dərəcə isə nəqli intonasiyaya aiddir. Məs.: Bütün bizdin «Alqa» oynayt (Bu gün bizim «Alqa» oynayır). Bu nəqli cümləni sual və nida cümlələri şəklində də salmaq olar.

İntonasiyanın komponentlərini melodika, söz (ibarə) vurğusu, pauza, tezlik, uzunluq, tembr təşkil edir: **Anın atı Asek (Onun adı Asekdir). Asek-menin bir tuuqanın (Asek mənim doğma qardaşımdır).** Bu cümlələrdə söz vurğusu leksik vahidləri fərqləndirilir. Və ya: **Kış. Baldar. Konki. Lija jana çanalteep jürüşöt (Qış. Uşaqlar xizəkdə sürüşür, konki sürür).** Bu cümlələrdə prauza birinci cümlədən sonra uzundur, ikinci cümlənin komponentləri arasında isə qısadır.

Türk dilləri intonasiya cəhətdən çox zəngindir. Hər bir türk dili nitq prosesində intonasiyaya görə bir-birindən fərqlənir və müxtəlif semantik çalarlar kəsb edir. Məsələn, türk «kusura bakma!», azərbaycanlı «**bağışla!**» frazalarını, əlbəttə, spesifik intonasiya vasitəsi ilə ifadə edirlər. Ona görə də türk dillərinin intonasiyası üzərində xüsusi tədqiqatlar aparılmalıdır, hər bir tonun, pauzanın fərqli inkişafı izlənilməlidir.

Ortaq dil, ortaq əlifba problemi

Ortaq dil mövzusunun meydana çıxmasında ən mühüm səbəb, əlifba, yazı, ədəbi dil kimi funksional etibarlı ilə bir-birin-

¹⁵⁶ Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2008, s. 68.

dən fərqli olan linqvistik hadisələrin fərqiə varılmamasıdır. Bütün bunları bir görmək, siyasi və iqtisadi amillərin dilin inkişafına etdiyi təsirləri genişləndirmək və dilin dairəsini hərtərəfli sistemləşdirməkdir. Bu gün türk dillərində qarşılaşdığımız fərqliliklər, bəzi dilçilərin dediyi kimi, son 70-100 ildə meydana çıxan dəyişikliklər deyil. Bu dəyişikliklər türk dillərinin əsrlərdən bəri davam edən tarixi inkişafından qaynaqlanan fərqliliklərdir.

Türk dünyasının daha da yaxınlaşması üçün görülməli işlərdən biri də türk xalqlarının bir-birinin dillərini öyrənmələridir. Bu gün qarşıda duran ən önəmli mövzulardan biri də budur. Prinsipləri qarşılıqlı olaraq müəyyən olmuş ortaq bir latın əlifbası məhz bu gün türk xalqlarının bir çoxunun əlifbası kimi fəaliyyət meydanındadır. Yəni, latın əlifbası bu məqsədə xidmət edir. Türklərin bir-birinin dillərini oxuyub öyrənmələri üçün onların leksik bazasına uyğun və işlək təcrübəsinə əsaslanaraq ortaq bir terminoloji sistem qurulmalıdır. Bu işi görmək üçün elmi bir terminoloji təşkilat yaradılmalıdır. Uluslararası Türkoloji İnstitut təsis edilməlidir ki, türk dillərinin öyrənilməsində meydana gələn ortaq problemləri həll edə bilsin.

Mühüm bir məsələni qeyd edə bilərik ki, onsuz da türk xalqları bir-birlərinin dillərini yaxşı öyrənə bilir, öz aralarında görüşdükləri elmi konfrans və simpoziumlarda çalışma dili olaraq ingilis və rus dillərindən az istifadə edirlər. Bu gün müxtəlif türk dövlətlərində təşkil olunmuş konfrans və simpoziumlarda danışılan dil, əlbəttə, Türkiyə türkcəsidir. Türk xalqlarının hər biri bu dili gözəl bilir və danışır, asanlıqla bir-birlərini başa düşürlər. Bu dil «iş dili» kimi gerçəkləşsə, türk dillərinin uluslararası önəmi və dəyəri bir daha artmış olur.¹⁵⁷ Bu fikrin əleyhinə çıxanlar da var.

A.M.Şerbak yazır ki, bu projenin heç bir zaman gerçəkləşdirilməsindən əminəm. Məncə, danışılan dillərdən biri ortaq dil kimi konkret bir türk dili olmalıdır. Türkiyə türkcəsi türk dillərində danışan insanların ortaq işlək dili ola bilər, şansları bö-

¹⁵⁷ Karimov B., Mutafov Ş. Ortaturk tili. Toşkent, 1992.

yükdür. Amma bir şeyi hesaba almaq lazımdır ki, Türkiyə türkçəsinin prestiji, başqa türk dillərinin nüfuzunu aşağı salmaq yolu ilə artırıla bilməz. Türkiyədəki bəzi alimlər bunu anlamır, daha doğrusu, anlamaq istəmirlər.¹⁵⁸

«Türk dili bu gün Azəricə, başqırca, çuvaşca, qazaxca, qırğızca, tatarca, özbəkçə, uyğurca, yakutca kimi qollara ayrılmışdır. Bu qollara Türkiyədə ləhcə və ya dialekt adı verilmişdir. Türk dillərini türk ləhcələri kimi görmək və belə anlamaq böyük yanlışlıqdır».¹⁵⁹

Məlumdur ki, ləhcə yazı dilinin aşağı variantı sayılır. Azərbaycan, türkmən, özbək, qırğız və s. kimi müstəqil dilləri isə ləhcə adlandırmaq heç bir məntiqə sığmır.

Ortaq dil şəraiti bir neçə dilin öyrənilməsi üçün stimula yaradır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türk litseyləri və universitetləri tək-cə bilik vermir, həm də böyük türkcəni azərbaycanlı şagirdlərə, tələbələrə, zəngin Azərbaycan dilini isə Türk şagirdlərinə öyrədir. Qarşılıqlı dil əlaqələri, mübadiləsi eyni auditoriyada, eyni mühitdə formalaşır. Qohum türk dilləri-Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili eyni təmasda, bir-birinə qarışaraq işlədilir. Fikrimizcə, ortaqlıq türk dili belə bir şəraitdə yaranır. Bu mövzuda professor Tofiq Hacıyevin mülahizələri olduqca böyük maraq doğurur. Dilçi-alim «Zaman» qəzetində yazır: «Müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türklərin, başqa dil ailələrindən fərqli olaraq, bir-birini anlaması tarixən olmuş müntəzəm əlaqələrin nəticəsidir. Vaxtilə olmuş zənginlik də məhz bunun bəhrəsi idi: türklər müxtəlif coğrafiyalarda məskunlaşdıqca, bir-birindən uzaqlaşdıqca danışdıqlarında fərqlər, fərdi yeniliklər meydana gəlir, bu türklər dalğa-dalğa bir-birinə qovuşduqca, bir-birinin danışdığındakı fərqləri mənimsəyərək türkcələri dolğunlaşdırırlar, zənginləşdirirlər. Təbii ki, bu zənginlik yazılı dillər, ədəbi dillər səviyyəsində daha aydın görünmüşdür. Bu gün

¹⁵⁸ Arzu Oyarkılıçgil, Özgür Aydın. Prof. Dr. Aleksandr M. Şerbak ilə sözləşdi. Dil dergisi Sayı 15, Ocak 1994, s. 61-62.

¹⁵⁹ Uğurlu Nurer. Türk dili mi? Türk dilləri mi? Türk dili. Sayı 498, Haziran 1993, s. 470-471.

türkcələr bir-birindən ayrı düşmüş, bir-birindən xəbərsiz yaşayırlar. Bu gün türkcələr bir-birinə təsir edib, bir-birini zənginləşdirmək əvəzinə, yad dillərin təsirinə məruz qalaraq yabançı faktlarla dolur və özgələşməyə doğru gedir. Eyni zamanda bu gün, məhz indi tarixi şans yaranıb, münasib fürsət qazanmışıq ki, türkcələr yaxınlaşsın, bir-birini zənginləşdirsin və dünyanın ən zənginmi, ya dəbdə olanmi dili ilə atbaşı gedən türk yazılı-ədəbi dili ortaya çıxsın. Əgər türklər üçün ümumi ədəbi dil yaranması mümkündürsə, onu gerçəkləşdirməyə başlamağın tarixi fürsəti bu gün əlimizdədir.¹⁶⁰

Son illər türk dillərinin müqayisəli araşdırılmasına diqqətin yönəlməsi, ələlxüsus da türkoloqların daha sıx-sıx əlaqələri, görüşləri, fikir mübadilələri aparmaları nəticəsində problemin çözülməsi intensivləşmişdir.

Türk xalqlarının siyasi müstəqillik qazanması ilə əlaqədar bu dil daşıyıcılarının arasındakı əlaqələr intensiv hal almış, daha ardıcıl xarakter daşımış və bundan irəli gələn bir çox sosial-lingvistik problemlər həll olunmuşdur.

Qeyd edək ki, ortaqlıq türk dilinin Azərbaycanda, eləcə də digər türk ölkələrində formalaşmasında türk litseylərinin rolu inkaredilməzdir. Burada, bu dillərin birgə ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində, ortaqlıq danışığı əmələ gətirməsində gerçəklik var.

Ortaqlıq türk dili ideyasının banisi İsmayıl bəy Qaspiralının (XIX əsrin sonu) iş təcrübəsi gözümüz önündədir, oğuz və qırğızca ünsürlərini birləşdirdiyi üçün onun «Tərcüman» qəzetinin dili Qafqazda da, Volqaboyunda da, Orta Asiyada da anlaşılırdı.

«Dildə, Fikirdə, İşdə birlik» sözlərini şüar edən İ. Qaspiralı «Dildə birlik» məsələsini ortaya ataraq ortaqlıq türk ədəbi dili üçün bir yol açmışdır. O, türk dilləri arasında dil birliyi yaratmağa çalışır və yazırdı ki, ordan, burdan, başqa dillərdən söz almaqla ortaqlıq dil yarana bilməz, ortaqlıq sözlər türk boylarından

¹⁶⁰ Hacıyev T. Ortaqlıq türk dili mümkündürmü? «Zaman» q. , 5 yanvar 1999, s. 14.

alınmalıdır.¹⁶¹

Bu mənbədə daha sonra oxuyuruq: ... Türk kavimləri çeşitli şive konuşmakta. Bunlardan birisini ortak olarak kabul etme çok zor. Biz ne kadar düşündükse de ortak birisini bulmadık; her kavim kendi şivesinin ortak olmasını istiyor. Azerbaycanlılar kendilerinkini, Kırimlılar kendilerinkini, İdilliler kendilerinkini. Bundan tam bir anlaşma çıkmayacağı anlaşılıyor (s.17-18).

Ayrı-ayrı dövrlərdə türk dünyasını ortaq türk ədəbi dili problemi həmişə düşündürmüşdür. XIX yüzilliyin son rübündə işıq üzü görən «Əkinçi» qəzetində də bu problemə toxunulmuşdur.

T. Hacıyev Bakı şəhərində keçirilmiş (26 fevral-5 mart 1926-cı il) Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayında ortaq türk dili probleminə öz münasibətini belə bildirir: «...Qurultayın özündə ədəbi dil və ümumtürk ədəbi dili məsələsi ilə bağlı söhbət getdi. Xüsusilə çıxışlarda F. Köprülzadənin «Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı» adlı məruzəsi ilə əlaqədar həmin məsələyə toxındular... «Ədəbi dil yaradılır» düsturunu sxem kimi alanlar göstərirdilər ki, bir halda ki, müxtəlif türk dillərində danışanlar, xüsusilə, ziyalılar bir-birini başa düşürlər, bir halda ki, ədəbi dili ziyalılar «düzəldirlər», onda ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür...».¹⁶²

Deməli, ümumi ədəbi dildən əvvəl türklər ikibir, üçbir bir-birinə yaxınlaşmalıdır. Bu iş iki cür həyata keçirilə bilər: 1. Mətbuatla, elmi tədbirlə. Məsələn, türk alimi Ə.B.Ercilasun türk ləhcələrinin müqayisəli lüğətini hazırlayıb-onun yardımını ilə 8 dilin lüğətindən istifadə etmək olur: bu üsul ziyalılar üçündür. 2. Canlı əlaqə vasitəsilə-bu daha geniş auditoriyanı əhatə edir. Bu fikirləri söyləyən Tofiq Hacıyev həmin işlərin həyata keçirilməsində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən türk litseylərinin roluna belə qiymət verir: «Mən belə bir hadisəni müşahidə etmişəm.

¹⁶¹ İhsan İlğar. Rusiyada Birinci Müslüman Konqeresi. Ankara, 1990, s. 17-18.

¹⁶² Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, «Maarif», nəşriyyatı, Bakı, 1987, s. 254-255.

Yayda türk liseylərinin buraxılış gecəsində danışan Türkiyə türkləri, xüsusən aparıcı, necə deyim, təzə dildə danışır dılar. Bu dil nə Türkiyə türkcəsi idi, nə Azərbaycan türkcəsi. Eyni zamanda həm Türkiyə türkcəsi idi, həm də Azərbaycan türkcəsi. Bu danışılarda Azərbaycan və Türkiyə türkcələri sintez olunmuşdu. Bu, gələcəyin dilidir. Türkiyənin buradakı iş adamlarının işi bu baxımdan daha ibrətlidir. Onların təsərrüfatlarında minlərlə azərbaycanlı çalışır. Birgə iş prosesində azərbaycanlılar Türkiyə türkcəsini, türkiyəlilər Azərbaycan türkcəsini öyrənirlər. Bünövrəsindən dil kollektivin məhsuludur. Ümumtürk dili belə canlı əlaqə-ünsiyyətdə yaranmalıdır, fərmanla yox, süni tədbirlərlə yox. Bugünkü ünsiyyətimizlə biz gələcəyin ümumi türkcəsinin möhtəşəm binasına bir kərpic qoyuruq. Zaman-zaman bu kərpiclər o əzəmətli binanın özünə çevriləcəkdir.¹⁶³

Bu dərin fikirdən anlaşılır ki, ortaq türk dili litseylərdə, məktəblərdə də həyata keçirilir. Bu ideya, yəni ortaq türk ədəbi dili yaratmaq ideyası XX yüzilliyin 80-ci illərindən sonra daha çox gerçəkləşir. Bu barədə Ə. B. Ercilasun yazır: «İndiki anda Türkiyə türkcəsi Türkiyədən başqa Şimali Kıbrıs (Kıpr), Türk Cümhuriyyəti, İraq, Yunanistan, Bolqarıstan, Yuqoslaviya və Ruminiyadakı türklərin ortaq ədəbi dilidir. Keçmiş sovetlər birliyindəki Türk respublika və topluluqlarında rus dili əvəzinə və ya onunla yanaşı məktəblərdə öyrədiləcək Türkiyə türkcəsi bir zaman ortaq ədəbi dil olaraq formalaşa bilər... Bütün türklərin öz azad iradələriylə verəcəkləri qərara əsasən ortaq ədəbi dilin məktəblərdə tədrisi, öyrənilməsi qanuniləşərsə, bu dil bütün türk ədəbi dillərindən qidalanaraq dünyanın ən zəngin dilləri halına gələ bilər.¹⁶⁴

Qohum xalqlar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi yaratmaq onların inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ortaq ədəbi dil təhsil, elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsinə şərait yaradır.

¹⁶³ Hacıyev T. Ortaq türk dili mümkündürmü? «Zaman» q., 5 yanvar, 1999, s.14.

¹⁶⁴ Ahmet Bican Ercilasun. Dilde Birlik. Ankara, 1993, s.178-179.

məsində əvəzsiz vasitədir. İndiki dövrdə bu dil baryerini aradan götürüb, dini, canı və qanı bir olan türk xalqları üçün ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ortaq dil yaratmaq dövrün tələbidir. Bu dil hazırda Azərbaycanda, Orta Asiya ölkələrində fəaliyyət göstərən türk məktəblərinin hesabına da formalaşır. Bu prosesdə türk xalqlarının əlaqələri möhkəmlənir, onlar elm, mədəniyyət, təhsil və s. cəhətdən yüksək inkişafa nail olmaq imkanı əldə edə bilirlər.¹⁶⁵

Müqayisəli orfoqrafiya

«Orfoqrafiya» yunanca iki sözdən - orhos - doğru, graphos - yazıram sözlərindən ibarətdir. Orfoqrafiya dil vahidlərinin və qrammatik formalarının vahid yazı qaydalarını müəyyənləşdirən və tənzimləyən bir sistemdir. Müqayisəyə cəlb edilən türk dillərinin bütün layları ilə bağlı olan orfoqrafiyanın özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır.

Mühüm sosial problemlərdən biri kimi orfoqrafiya bu gün də diqqət mərkəzindədir. Müasir türk dillərinin orfoqrafiyasında sadəlik və asanlıq kimi prinsiplər təmin olunduğu kimi, dillərin qrammatik quruluşu da düzgün əksini tapa bilmişdir.¹⁶⁶

Orfoqrafiya sözün fotoqrafiyasıdır, onun orijinalı ilə səslənən sözün daxilindədir. Lakin səslə hərflər, səslənən nitqlər orfoqrafiya arasındakı sərhəddi müəyyən edərkən bunlar arasındakı qarşılıqlı təsiri də başa düşmək lazım gəlir. Öz növbəsində səslənən nitq orfoqrafiyada böyük önəm daşıyır. O, dilin vahid normalarını müəyyənləşdirilməyə kömək edir.

Orfoqrafiya nitq elementlərini ötürür və tələffüzlə yazılış

¹⁶⁵Qurbanov A. M. Türkoloji dilçilik. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.102.

¹⁶⁶ Мусаев К.М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков советского союза // Орфографии тюркских литературных языков СССР. Изд-во «Наука», М., 1973, с. 7.

arasındakı münasibətləri təmin edir. Aydın olur ki, orfoqrafiya dilin səs sistemini əks etdirir. Dilin fonetik quruluşundan asılı olan orfoqrafiya qrammatika ilə yaxından əlaqəyə girərək sözün səs cildini müəyyənləşdirir və eyni zamanda dilçiliyin hər iki şöbəsinə xidmət göstərmiş olur.

Orfoqrafiyanın başlıca özəlliklərindən biri də dilin fonetik hadisə və qanunlarını qrafik işarələrlə əks etdirməsidir. O, uzun, qısa, diftonq səsləri təqdim edir; mürəkkəb, qoşa, ixtisar sözlərin yazılışını təmin edir, durğu işarələri məsələsini həll edir, alınma sözlərin milli dillərdə verilmə üsullarını, mənimsəmə imkanlarını nizama salır, əlifbanı qaydalaşdırır.

Orfoqrafiyanın başlıca vəzifələrindən biri də yazılı nitqin mənalı vahidlərinin, morfoloji paradigmalarının sərhədlərini təyin etməsidir. Həmin vasitələrin bitişik, ayrı və defislə yazılmasını orfoqrafiya qaydaları dəqiqləşdirir, sərhədlər müəyyən edilir.

Türk dillərinin qrammatik quruluşu arasıkəsilmədən, tədricən dəyişkənliyə məruz qalsa da, həmin dillərdə orfoqrafiyaya münasibət hər zaman dəyişməz qalır. Dilin başqa bölmələri ilə müqayisədə orfoqrafiya son dərəcə sabitdir. Bu sabitlik daha çox faydalıdır və daim gözlənilməlidir.

Müqayisə edilən dillərin orfoqrafiyasında səs və fonemlərin hər birinin ayrıca qrafik işarəsi mövcuddur. Ümumtürk miqyasında fonematik dəyişmələr ilk öncə orfoqrafiyada özünü göstərir və bu dəyişmələr rəngarəng səs keçidləri ilə müşayiət olunur: çş: üçlüş, şs: baş-bas və s.

Orfoqrafik proses davam edir. Bu prosesdə mürəkkəb sözlərin yazılışında bəzən ləngimələr baş vermiş, belə ki, söz qohum dillərin birində bitişik, birində ayrı, digərində isə defislə yazılmışdır. Mürəkkəb sözlərin söz birləşmələrinə çevrilməsi prosesində ləngimələr hələ də davam etməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilində *dəmir yolu* söz birləşməsi qaqauz dilində hələ də mürəkkəb söz şəklində qalmışdır. Çayırın öbür kenarında vardı *demiryolu* (N.Baboqlu).

Türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bəzi mürək-

kəb quruluşdu fellər bitişik yazılır: Her an sarı kamyonla köyden ayrılabilirlerdi. Kim **kınayabilirdi** onları köyde? (S. Başçılar); Coçuqlar kənddən ayrılı bilmirdilər. Mən onu *qınaya bilmərəm* (Azərb.).

Bu hal qaqaüz dilində də özünü göstərir: Kırk bir kişidən ilk ekzameni **verəbilmişilər** salt otuz altısı-beşi taa o qünü qittilər evə (N. Baboqlu), Köprüyü keçəbilsək... (N. Baboqlu), Körpünü keçə bilsək... (Azərb.).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk və qaqaüz dillərində – mi ədati sözdən ayrı yazılır. Məs.:

Sendenmiydi, yosa,

Güneşin doğduğu yerden miydi,

İçimin ısınışı?

Ellerin dokunduğu için miydi,

Her akşam ayın yanışı? (Behiye Köksel).

Ümumiyyətlə, türk xalqlarının orfoqrafiyalarının müxtəlifliyi onların ünsiyyətinə və yaxınlaşmasına əngəl törədən amillərdən biri sayılır. Hər türk dilinin öz orfoqrafiyası var. Hər türk xalqı öz orfoqrafiyasını demokratik sayır.¹⁶⁷

Müasir türk xalqlarının orfoqrafiyasında müəyyən çətinliklər də müşahidə olunur. Məsələn, müasir yaku dilinə məxsus orfoqrafiyanın əsas mürəkkəbliyi şərti yazıların sayının çoxluğundadır. Onları sadələşdirməyin üsulları axtarılmalıdır. Etimoloji araşdırmalar bu cəhətdən əhəmiyyətli sayıla bilər. Şərti prinsip dialekt leksikanı da daha dərinə öyrənməyə, müəyyən meyarların müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, alınma leksika sahəsində şərti yazıları maksimal ixtisara salmaq üçün bu prinsip vasitəsilə yollar axtarmaq mümkündür. B.A. Serebrennikovun fikrincə, türk tipi təmiz aqlütinasiyadır. Səmit, Hind-Avropa, Çin və digər dillərdə də iltisاقiliyin elementləri özünü göstərir. Aqlütinativ dillərin orfoqrafiyasında söz və formalar tarixən dəyişir, bu vəziyyət adətən digər dillərdə də müşahidə olunur.

A.Şerbak göstərir ki, türk dillərində sözün morfoloji şəkli digər sistemli (xüsusilə, flektiv) dillərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Aqlütinativ və flektiv formaların struktur cəhətdən, ayrı-ayrı morfemlərin isə semantik-funksional cəhətdən fərqlənməsi bu qəbildən olan dillərdə qrammatik mənaların ifadə vasitələrinin bir-birindən köklü surətdə fərqlənməsini şərtləndirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərinə məxsus mürəkkəb sözlərin yazılışında pərakəndəlik hökm sürür. Məsələn, Azərbaycan dilində **ayaqqabı** mürəkkəb ismi qazax dilində birləşmə şəklində (**ayak kim**) yazılır. Həmin dildə **daşyol** mürəkkəb ismi isə **tas jol** formasında ayrı yazılır. Qazax dilində mürəkkəb söz sayılan **baş kiim**, **ağaş köpir** (ağac körpü) Azərbaycan dilində söz birləşməsidir.

Bəzi mürəkkəb saylar fonetik cəhətdən deformasiyaya uğrayır: toksan (qaz.), tozan (tuv.).

Bəzi türk dillərində **beş on**, **altı on**, **yeddi on** sayları altay dilində bitişik yazılır: **bejen**, **altan**, **jeten**.

Yazılışla deyiliş arasında fərqlər də özünü göstərir: **Bikə-Pikə**, **pişik-bişik**, **anbar-ambar**, **bulud-bulut**.

Bəzi türk dillərində fonetik prinsip nəzərə alınaraq mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: **buqun** (noq.), **büqin** (qaz.), **byuqun** (qarar-balkar).

Mürəkkəb quruluşlu toponimlər bitişik yazılır: Barmankas, Xiravar (çuv.), Almaata, Amıderya (türkm.), Beştay, Taşkepyur (qarac. -balk), Aktöbe, Taldıkorğan, Cezkazğan, Kandiağaş, Ekibastüz, Kızılcarküdük (qaz.).

Defislə yazılanlar da çoxdur: Azov-denqiz (kum.), Moskva-derya (türkm.), Kama-Elqa (tat.), Kara-kom (başq.), ata-eneler (alt.), Sır-Derya (başq.), kapşay-kapşay (tez-tez), kap-kara, koyon-sayan, kalır-malır, al-saqış, Altın-Kazık, Koş-Aqaş (alt.).

Şəklini dəyişən ilkin əsaslar bitişik yazılır: **büqin** / **bül kün** (bu gün), **biil** / **bül cıl** (bu il), **kıstıqünü** / **kıstın küni** (qış vaxtı), **belbeu** / **bel bau** (bel bağı-toqqa), **apar** / **alıp bar** / **türeqeldi** (türa keldi) və s.

İlk başlanğıc əsaslarını qoruyub saxlayan terminlər (ictimai-

¹⁶⁷ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 2000, № 5, s.4.

siyasi, bioloji, astronomik və s.) bitişik yazılır: kəsipodak (həmkarlar), baspasöz (nəşriyyat), önerkəsip (sənaye), kolbaşşı (baş komandan), basıldık (beşillik), ontüstik (cənub), soltüstik (şimal), Temirkazık (ulduz adı).

Heyvan adları bitişik yazılır: tasbaka (qaz., q.-qalp.), alabüga (qaz.), alabuğa (q.-qalp.), bōribasar (qaz., q.-qalp.).

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qazax dilində "hər kim", "hər bir", "hansı bir", "bir neçə", "bir az", "heç kim", "hər ev", "bir iş", "bir neçə adam" anlayışlarını ifadə edən **ərkim**, **ərbir**, **ərdayım**, **ərkaşan**, **eşkim**, **kaybir**, **kayçibir**, **birtalay**, **biraz** və sözlər bitişik yazılır.

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında olduğu kimi, qazax dilinin orfoqrafiyasında da qoşa sözlər defislə yazılır. Məsələn, Azərbaycan dilində **vaxth-vaxtında**, qazax dilində **dürin-dürkin**, Azərbaycan dilində **yavaş-yavaş**, qazax dilində **kelekele**, Azərbaycan dilində **böyük-kiçik**, qazax dilində **ülken-kişi**, Azərbaycan dilində **qab-qacaq**, qazax dilində **аяк-табак** və s.

Qazax dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi, bəzi köməkçi sözlər ayrı, məsələn, **sabaktan keyin** (dərstdən sonra), **kağaz da**, **karandaş ta** (kağız da, karandaş da), **az da** (bu Azərbaycan dilində **azmı** şəklində bitişik yazılır).

Qazax dilində **ak**, **au**, **ay**, **mıs**, **mis**, **dı**, **di**, **dağı**, **sındı** tipli bir sıra köməkçi sözlər defislə yazılır: **sen-ak**, **kel-meydi-au**, **demisin-ay**, **barıptı-mıs**, **şimalı-ak**, **köretin-di**, **Amankedi-sındı**, **kok-ay koy**, **özim-dağı** və s.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, qazax dilində də **-ma**, **-me**, **-ba**, **-be**, **-pa**, **-pe** hissəcikləri əsasında formalaşmış **-mı**, **-mi**, **-bı**, **-bi**, **-pı** hissəcikləri bitişik yazılır: **gelemisin?** (gəlmisənmi?), **Sültanbısın?** (Sultanmısın?) və s.

Cəm şəkilçisinin yazılışında qazax dili Azərbaycan dili ilə həm oxşar, həm də fərqli əlamətlərə malikdir. Məsələn, **pionerlər** (qazax), **pioner-lər** (Azərbay.) - oxşar cəhət; **institut-tar** (qazax), **institut-lar** (Azərbay.) - fərqli morfoloji cəhət. **Mal-dar** (qazax) - **mal-lar** (Azərbay.), **kağaz-dar** (qazax) - **kağız-lar** (Azərbay.).

Həm ayrı, həm də bitişik yazılan eyni mürəkkəb sözlər: a) bitişik yazılan: **ayakkabı** (türk), **ayaqqabı** (Azərbay.), **ayakkiyim** (qaz.), **ayakqap** (türkm.); ayrı yazılan: **ayak kiyimi**, **ayak kiyim** (başq., özb., tat., uyğ.).

Tədqiq edilən müasir türk dillərində eyni sözün müxtəlif cür yazılması halları geniş müşahidə olunur.

Türk dilində	Azərbaycan və digər türk dilində
Ak sakal	ağsaqqal(digər türk dillərində də bitişik yazılır)
Ak ciger	ağciyər
Alış veriş (türk)	alış- veriş (Azərbay., başq., qaz., tat., türkm.)
Qq (saqqal)	k (sakal, əksər türk dillərində).

Onomastik vahidlərin orfoqrafiyasında da fərqli cəhətlər müşahidə olunur: **Demir Kazık** (yıldız) (türk), **Timir kazık** (başq.), **Temir kazık** (özb.), **Temirkazık** (qaz.), **Demirğazık** (türkm.).

1973-cü ildə müasir türk ədəbi dillərinin orfoqrafiyasına həsr edilmiş xüsusi konfrans keçirilir, türk xalqlarının orfoqrafiyası müzakirə olunur. On doqquz türk dilinin orfoqrafiyasını əks etdirən monoqrafiya K.M.Musayevin redaktəsi ilə nəşr olunur. Kitabda hər bir türk dilinin yazı qaydaları, orfoqrafiya prinsipləri təsvir olunur, müasir vəziyyəti göstərilir, nöqsanlar qeyd edilir, elmi təkliflər verilir və orfoqrafiyanın təkmilləşdirilməsinin, sabitləşdirilməsinin gələcək yolları təhlil edilir. Kitaba geniş ön söz yazmış K.M.Musayev türk ədəbi dillərinin sabitləşmiş orfoqrafiya məsələlərini və gələcək işləri səciyyələndirərək müasir orfoqrafiyaya verilən tələbləri, milli orfoqrafiyanın, müqayisəli orfoqrafiyanın əsas prinsiplərini, digər aktual məsələlərini saf-çürük edərək belə bir suala cavab verir ki, "orfoqrafiyanı dəyişmək və təkmilləşdirmək lazımdır mı? Biz bilirik ki, bir sıra orfoqrafiyalar ədəbi dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təkmilləşmə prosesi keçirir. Amma elə orfoqrafiyalar mövcuddur ki, yüz illərlə dəyişikliklərə məruz qalmayıb (məsələn, ingilislər-

də olduğu kimi.)

Müasir türk xalqlarının orfoqrafiya sistemi sadə, aydın və asan olması ilə digər sistemli dillərin orfoqrafiyasından seçilir. Bu orfoqrafiya, hər şeydən öncə, milli keyfiyyətləri əks etdirmək qüdrətinə malikdir.

Bu gün ideal orfoqrafiyadan söhbət gedəndə türk dillərinin orfoqrafiyasını ideal saymaq mümkündür. Bu orfoqrafiyanın işlənilib hazırlanmasında L.Şerba, E.Polivanov, A.Samayloviç, N.Yakovlev, A.Palmax, F.İsxakov, A.Borovkov, N.Baskakov, E.Ubryatova və b. yaxından iştirak etmişlər.

Müqayisə olunan türk dillərində orfoqrafiyanın prinsipləri bir-birindən mühümlülük əlamətinə görə fərqlənir. Məsələn, Çuvaş dilində fonetik prinsip əsas prinsip sayılır. Belə ki, bu dil-də samit səslərin tipləri qarşı-qarşıya qoyulmur. Kar samitlərin vəziyyəti mütləq nəzərə alınır: iki sait arasında, eləcə də saitlərin əvvəlində və sonorlardan sonra küylü samitlər cingiltili, qalan vəziyyətlərdə kar tələffüz olunur: /aka/aqa/urma/urba. Bəzi sözlərdə küylü samitlər iki sonoron arasında cingiltili tələffüz olunur: **kantra** /kandra/, **kəndir**, **şultra** /şuldra/ "iri" və s. Belə hallarda cingiltiləşdirmə ikinci sonoron əvvəlində zəifləmiş saitin düşməsi nəticəsində olur/**kantra-kattara**, **şuntra-şultara**/ və s.

Fonetik prinsipə bəzən sillabik prinsip də deyilir. Məsələn, türkmən dilində *derya*, *düe* sözləri bu prinsip əsasında yazılmışdır.

Mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyası. Müasir türk dillərinin orfoqrafiya qaydalarına görə mürəkkəbləşmiş sözlər 3 formada – bitişik, ayrı və defisli yazılır.

Bir dildə bitişik yazılan mürəkkəb sözlər digər türk dilində ayrı yazılır. Məs.: **ala göz**, **kara göz** (qaz.) – **alagöz**, **qaragöz** (Azərb.).

Qaraçay-balkar dili orfoqrafiyasının əsasını fonetik-morfoloji prinsip təşkil edir. Fonetik-morfoloji prinsip sözlə şəkilçinin orfoqrafik hədudlarını müəyyənləşdirir. Müqayisə edək: a) qalın saitlər üzrə: **qardaş-lar-ımız** (A), **karındaş-lar-ı-biz** (q.-balk.), **orman-lar**, **cal-lı**, **ulan-lar** (kum.) və s.), incə saitlər üzrə:

çəmənlik-dən (A), **ilipin-ibiz** (q.-balk.), **küm-men**, **el-en** (qaz.), **biç-en-lik** (kumık), **kör-ün-çü-üm** (tuvin) və s., c) dodapqlanmayan saitlər üzrə: **alça-lıq-dan** (A), **alamat-lik**, **ətək-le** (q.-balk.), **ev-deyim**, **keçiy-d** (qaq.), **kiy-im**, **ayırı-ım**, **akır-ın**, **attı** (noq.) və s., ç) dodaqlanan saitlər üzrə: **uçuş**, **uçuq**, **zoqqul-tu**, **quş-çu-luq** (Azərb.), **koşçu**, **öy-öböz**, **söz-lök-çök** (q.-balk.).

Tatar dilinin orfoqrafiyasında da həmin hala rast gəlmək olur: **utın-lık** – **utınnık**, **buranlı kön** – **burannı kön**.

Mürəkkəb fellərin ayrı və bitişik yazılması fərqlilik yaradır. Məs.: «**Böyle üç gün, üç gece kendimi bilmeden derin derin uyuyabilsem...**» (Sabahat Emir), Hele sıra videoda büyük bir heyecanla **seyredilen** porno filmlərə qelince kadıncağız artık kıyamet qününün pek yakınlaştığını hissedip dehşet içinde odasına köştürüyordu (Sabahat Emir).

Müasir türk dillərinin əlifbadakı işarələrinin sayı fərqlidir: Altay dilində (27), qaqauz dilində (31), qaraqalpaq dilində (35), uygur dilində 42 hərf-ışarə vardır.

Hərf və işarələrin özünəməxsusluğuna görə də fərqlər müşahidə olunur.

Müasir türk dillərinin orfoqrafiyasında mürəkkəb sözün bitişik yazılması üç prinsipə əsaslanır.

Əgər mürəkkəb sözün komponentlərindən biri fonetik dəyiş-kənliyə məruz qalarsa, belə sözlər bitişik yazılır: **buğquğn** (noq.), **büqin** (qaz.), **böqön** (q.-balk.), **pəən** (xak.), **bəən**¹⁶⁸ (qaq.), **sarçaç** (<sarıq + çaq) (tuv.), **tozan** (< tos+on), **biyıl** (noq., qaq.), **bıl** (qaz.), **pəəl** (< pu + yıl) (xak.), **börsökön** (q.-balk.), **belbeu** (< bel + bau), **busaqat**, **olsaqat** (q. –balk.) və s.

Əgər mürəkkəb sözün birinci komponentində vurğu itərsə, belə sözlər bitişik yazılır: **ərəbaş**, **karakaş**, **kəkköz** (q.-balk.), **qaraqaş**, **göygöz** (Azərb.). Belə sözlərə leksik şəkilçi artırıldıqda qarçay-balkar dilində söz bitişik yox, ayrı yazılır: **kara kaşlı**, **ərə başlı**.

¹⁶⁸Qeyd: Müasir Azərbaycan dilində **bu**, o işarə əvəzliləri aid olduğu sözdən ayrı yazılır: **bu ay**, **bu il**, **bu gün**, **o gün**, **o saat**.

Fonetik və ya fonematik prinsipə görə sözlərin bitişik yazılması türk dillərinin orfoqrafiyasında geniş tətbiq olunur. Fonetik prinsip ali prinsip hesab olunur. "Fonetik prinsip morfem və söz fonem tərkibinin yazıda ifadə olunmasını tələb edir". Türk dillərində fonematik prinsip morfolojiya ilə toqquşmur, bu da əsas morfemin fonem tərkibinin dəyişilməməsi səbəbindən (müq. et. Azərbaycan və qazax dillərində al, al-dım və s.), bəzi sözlər istisna olaraq, məsələn, şəxs və işarə əvəzlilikləri bir çox hallarda: mən, men, mana, mağa, maa//mağan; bu, bunda, mında morfoloji prinsipə riayət etmək mümkün deyil, lakin fonetik prinsipə riayət edilir.

Fonetik prinsip türk dillərində eyni sözün yazılış fərqlənməsini əmələ gətirir. Məsələn, Azərbaycan dilində sözün sonu *ş* ilə bitən sözlər müasir qazax dillərində *s* səsi ilə nəticələnir. daş (Azərb.) - tas (qaz.), baş (Azərb.) - bas (qaz.), aş (Azərb.) - as (qaz.).

Hər bir konkret ədəbi dildə digər qeyri-fonetik əvəzlənmələri tapmaq olar: *k/q*, *t/d*, *ş/j*, *p/b* və *s*. Belə əvəzlənmədə fonetik prinsipdən çıxış edərək səsləri yazıda bir hərflə ifadə etmək olar. Başqa qeyri-fonetik ifadələr də var. Məsələn, müasir qazax dilində dilçək *k* və dilortası *k* tutuşdurmaları qeyri-fonetikdir: kol /qol/, köl /göl/; dilçək və dilönü *q*: ağız, aqız və s.

Müasir qazax dilində əsas orfoqrafiya prinsipi fono-morfoloji prinsipdir. Bu prinsipə görə, orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində, əsasən mənalı vahidlərin-sözlərin (söz kökləri, şəkilçilərlə düzəldilən, dəyişdirilən sözlər və şəkilçilər) orfoqrafiyası nəzərdə tutulur. Bu prinsipin məqam və şəraitlə əlaqədar olaraq müxtəlif çalarlıqda tələffüz olunan dil vahidlərinin, xüsusən sözlərin və şəkilçilərin vahid formada, yəni morfoloji quruluşuna uyğun olaraq bir cür yazılmasını istiqamətləndirir.

Morfoloji prinsip sözlərin quruluş sərhədlərini müəyyən edir. Məsələn, müqayisə edilən dillərdə quruluşca sözün sadə, mürəkkəb, tərkibi və qoşa şəkli özünü göstərir. Mürəkkəb və qoşa, eyni zamanda tərkibi sözlərin yazılışında bəzən nöqsanlar

müşahidə olunur. Morfoloji prinsip bu nöqsanları islah edir. Məsələn, qazax dilində kara küs, karaküs "qaraquş" sözlərinə diqqət yetirək: Birincisi, söz birləşməsidir, ayrı yazılmışdır. İkincisi isə, mürəkkəb isimdir, bitişik yazılmışdır. Səslənmə eyni olsa da, müxtəlif mənalar bu vahidlərlə öz ifadəsini tapmışdır.¹⁶⁹

Türk dillərinin cəm şəkilçi qəbul etmiş bəzi sözlərində fərqli orfoqrafik görüntü özünü göstərir: otlar, atlar (Azərb.), otdar, attar (tat.), atlar (türkm).

Qazax və altay dillərinin yazı qaydalarında sabitləşmiş həmin formaların -dar, -tar variantları Azərbaycan dilinin tələffüz normaları və dialektləri üçün xarakterikdir.

Qırğız dilinin orfoqrafiyasında morfoloji-fonetik prinsip əsas sayılır. Söz kökü və əsası bu prinsipə əsasən yazılır. Sözlərin vahid yazılış qaydası ədəbi dilin normalarına uyğunlaşdırılır: too (dağ), suu (su), kız (qız), sıs (sis, duman) və s.

Şəkilçilərin yazılışı həmin dildə fonetik prinsipə görədir: mal-dar, too-lor, ter-ler, tus-suz və s.

Kumuq dilində morfoloji prinsipə görə sözün kökü samitlə bitirsə, ona samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda repressiv assimilyasiya hadisəsi baş verir, həmin söz bu zaman iki şəkildə yazılır: tam-da - tam-na, saban-da - saban-na, tanq-da- tanq-na, ulan-lar- ulallar, orman-lar- ormallar, can-lı- callı və s.

Fonetik yazıda morfemlərin kök və şəkilçi tərkibi saxlanılır. Türk dillərində sözlərinin morfem tərkibi aydın və dəqiqdir. Bu dillər üçün əsas üstün yazı forması, fikrimizcə, müəyyən fonetik vəziyyətlərdən asılı olmayaraq morfemin zahiri görünüşünün saxlanılmasıdır. Lakin biz etiraf etməliyik ki, fonetik prinsip universal deyil.

Türk dillərində bəzi şəkilçi morfemin çoxsaylı variantları mövcuddur. Məsələn, cəm şəkilçisi -lar, -lər. Variantları -dar, -

¹⁶⁹ Вах: Кенесбаев С.К., Мусабаев Г.Г., Неталиева Х. Орфография казахского языка. - Орфография тюркских литературных языков СССР. Издательство "Наука", Москва, 1973, с. 103-104.

der, -tar, -ter, -nar, -ner, -zar, -zer və s. Bu göstəricilər müxtəlif türk dillərində müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Morfoloji prinsipə görə həmin şəkilçilərdən biri hər hansı bir türk dilinin orfoqrafiyası üçün məqbul sayılır. Məsələn, **gün** sözündə **-lər** şəkilçisi Azərbaycan dili üçün, **kün** sözündə **-ner** şəkilçisi tatar dili üçün, **kün** sözündə **-ler** şəkilçisi başqırd dilinin orfoqrafiyası üçün əsas sayılır. Başqırd dilində sözün yazılışı ilə tələffüzü üst-üstə düşür: **künler - künler**.

Türk dillərində morfoloji prinsipdən istifadə edəndə müəyyən çətinliklər yaranır.

Türkmən dilində: Qözelden, Jerenden, Nepesden, Övezden, Şekerden şəxs adları morfoloji prinsipə görə Qözellen, Jerennen, Nepessen, Övezzen, Şekerden şəklində fərqləndirilir.

Türk və türkmən dillərində təsirlik halın reduksiya olunmuş formasında isə **-ni** (**-nı**) əvəzinə **-yi** (**-ya**) şəkilçisi yazıda formalaşmışdır (babay, dedeyi > babamı, dədəni; karıyı, şkolayı, dereyi, babayı¹⁷⁰).

Türkmən dilində yiyəlik hal şəkilçisinin tərkibində dillərdən fərqli olaraq, sağır nun (**n**) səsi iştirak edir: obanın, Bikənin və s.

Qaqauz dilində isə sonu **k** ilə bitən bəzi sözlər yiyəlik halda – **ın** şəkilçisi əvəzinə **-an** // **-en** şəkilçisi qəbul edir (bu zaman sözün yazılışı dəyişir, **k** samiti düşür, saitlər uzanır: sokak-sokaan, inek-inedn və s.

Hal şəkilçilərin yazılışında qıpçaq qrupu dilləri ilə oğuz qrupu dilləri arasında bəzi orfoqrafik fərqlər özünü göstərir.

Diferensiasiya prinsipi türk dillərində nisbətən az istifadə olunur. Amma bununla belə bu prinsip əsasında *bitin*, *bütün*, *bütün*, *dikmek*, *tikmek*, *dənmək*, *mənmək*, *amal*, *emel*, *əməl* və s. sözlər yazılmışdır.

Türk xalqlarının yazı qaydalarında tarixi-ənənəvi prinsip bəzi alınma sözlərin vəziyyətini müəyyənləşdirir. Bəzi türk dillərinin, məsələn, Qazax dilinin orfoqrafiyasında tarixi prinsipdən

istifadə olunmayıb. Alınma sözlərin yazılışında fonetik – morfoloji prinsipdən başqa, ənənəvi prinsipdən yararlanılır, sözün əvvəlində və sonunda saitlərin və samitlərin qovuşması qazax dilinə xas olan xüsusiyyət deyil.

Müasir kumuq dilinin orfoqrafiyasında da tarixi-ənənəvi prinsip az rol oynamır. Həmin prinsip rus alınmalarının bu dildə nə cür mühafizə olunmasını təmin edir, ya olduğu kimi, ya da qismən dəyişiklik edilməklə.

Türkmən dilinin orfoqrafiya sistemində *bizdep*, *Köneürqenç*, *Almaata*, *Babaarap*, *biaqırı*, *Annaövez* sözləri tarixi prinsipə görə yazılır.

Türkmən dilində etimoloji yaxud qrafik prinsipdən də söhbət gedir. Bu prinsipə görə *abajur*, *aviator*, *antenna*, *poema*, *teatr* tipli alınma sözlər yazılır. Ümumiyyətlə, türk dillərində bu prinsipə görə alınma sözlər, məsələn, *kilovatt*- *kilovat*, *metall*-*metal*, *kiloqram* - *kiloqram*, *klass*- *klas*, *prosess*- *proses* şəklində yazılır.

Ənənəvi-tarixi prinsipin fəaliyyət sahəsinə həmçinin dildə olan leksik paralelləri də daxil etmək lazımdır, onların işlədilməsi üslubi funksiyanı yerinə yetirilməsi ilə sübut olunur: *mələll*//*məhəllə*, *banəll*//*bahanə*, *batur*//*bahadur*, *oxanmak*// *oyğanmak* və s.

Tarixi-ənənəvi prinsip əsasında retrospektiv planda bir çox arxaik və dialekt hadisələrini bərpa etmək mümkündür. Məsələn, uйğur dilində bu prinsip əsasında aşağıdakı vahidlərin arxaik və dialekt formaları rekonstruksiya olunmuşdur: *tağak* / < *tara-ğak-daraq*, *ödək* < *ör-dək* /, *cut* / < *curt-yurd* /, *cunda* / < *cuy-unda*, *kokat* / < *kok-ot* /, *çeqara* / < *çəkara-sərhəd*, *appak* / < *ap-ak* /, *özəm* / < *özüm* /, *nemişkə* / < *nemə-işka* /-*niyə* və s.

Semantik prinsip. Mürəkkəb sözlərin bitişik yazılması semantik prinsipə də əsaslanır. Bu aşağıdakı qaydalar üzrə təyin olunur.

Semantik prinsipə görə mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: *kızılqat*, *sayqaşka* (qırğ.), *eldiven* (qaq.), *karımuq* (uyğ.), *karikat* (q.-qalp), *künçiqış* (alt.), *dişotu* (qaq.), *qündöndü* (qaq.), *belbav*

¹⁷⁰ Qeyd: Bu hal Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərində də müşahidə olunur (qarıyı, sürüyü, quzuyu və s.).

(qum.), karakuş (qum.), baspasöz (qaz.), könbatış (tat.), taşba-
ka (tat.).

Mürəkkəb sözün komponentlərindən biri müstəqil mənasını
itirir, bu zaman söz bitişik yazılır: kızılqat (qırğ.), sayqaşka
(qırğ.), eldiven (qaq.), karımuç (uyğ.), karikat (uyğ.), pırğazan
(q-qalp.), karabarak (q-qalp.), tozsoran, sacayaq, taxıldöyən,
toxumsəpən (Azərb.).

Belə sözlərin bəzən ayrı yazıldığı hallar da müşahidə olunur.
Bu aşağıdakı vəziyyətlərdə mümkündür. Əgər sözün bir və ya
bir neçə komponenti leksik mənadan məhrum olarsa və ya fon-
etik dəyişkənliyə məruz qalarsa, bu zaman mürəkkəb söz bitişik
yazılır.

Əgər iki söz birbaşa mənasında istifadə olunmursa, ideoma-
tik xüsusiyyətə malikdirsə, sadə söz birləşməsi əlamətini qazanır
və həmin sözlər ayrı yazılır: ağ saqqal (ağsaqqal), ak sakal
(aksakal), göy daş (göydaş).

Antroponimlərin komponentləri bitişik yazılır: Allaberqen,
Seyitkamal, Bağdaqül, Xalkabad, Kızılkum, Maşanköl, Pirim-
betjarğan, Böribasar, Kutliayak, Temirkazık (q.-qalp.), Alım-
kan, İsmayılakun (qırğ.), Annamurat, Annaesen (türkm.), Mer-
qenbay, Amankeldi, Doscan (qaz.), Ağaqulu, Əliverdi, Bala-
mirzə (Azərb.).

Mürəkkəb quruluşlu fellərin bəziləri müasir türk dillərinin
birində ayrı, digərində isə bitişik yazılır: ağına gətirmək
(Azərb.), aqlınaqetirmək (qaq.), qarşı gəlmək (Azərb.), qarşı-
qəlmək (qaq.), söhbət etmək (Azərb.), lafetmək (qaq.), doğru
yazılmaq (Azərb.), dooruyazılmək (qaq.) və s.

Bitişik yazılan mürəkkəb fellərə də çox rast gəlmək olur: du-
ruber, aliber, işləber, okobil (türkm.).

Uyğur dilinin orfoqrafiyasında da mürəkkəb fellər bitişik
yazılır: karavət, alivər, kelivər, karavar, berivetipteken.

Türk dillərinin birində ayrı, digərində bitişik yazılan müştə-
rək mürəkkəb sözlər: ayak keyeme (alt.) – ayaqqabı (Azərb.),
tımər yöl (alt.) – dəmiryöl (Azərb.), ayak kabı (qaq.), dövəquşu
(Azərb.) – saçak kuşu (qaq.), icdon (türk) – iç don (qaq.) – iş-

dan (Azərb.), аяк киим (qaz.), daşyöl (Azərb.) – tas col (qaz.),
temir col (q.qalp.), bu gün (Azərb.) – бүгүн (q.qalp.), bu il
(Azərb.) – быйıl (q.qalp.), belbağ (Azərb.) – belu bau (q.-balk.)

Türk dillərinə məxsus toponimlərin orfoqrafiyasında 3 cəhət
özünü göstərir:

Ayrı yazılanlar: Yeni Türkan, Yeni Daşkənd, İkinci Alxa-
sava (Azərb.), Tau Kuşçu, Armud Padar (qırğ.) və s.

Bitişik yazılanlar: Türkoba, Karakaşlı, Karabudcak (qaq.)
və s.

Defislə yazılanlar: Sarı-Kıs, Altın-Çaçaq, Koş-Aqaş, Altın-
Kül, Kara Kül (alt.), Beş-Ala-Kjak, Kjoy-Auqjan-Auuş (q.-
balk.), İssık-Köl, Çan-Sarı-Bulak, Baş-Kara-Suu (qırğ.), Alma-
Ata, Amu-Dərya, Rostov-Don, Ulan-Bator (Azərb.) və s.

Qaqauz dilinə məxsus bəzi mürəkkəb sözlərin orfoqrafiya-
sında səs düşümü hadisəsi özünü göstərir. Məs.: yalnayak (ya-
lın+ ayak), kayınnasına (kayın +ana+sına), bişey (bir+ şey),
herersi (her+yer+i+si) və s.

Türk dillərində eyni formanın həm təyini söz birləşməsi, həm
də mürəkkəb söz kimi yazılışı vurğudan asılıdır. Belə ki, təyini
söz birləşmələrinin tərəflərinin hər biri sərbəst vurğuya malik-
dir. Həmin təyini söz birləşmələrindən yaranan mürəkkəb söz-
lərdə isə birinci tərəf öz müstəqil vurğusunu itirir və vurğu təkcə
ikinci sözün üzərinə düşür. Məsələn, müqayisə et: ağ saqqal,
agsakal-ağsaqqal, agsakal; şirin dil – şirindil; tatlı til-tatlıtil;
girdə sifət- girdəsifət; uca boy-ucaboy, yuca boy-yucaboy və s.

Morfoloji göstəricilərin orfoqrafiyası. Türk dilləri tarixən şə-
kilçili dillərdəndir. Sözlər, bu dillərdə əsasən isim və fel kökləri-
nə əlavə olunmaqla düzəldilir.

Müasir türk dillərində istifadə olunan morfoloji göstəricilər
ahəng qanunu ilə bağlı olaraq 2 cür - ahəng qanununa tabe ol-
mayanlar və ahəng qanuna tabe olanlar üzrə qruplaşdırılır.

Ahəng qanununa tabe olmayan şəkilçilərin çoxu alınmadır,
bitişdiyi sözün son hecasındakı saitlə və ya samitlə uyuşmur və
ancaq bir cür yazılır. Bundan başqa, təkcə bir samitdən ibarət
olan şəkilçilər də bir cür yazılır. Buna görə də belə şəkilçilər

ümumiləşmiş halda bir cür yazılan şəkilçilər adlanır».¹⁷¹

-ana (türkm.), -anə (Azərb.): **şaxırana, qayıbana, erkana** (türkm.), **şairanə, qaibanə, ərkanə** (Azərb.).

-baz şəkilçisi hər iki dildə bir cür yazılır: **darbaz, kartbaz, jenzbaz** (türkm.), **quşbaz** (Azərb.).

Azərbaycan və özbək dillərində bir cür yazılan -ban şəkilçisi: **bağban, mehriban; darvazaban** (qalası), **təraziban** və s. Bu göstərici türkmən dilində üç variantda (-ban,-van,-man) yazılır: **baqban, məxriban, sayavan, sarayman...**

Hər iki dildə bir cür yazılan -zadə (Azərb.) - **zadə** (türkm.) şəkilçisi: **Gülzadə, Şahzadə** (Azərb.), **Şazadə, Qülzadə** (türkm.). Bu şəkilçilinin -zat forması da işləkdir: **Perizat (Pərizad)**.

Türk dillərində bir cür yazılan -namə (Azərb.) - **nama** (türkm.), -namə (özb.) şəkilçisi: **xahişnamə** (Azərb.), **borenama, düzgünnama** (türkm.), **təklifnamə, əybnamə (suçlama)** (özb.).

Türk dillərində bir cür yazılan -baz (Azərb.) - **pez** (türkm.), -pəz (özb.) şəkilçisi: **aşbaz** (Azərb.) - **aşpez, nanpez** (türkm.), **aşpəz, kəbabpəz** (kababçı) (özb.).

Hər iki dildə bir cür yazılan -dar şəkilçisi: **heyvandar, evdar, əməkdar** (Azərb.)- **alqıdar, berqıdar** (türkm.).

Yalnız türkmən dilində özünü göstərən -nə ön şəkilçisi bir cür yazılır: **nətanış, nədoqrı** (türkm.).

Türk dillərində bir cür yazılan -şünas şəkilçisi: **elmşünas, dinşünas** (Azərb.), **şarkşunas, tilşunas** (özb.).

Türk dillərində -qir (ətişqir, dilqir), -gir (dilgir); -paraz (dost-paraz, şöxratparaz), -pərəst, pərəs (dostpərəst, şöhrətpərəst) (türkm.), mənsəppərəs, xotunpərəs (uyğ.), -xana (kərxana, naxarxana; çayxana, yeməxana); -xor (süytxor, muqtxor; çayxor (türkm.), çayxor, parixor (pul yeyən, rüşvətxor), kanxor (sü-mürücü) (uyğ.), çayxor (Azərb.); -istan, -istan; -stan (Arabistan, çölüstan, Türkmənistan, qülüstan; Gürcüstan), -zar (Qülzar, çemenzar, ləlezar) formalarında yazılır.

¹⁷¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1984, s. 294.

Müasir Azərbaycan dilində -varı (yüngülvarı, qalxanvarı), -gil (bacıngil, Həsəngil), -i (qərbi, şərq) morfoloji göstəriciləri də bir cür yazılır.

Hər iki dildə -bi (bixabar, bixəbər, bidüzqün, biderek, biqeliş), -dan (qantdan, qənddan, tüftan, çaydan), -saz (saqatsaz, saatsaz, çilimsaz) şəkilçiləri də bir cür yazılır.

Azərbaycan dilində bir cür yazılan -daş şəkilçisi türkmən dilində -daş, -deş şəklində yazılır: **atdaş, kərdeş, pikirdəş, yürekdeş**.

-vaç şəkilçisi türkmən dilində bir cür yazılır: **aldavaç, oynavaç** və s.

İki cür yazılan morfoloji göstəricilər: Türkmən dilində: -aç, -eç (tutaç, qöreç), -qı, -qi (alqı, qoşqı); -lar, -ler (Aylar, Beqlər, Qızlar); -ca, -ce (düşəkce, körpece), -ja, -je (Akja, Qaraja), -dı, -di (Berdi, Durdı, Qeldi), -ar, -er (Çapar, Danatar); -çı, -çi (İzçi, Quzuçı, Toyçı, Bazarçı), -ı, -i (Piri, Beqi, Nuri, Çarı); -lı, -li (Kakalı, Babalı, Xallı, Qarlı, Saparlı), -lık, -lik: Satlık, Tutluk), -lak, -lek (Tüylek, İllek); Azərbaycan dilində: -aq, -ək (qorxaq, çökək), -lar, -lər (dağlar, dərələr), hal şəkilçiləri -a, -e (surata, öe), -ı, -i, -nı, -ni (stoli, Çerkezi və s. Azərbaycan dilində 4 cür yazılır), -da, -de (atda, Meretde), -dan, -den (asmandan, demirden); -vuk, -vük (şarlavuk, jürlevük), -qançak, -qençək (sallançak, düvünçək), -ma, -me (qaynatma, süzme), -kı, -ki (düynki, qünortankı), -lak, -lek (eqinlek, etlek), -ça, -çe (rusça, türkmənçe); başqırd dilində: -sa, -sə (kükrəksə (yelek), bülüksə (parça), -daş, -dəş (zamandaş, sirdəş), -lar, -lər, -lör (unlar, yözlbır); qazax dilində: -şı, -şi (temirşi, kəsipşi); özbək dilində: -lak, -əlak (taylak, kızəlak) və s.

İki cür yazılan morfoloji göstəricilərin çoxvariantlılığı türk dilləri üçün xarakterikdir. Məsələn, ismin çıxışlıq halının göstəricisinin variantları belədir: tan-dan-din-ten-den-tın-tun-tünvan.

Dörd cür yazılan morfoloji göstəricilər: Türkmən dilində: -lık, -lik, -luk, -lük (muqallımlık, müdirlik, studentlik), -ın, -in, -un, -ün (ekin, yaqın, dökün, boqun); -qıt, -qit, -qut, -qüt (salqıt,

yorqut, sepqit, qörqit);-im,-im,-um,-üm,-m (Satım, Şıxım, Bəşim), Azərbaycan dilində: -qı,-qi,-qu,-ğu,-gi,-gü (çalğı, bıçkı, bitki, sürtkü); şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri -im,-im,-um,-üm,-m;-ımız,-imiz,-umuz,-ümüz,-mız,-miz (kitabım, dəftərimiz və s.), hal kateqoriyasının şəkilçiləri- in,-in,-un,-ün,-n,-nın,-nin,-nun,-nün (Çerkezin, obanın və s.),-ık,-ik,-uk,-ük (qazık, serpik, dolanışık), -ındı, -indi, -undi, -üندی, -ndı, -ndi (qırındı, kesindi, taşlandı),-sız,-siz,-suz,-süz (duzsuz, keselsiz, suvsız) və s.

Türk dillərinin şəkilçilərinin orfoqrafiyasında variantların çoxluğu müşahidə olunur. Məsələn, ikivariantlı -lar, -lər (ler) türk dillərinin dialektlərində -lar, -ler, -lor, -lör, -la, -le, -lo, -lö, -nar, -ner, -nor, -nör və s. formalarda çıxış edir.

Alınma sözlərin orfoqrafiyası. Alınma leksika mütərəqqi bir prosesdir, bu proses bir dilin lüğət tərkibini digər dilin sözləri hesabına zənginləşdirir.

Alınma sözlərin yazılışında iki xüsusiyyət özünü göstərir. Rus dilindən keçən bəzi sözlər rus dilinin qrammatik normalarına uyğun şəkildə yazılır: sovet, xirurg, stol, klass, metall və s.

Belə uyğunluq qaqauz dilində də özünü göstərir: bolnitsa, şofer, maşına, minut və s.

Bəzi alınmalar isə qazax dilinin öz fonoloq-qrammatik normalarına unifikasiya olunur: яшик (rus) - cəşik (qaz.), деньги (rus) - tenqe (qaz.) və s.

Bəzi sözlər iki variantda da yazıla bilər: qazet - qazeta, minut - minuta və s.

Qazax dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində rus mənşəli sovet, xirurg, klass sözləri tərcümə olunaraq - **şura, cərrah, sinif** şəklində yazılır. Яшик sözü isə **yeşik**, деньги sözü isə **pul** şəklində yazılır.

Alınma sözlərin orfoqrafiyası prosesində onların şəkli dəyişir, yazılışı milli dilə uyğunlaşdırılır, ya da adaptasiya olunur. Demək olar ki, hər bir dilin orfoqrafiya qayda və normalarına müvafiq dəyişmələr baş verir. Məs.: *klass-klazı, kabinet-kabinedi, oblast-oblazı, komut-xomut* (alt.), *artise-artist, kolxozsi-kolxoznik, udarsı-udarnik, dokladsı-dokladçik* (başq.), *kartofli-*

kartofel, toçkuva-toçkov (qaq.), *kerebet-krovat, bölke-bulka, bötölkö-butulka, üstöl-stol, samoor-samovar* (qır.), *işkola-şkola, aqarod-oqorod, biriqat-briqada* (kum.), *aqçar-ofiser, inaral-general, pisir-pisar* (q.-balk.).

Türk dillərində sonu *a* ilə bitən rus-Avropa mənşəli sözlər 2 cür yazılır: 1) sonda *a* işlənir: apteka, atmosfera, qazeta, qruppa, drama, idioma, kayuta, kontora, konfeta, kaset, kotleta, lenta, molekula, planeta, plaskarta, perspektiva, rezina, sintaqma, sistema, sisterna, fabrika, fonema və s., 2) sonda *a* işlənmir: qazet, aptek, fabrik, maşın.

İ.A.Andreev çuvaş dilinin orfoqrafiyasının xüsusiyyətlərini səciyyələndirərkən yazır ki, rus dilindən leksik alınmaların həyata keçirilməsinin prinsipini "şerti" adlandırmaq olar. Çünki rus dilindən alınmış sözlər çoxdur və onlar leksikanın fəal hissəsinə aiddir (məsələn, demokrati, kolxoz, briqadir, jurnal) bu zaman şerti prinsip, fonetik prinsiplə bir yerdə, çuvaş orfoqrafiyasının əsasını təşkil edir. Şerti prinsip rus alınmalarının yazılışına aiddir, kitab dilindən yan keçir. Köhnəlmiş alınma sözlər çuvaş dilinə rus dilinin şifahi nitqindən keçib (məsələn, perene, saxar, xvatter, kvartire, xassat) və həmçinin başqa dillərdən leksik alınmalar (ərəb, fars, tatar, fin-uyğur) yazıda köhnə leksik qanunlara görə əks olunur.

Yakut dilinin də orfoqrafiyasında yazının şerti prinsipi əsas yer tutur. Beş mindən çox söz bu prinsip əsasında yazılır. Bundan başqa, alınma sözlər də şerti yazıya aid edilir.

"Müasir yakut orfoqrafiyasının əsas çətinliyi şerti yazıların sayının çoxluğundadır. Onları ixtisar etməyin yollarını axtarmaq lazımdır. Etimoloji araşdırmaların yolu ilə, məsələn, morfoloji prinsipə görə ayrı-ayrı qaydalara görə cəmləşən bir qrup sözləri üzə çıxarmaq olar. Şerti prinsip dialekt leksikanı daha dərindən öyrənməyə, köməkçi meyarların müəyyən edilməsinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, alınma leksika sahəsində şerti yazıları maksimal ixtisara salmaq üçün bu prinsip vasitəsilə yollar axtarmaq mümkündür.

Özbək dilində sonu *a* ilə bitən alınma sözlər mənbə dildə ol-

duğu kimi yazılır: fabrika, drama və s.

Türk dillərindəki ərəb-fars alınmalarının bir çoxu tələffüz normalarına müvafiq yazılır: *dalil, kat (xatt)* (qırğ.).

Qazax dilinin orfoqrafiyasında bəzi alınmaların iki yazılış variantı müşahidə olunur: qəzet // qazeta, minut // minuta və s.

Əgər alınma sözlər aşağıdakı səs birləşmələri ilə bitirsə:

1) rk, nk, ks, kt, həmçinin lğ iki səs birləşməsi ilə bitirsə, belə alınmaların sonuna sözdəyişdirici şəkilçilər artırılmaqla yazılır: park-ten (iz parka), banki-qe (v bank), kioski-qe (v kiosk) və s.

2) Sonu nd, mp, kt, nq, mb, sk, ft, nk səs birləşmələri ilə işlənən alınma sözlər -i, -i şəkilçisi qoşulmaqla yazılır: fond-ı-ğa (eqo fondu), ştam-p-ı-lau (ştalpovatğ), proekt-i-leu (proektirovatğ), bank-i-qe (v bank), kof-i-sı (ee kofta) və s.

3) Sonu ss, ll, kk, mm, tt tipli qoşa samitlərlə bitən alınma sözlərə qazax dilinin özünəməxsus şəkilçisi qoşulanda yazıda eyni samitlərdən biri düşür: proqress-proqrestik (proqressivniy), metall-metalğa (po metallu), metaldan (iz metalla), qram-qramnan (iz qramma) və s.

Abbrivaturların orfoqrafiyası: str. «straniü»), t. «tom»), obl. «oblast»). Belələri qrafik ixtisarlardır.

Türkmən dilində **Alma-Ata** şəhərinin adı ixtisarla belə yazılır: **Almatı**.

Türk dillərində təkrar olunan söz ortasında gələn -ba, bə, be elementli sözlər həm bitişik, həm də defislə yazılır. Müqayisə et: *İlbəil* planlar artırılır (Azərb.), *Başladıydı* imeliyimiz *yıl-be-yıl* etişmaa (qaq.).

İşarə əvəzlilərin yazılışında da fərqli cəhət müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində o biri sözü qaqauz dilində bitişik yazılır: *O biri* qaçdı (Azərb.), *Öbür* maaleli kolxozdan da razqeldi benimnan bila Köça İvavnçı (N.Baboqlu).

Müqayisəli orfoepiya

Orfoepiya sözü yunan mənşəlidir, orthos - doğru, epos- danışmaq, düzgün tələffüz deməkdir. «Orfoepiya müxtəlif məqam və şəraitdə işlənən sözlərin qabığını təşkil edən səslərin yerinə görə necə, hansı məxrəcdə, hansı çalarlıqda tələffüz normaları sistemidir. Buna görə də bu normaların xüsusiyyətlərini, əlamətdar cəhətlərini dəqiqləşdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, dildəki sözlərin əsas növlərini, işlənmə məqam və şəraitini, fonetik tərkibini nəzərə almalıyıq».¹⁷²

Tələffüz türk dillərində mürəkkəb problemlərdəndir. Bəzən söz yazıldığı kimi tələffüz olunmur, onun hər bir qohum dillərdə tələffüz variantı meydana çıxır. Məsələn, alınma söz olan «albom» sözünü azərbaycanlılar olduğu kimi, qaraqalpaqlar isə «əlbom» şəklində tələffüz edir. Eləcə də, qaraqalpaqlar *asfalt, artel, kabinet, laqer, paket* sözlərini ə səsi ilə (*əsfalt, ərtel, kəbinet, ləqer, pəket*) tələffüz edirlər. Qaraqalpaq dilində *vaqon baqon, fartuk partuk, tsex sex, çek* sözü isə *şek* formasında tələffüz olunur.

Müasir türk dillərinin orfoepiyasında ümumxalq danışiq tərzinin əlamətdar cəhətlərinə yer ayrılır. Fonetik hadisələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. Tələffüzdə bəhs etdiyimiz uzun saitlərdən çox istifadə olunur. Bu qohum dillərin saitlərinin, samitlərinin, şəkilçilərinin, qoşmaların, alınma sözlərin və s. hər birinin özünəməxsus tələffüzü formalaşır.

Müasir türk dillərinin bir-birindən fərqli görünən orfoepiya sistemi vardır. Hər bir dildəki sözlərin tərkibində olan saitlərin tələffüzündə onların kəmiyyəti- uzanması və qısalması özünü göstərir.

Məsələn, türkmən və Azərbaycan dillərində a saitinin tələffüz şəraitinə diqqət yetirək: Azərbaycan dilində: Şa (h)sənəm, Ş(a:bəyim), b(a)ğl(a) və s. Türkmən dilində: Şa (h) soltan,

¹⁷² Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1984, s. 189.

dolaar, divaar, sovaar, bulomok, aklovçı və s.

Hər iki dildə samitlərin tələffüzündəki şərait b-p mövqeyinə görədir: kepbe, şapbat, qupba, apbası (trkm.), bal, çoban, qutab, corab (Azərb.).

Azərbaycan dilindən fərqli: xatap-xatabı, mektep- mektebin, oynap-oynabraq (türkm.) və s.

Türk dillərində sözə qoşulan bir sıra morfoloji göstəricilər sözlün yazılış və deyilişini fərqləndirir. Misalı türkmən dilindən veririk:

<i>Ts</i> yazılır, <i>ss</i> oxunur	<i>zs</i> yazılır <i>ss</i> oxunur:
Gitse gisse	yazsın yassın
Batsa bassa	bozsun bossun
Çs yazılır, şs oxunur	çl yazılır şl oxunur
İçse işse	saçlı saşlı
Açsa aşsa	açlık aşlık
Çç yazılır, şş yazılır	şç oxunur şş oxunur
Ağaççı ağaşşı	quşcağaz guşşığaz
Nd yazılır, nn oxunur	ld yazılır ll oxunur
Mende menne	geldi gelli
St yazılır, ss oxunur	sd, zd yazılır ss, zz oxunur
Üstün üssün	basdırmak bassırmak

Müqayisəyə cəlb olunmuş bir sıra müasir türk dillərində alınma sözlər orfoepik normaya uyğun yazılır. Məsələn, müasir qaraqalpaq dilinin orfoqrafiyasında *samovar*, *çaynik*, *sud*, *qaloşi*, *duqa*, *xomut* tipli alınmalar tələffüzdəki kimi yazıda da öz əksini aşağıdakı kimi tapa bilmişdir: *samaurin*, *şaynek*, *som*, *kalaş*, *qeyiş*, *doğa*, *kamuş*. Hətta bir qism alınmalar türk dillərinin danışıq formasında təzahür edir.

Prof.Fəxrəddin Veysəli Azərbaycan dilində işlənən sözlərin oxunuş və yazılış arasındakı uyumsuzluqları göstərir və aşağıdakı nümunələri müqayisə edərək qarşılaşdırır:

Yazıda	Oxunuşda
Rəqs başına (dans, başına)	qəks başna
Dost qənd (dost, kesme şeker)	dos qənt
Bıçaq pişik (bıçak, kedi)	pçax pşik

Çıxıb qızlar (çıkıp, kızlar)	çxıb qızzar
Çiçək gülümsündü (çiçek, gülümsedi)	çičəx glümsündi
Süd düşük (süt, düşük)	süt düşük ¹⁷³

Kumuq dilində isə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq *nn* tələffüzü yox, *ll* tələffüzü xarakterikdir. Məs.: *ormanlar* (Azərb.) - *ormannar* (kum.), *canlı* (Azərb.) - *jannı* (kum.), *yamanlı* (Azərb.) - *yamannı* (kum.).

Ədəbi dillərdə orfoepiya böyük rol oynayır. Orfoepiyanın böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Məsələn, türkmən dilində *münmek-minmek*, *bozmaq-pozmaq*, *tiz-tız*, *ədım-adım*, *janavar-jenever*, *dayxan-tayxan-deyxan* variantlarında tələffüz formaları özünü göstərir.

Səs düşümü hadisəsi türk dillərinin tələffüz normalarına da öz təsirini göstərir. Məs.: aqız-aqzım, burun-burnun, qövün-qövnün, oqul-oqlı, kövüş-kövşüm, tovus-tovsar, ılım-ılmı (türkm.), hovuz-hovzu, baqır-baqır (başq.).

K - səsi ilə bitən sözlərə şəkilçi artırılarkən həmin səs q səsinə çevrilir. Məs.: *ak-aqraq*, *qök-qöqrək*, *xovluk-xovluqyar*, *orak-oraki*, *kebelek- kebeleqe* (türkm.). Bu xüsusiyyət Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil. Məsələn, müqayisə et: *ağ-ağraq*, *göy-göyrək*. Amma Azərbaycan dilində *oraq-orağı*, *yataq-yatağı* səs keçidləri özünü göstərir.

Söz sonundakı p samiti şəkilçi artırılarkən b səsinə keçir. Məs.: *xatap-xatabı*, *mekdep-mekdebin*, *qülüp-qülübrək* (türkm.). Bu əlamət Azərbaycan dilində yoxdur. Müqayisə et: *məktəb-məktəbin*, *klub-klubun* və s.

Sözlün deyilişi ilə yazılışı arasında fərqli əlamətlər türk dillərində geniş şəkildə özünü göstərir. Məs.:

Deyilişi	Yazılışı
<i>Xovut-xovdı</i>	<i>xovut-xovudi</i>
<i>Övüt-övdün</i>	<i>övüt- övüdin</i>
<i>Sövüt- sövde</i>	<i>sövüt- sövüde</i>

¹⁷³ Prof. Dr. Fəhrettin Veysəli. Azərbaycan Türkçəsi Fonetigi. Ankara, 2008. s. 80.

*Xayıt -xaydın
Tovuk- tovqı
Keyik- keyqi...*

*xayıt xayıdın
tovuk- tovuqı
keyik-keyiqi...*

Tələffüzdə söz birləşməsi şəklində olan bəzi formalar orfoqrafiyada bitişik şəkildə düşür. Məs.: *bu oqlan-boqlan, bu iş-biş, bu üzüm-büzüm, bu öyken-böyken* və s.

R səsinin tələffüz çətinliyi türk dillərində **raxat, razi, ruqsat, rısqal, reje, renk** tipli alınmaların əvvəlində r səsinin artırılmasına şərait yaradır, bu da orfoepik normaya tamamilə uyğundur: **ıraxat, ırazı, uruqsat, ırısqal, ireje, irenk** (türkm.).

Nəticə

Sözlərin fonetikasi göstərir ki, ədəbi türkcələr öz yerli xalq dilinin uzun tarixi təkamülünün nəticəsidir (T.İ.Hacıyev).

Dillərin qohumluğunu müəyyən etməkdə fonetik quruluşun əhəmiyyəti böyükdür.

Tədqiqat göstərir ki, müqayisə edilən türk dillərində sait və samit səslərin miqdarı bir-birindən fərqlənir. Spesifik səslərin sayı da bu dillərdə eyni deyil. Spesifik səslər həmin dillərin inkişafı ilə bağlı meydana gəlmişdir. Bu xüsusiyyət həmin dillərin əlifba sisteminə də təsir göstərmiş, bəzi dillərdə hərf və səslərin miqdarı çox olmuşdur.

Saitlərlə bağlı bir çox fonetik proseslər daha çox morfoloji (morfonoloji) şəraitdə meydana çıxır.

Samit səslər sahəsində müşahidə olunan fərqli cəhətlər isə funksional- distributiv səciyyə kəsb edir.

Sözlərin qabığının dəyişməsi səs qanunlarına əsaslanılır. Sözlər sait və samit əvəzlənmələri ilə, səs artımı, səs düşümü və səs yerdəyişməsi ilə fərqli şəkildə düşür.

Fərqlər sözünü, sözsonu mövqedə olan dəyişmələrlə bağlı meydana çıxır (min-bin; yataq-yatak), qoşa samitli sözlərin mövqeyi zəifləyir (doqquz-dokuz), dar saitlərin mövqeyi üstündür (getdi-gitti), qalınlaşma və incələşmə hadisəsi ayrı-ayrı dillərdə yayılmışdır (sanat-sənət), norma səviyyəsindəki əvəzlənmələr (dadlı, tath), ilkin uzanma hadisəsi (taş-taaş).

Müasir türk dillərinin sait və samit əvəzlənmələri göstərir ki, onların qarşılıq təşkil edənləri fizioloji-akustik cəhətdən eyni xətdə birləşirlər.

Fonetik hadisə və qanunların fəaliyyəti bütün türk dillərində müxtəlif dərəcədədir. Hadisə və qanunların bəziləri müasir türk dillərinin birində geniş dairədə fəaliyyət göstərdiyi halda, başqa-sında onun fəaliyyət dairəsi daralır.

Rəngarəng səs əvəzlənmələri -ş- ç: şoşka- çoşka, şakır- çağır; u- ğ: tau- dağ, bau- bağ; t.d: tas- das, teniz- dəniz; b-p, x-k, m-p, q-k, b-m səs əvəzlənmələri də oğuz və qıpçaq dillərini bir-birin-

dən ayırır.

Türk dillərinin orfoqrafiyasında mürəkkəb sözlərin (xüsusi adlar, qoşa sözlər və s.) yazılışında diferensial əlamətlər daha çox müşahidə olunur.

Eynilik türk dillərinin əksəriyyətində qoşa sözlərin defislə yazılmasındadır.

Müasir türk dillərinin orfoqrafiyasına aid bəzi faktlar göstərir ki, bu dillərə məxsus söz kökləri deyildiyi qədər də sabit deyildir. Bir çox söz kökləri dilin hazırkı inkişaf pilləsində müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayır. Bunların bir qismi sözün tarixi inkişafı ilə bağlıdırsa, digər bir qismi iltisafiliyin təzahürü kimi meydana çıxır.

Türk dillərinin orfoqrafiyaları dil üçün mühüm normalaşdırıcı önəm daşıyır. Mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında fərq (ər-kim, ərbir - qazax dilində; hər kim, hər bir-Azərb. dilində və s.) çox müşahidə olunur.

Ahınma sözlərin orfoqrafiyasında Azərbaycan dilindən fərqli qrammatik normalar özünü göstərir (qazax dilində həm *qazet*, həm də *qazeta* yazılır, həm *minut*, həm də *minuta* və s.)

Azərbaycan dilində biri norma sayılır, bəzi türk dillərində həmin normaların sabitləşməsinə ehtiyac var. Məsələn, qazax dilinin orfoqrafiyasında Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasından fərqli olaraq bir çox sözlərin dubletlərinə (məsələn, *ökimet-ükimet*, *ğılım- ilim* və s.) rast gəlmək olur.

Beləliklə, sözlərin tərkibində fonetik dəyişmə qanunauyğunluqları nəticəsində türk dillərində yeni sözlər də yaranır və bu üsul digər söz yaratma vasitələrindən fərqlənir. Tarixən mövcud olan bu söz yaratma hadisəsi, prosesi müasir dövrdə də canlı şəkildə davam edir. Bu vasitə ilə yaranan yeni sözlər labiallaşma hadisəsi ilə sıx şəkildə bağlanır. Yeni köklü sözlər semantik cəhətdən diferensiallaşır, sözün variantları meydana çıxır.

Mətnlər

Azərbaycan dilində: May ayının ortaları idi. Bahar bu yerlərə havalar soyuq keçdiyindən gec gəlmişdi. Ağacların əksəriyyəti çiçəklərini tökmüşdü. Qızılgüllər öz məxməri qönçələri ilə ürəyi oxşayırdı. Şəhər bu vaxtlar, səhərlər tam dumana bürünür, duman sanki yaxındakı küknar və vələs ağaclarından-həmişə yaşıl olan dağlardan axıb, keçikən şəhərə gələr, şəhərə yaxınsa günəşin ilıq şüalarının təsirindən bir hissəsi yaxındakı balaca göldən dənizə, digər hissəsi isə yenidən yaşıl dağa çəkilər. Duman dağda şəhə çevrilib küknar və vələsin iynə yarpaqlarından mirvari kürəcikləri kimi tədricən torpağa yuvarlanardı. Təbiətin bu füsunkar gözəlliyindən Xədicə həmitşə ləzzət alardı və duman dağa çəkiləndə özünü dağın lap zirvəsində olan laləli talaya yetirərdi. Əvvəlcə dayanıb durduğu ətri ciyərinə çəkərdi, adəti üzrə arxadan saçını iki əlli çəngələyib qarışdırar, sonra da lalə talasının ətrafında bir dövrə vurardı. Əlini xəfifcə xallı lalələrin ləçəyinə toxundurur, qırmazdı. Bilirdi ki, dərilən hər bir lalə suya qoyulsa da tez solur, xallı ləçəkləri tökülür. Küknarın yarpaqlarından «mirvari» danələrini ovcuna süzərdi, sonra da nazik dodaqları ilə ovcundan içərdi... (*Tahir Kazımov. Taleyin qisməti beləymiş yəqin... Roman-dörd kitabda, I kitab, Bakı, «Nurlan». 2010, s. 14*).

Türk dilində: Bulutlar gibi geçip gittiler üstümüzden,
Kuşların kanatlarında.
Tutamadım rüzgarın ellerini,
Anıları kaldı günlerin.
Acıları, tatıları, sevgilerin...

Yeni yıl güneşi doğuyor üstümüze
Gülücükler olsun insanların gözlerinde
Eele yürüyelim güzelliklere.
Kavgasız, gürültüsüz.
Aralık bırakın gönül kapınızı;
Mutluluklar dilerim...(*Abdullah Akay. Yeni Yıl Güneşi.*
Türk dili. Dil ve edebiyat Dergisi. Sayı: 553, Ocak, 1998, s. 35).
Bir uzak Asyalıydım ben
Güneş ülkemizin ölgün efendisi
Bütün mevsimler gülümserdi kadınlarımız
Fakır çadırlarımızın gün girmeyen penceresinden
Ve gün girmeyen penceresinden çadırlarımızın
Mahzun Yakut türküleri süzülürdü samanyoluna
Yıldızlar çocuklarımıza körebe oynardı
Ve biz daha bir çoğalırdık geceler uzadıkça
Yağmur sonu ikindilerde topal kamlar gelirdi
Gökyüzüne kurulurdu değneğinin saltanatı
Selenge bir deli taydı saçlarımca
Orhondan sular alırdım avuçlarıma
Akşamdır
Baykuş öter davul çalar
Bütün acun halaya durur
Gök o zaman gök olur olurdu
Ağaç o zaman yemişe dururdu
Ve o gece çocuk rüyaları tekmiil denizlere dairdi.
Ulu atalarımız vardı
Ü ögün soframıza konuklanırdı ruhları
Çocuklarımızın saçları o yüzden yumuşaktı
Atlarımız ondan bütün ilkyazlar doğururdu

Hun masalları anlatırlardı
Kayın ateşinin yarım aydınlık ota ğlarında
Motun Kürşad Manas olur her bir ışıltı
Her bir ışıltı göge ağardı sonra
Her kurganı bir yıldıza bekletirdik o zaman
Güneşe kavuşurdu sular tan vakitlerinde
Doğuda ataların görklü deniz düşleri:
«Takı taluy takı müren»
Batıda çocukların sonsuz gökyüzü gülüşleri:
«Kün tuğ bolgil kök kurikan»
Eriş Ceyhun buzuları kızgın toynaklarda
Taklamakanda kutsal yağmurlar vardır
Asyanın yüreğinde Yesevi buyruğu:
Göç güneşe doğru
Göç denize doğru
Gös Ruma doğru (*Ali Akar. Göç çocukları. Türk dili. Dil ve*
edebiyat Dergisi. Sayı: 553, Ocak, 1998, s. 51).

Qaqauz dilində: Bir afta oldu, kızdırer nişə fırın karşısında, arpa oraa çektiydi. Büün pazar, xepsi insan xazırlanırdı avşama kıra. Qündüz arpayı yoktu nişə biçməə, pek qevrekti da dökülərdi. Kim istərdi buyılkı zabun bereketi xeptən kaybetməmə, biçərdi arpayı qeşə, yada sabaylan çiyda...Ama şindi, pazar avşamsı, meydanda büük xou. Qençlər xepsi orada, xem Andrey də şenninin orta erindeydi. Neradən cə buluşmuş komşu küyündən çalqıjılarla da yarışerlar, kim qeşejek. Qençlərə da taman bu ləəzimdi. Ko yarışınnar, onnara deyni də taman eri oynayıp şennenməə. On taanə yazı kaybedennər uymuştular Andreyin aqlına da kıvradırdılar o düz avaları, karınjaları xem kalqımayjaları, ölə qözəl, ki qençlərdən kaarə, meydana toplaş-

mişti bütün küy. Savaşsın maasuz başka iş için bölə kalabalık toplamaa, öl, toplaymasın: delikannılar, ixtərlar, xaliz uşaklar okadar çoktular, ani onnardan meydan qörünməzdi (*Nikolay Baboqlu. Buşyak ejelleri. Kişinev, 1979, s.34*)

Türkmən dilində: Bir bar eken, bir yok eken, gadım zamanlarda bir garıp bar eken. Onun yedi gızı, hem-de Kerem atlı bir oğlu bar eken. Kerem heniz yetişmənkə bir dövü gelip, onun yedi doganını hem alıp gidər. Ol dövü hem yedi dogan ekeni. Dövr gızları öyüne eltip, hersini bir doğanına beryər. Bu işe Kerem in ene-atası diysen gamgın bolup, günlerinin köpüsünü ağlap-entər gecirer ekenler. Bir nəçe jagtdan son Kerem hem yigit çikyar. Ol oğlanlıkdan dövülerin elinden öz doganlarını halas etmegün arzuvvında bolyar. Ol atasından bir at bilen kesgir gılıç alyar. «Dövüler seni öldürer, gitme» diyip, ene-atasının yalbaranlarına-da bakman, atını münüp, gılışını biline dakınıp, «nirdesin dövüelerin mekanı» diyip, yola rovvana bolyar. Ol umgr çöli söküp, ahırı bir patşanın şəherine baryar. Kerem şəherin çetinden giren yerinde bir öye baryar. Görse, öyde bir garru bilen bir gız ağlaşıp otır (*Türkmen halk ertekileri (Jadılı ertekiler). Çapa tayyarlan Ş. Geldiyevva), Aşgabat «Miras», 2006, s. 206*).

1. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 2000, № 5.
2. Абдуазизов А.А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии. Ташкент, 1979.
3. Абдуллаев А.З. К вопросу г-з тюркских языках.- «Советская тюркология», 1984, № 2, с.36-42.
4. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2008.
5. Азнабаев А.М. Башкорт телендә айырымланған ейәрсен кисәктәр. Өфө., 1965.
6. Айлыаров Ш.С. Развернутые члены предложения в современном турецком языке. М., 1974.
7. Акматов Т. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Часть 1, 2, 1968, 1970.
8. Актуальные проблемы сравнительно языкознания. Ленинград, «Наука», Ленинградское отделение, 1989.
9. Алекперов А.К. «Сравнительная фонетика тюркских языков». «Советская тюркология», 1971, № 1, с. 128-134.
10. Анжиганова О.П. Именные словосочетания в хакасском языке. М., 1974.
11. Аралбаев Ж. А. Этюды по казахской фонетике. Алма-ата, "Наука", 1988.
12. Arzu Oyarkılıçgil, Özgür Aydın. Prof. Dr. Aleksandr M. Şerbak ile söyleşi. Dil dergisi Sayı 15, Ocak 1994, s. 61-62.
13. Асланов В.И. Из этюдов по исторической фонетике Азербайджанского языка о фонеме. Изд.

- АН Азерб. ССР, серия литература, языка и искусство, 1967, № 1.
14. Ауезов М.А. Сложноподчиненное предложение времени и его структура в современном каракалпакском языке. Nukus, 1972.
 15. Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. М., 1978.
 16. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973.
 17. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
 18. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.
 19. Ahmet Bican Ercilasun. Dilde Birlik. Ankara, 1993, s.178-179.
 20. Ahmet Bican Ercilasun. Türk lehçeleri üzerine. Türk dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı 509\Mayıs 1994.
 21. Ahmet Bican Ercilasın. Gaguzlardan Yeni Haberler. Türk Kültürü, с. XXVII, s. 316, Ağustos, 1987, s. (31) 479.
 22. Ahmet Caferoğlu. «Türkçede v «morfemi». Türkkıyat Mecmuası. С. XVI, 1971, s. 27-38.
 23. Бабушкин Г.Ф. Вопросы прилагательных в хакасском языке. Абакан, 1954.
 24. Бабушкин Г.Ф., Донидзе Г.И. Шорский язык.- Языки народов СССР.- Тюркские языки. 2, М., 1966, с.467-481.
 25. Байбутова А.И. Сравнительный анализ фонемной системы казакского, турецкого и узбекского языков. «Türkologiya», 2006, Özel buraxılış.
 26. Балакаев М.Б. Казак тили грамматикасынын кейбир мяселелери. Алматы, 1941.
 27. Балакаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казакском языке. Алма-Ата, 1957.
 28. Балакаев М.Б. Современный казакский язык. Синтаксис словосочетания и простого предложения. Алма-Ата, 1959.
 29. Бамматов З. Орфография кумыкского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 160-167
 30. Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке. М., 1974.
 31. Баскаков Н.А. Залоги в каракалпакском языке. Ташкент, 1951.
 32. Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1932.
 33. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М., Л., 1940.
 34. Баскаков Н.А. Тюркские языки (Общие сведения и типологическая характеристика). Языки народов СССР. Тюркские языки. Том второй, Изд-во «Наука», Москва, 1966.
 35. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Изд-во Восточной литературы, Москва, 1960.
 36. Баскаков Н.А., Гаджиева Н.З., Кузнецов П.И., Соколов С.А. Теоретические проблемы и вопросы по тюркскому языкознанию, рекомендуемые для докторских и кандидатских диссертаций. «Советская тюркология», 1981, № 2.
 37. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, том I - «Материалы по диалектология». М., 1951; том II - Фонетика и морфология (части речи и словообразование), ч. I, М., 1952.

38. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып. I. Фрунзе, 1939.
39. Батманов И.А. Современный киргизский язык. Часть I. Четвертое издание, 1963.
40. Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946.
41. Башиев Х. Фонетический строй Цокающего диалекта Карачаево-Балкарского языка. АКД, Баку, 1982.
42. Башкорт едеби теленен алфавите һәм орфографияшы. Өфө, 1951.
43. Бейсенбаева К. Казирги казак тилинин фонетикасы. Алматы, 1973.
44. Бизаков С.Б. Фонетические варианты слов в современном казакском языке. АКД, Алма-Ата, 1972.
45. Биишев А. Первичные долгие гласные в тюркских языках. Уфа, 1963.
46. Бирюкович Р.М. О первичных долгих гласных в чулымско-тюркском языке. «Советская тюркология», 1975, № 6, с.55-67.
47. Бозиев А.Ю. Орфография карачаево-балкарского языка\Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 131-140
48. Бондарук Г.П., Тюрин С.А. Правописание географических названий\ Орфография собственных имен. М.: 1965, с.11-24
49. Боргояков М.И. Прямое дополнение в хакасском языке. Абакан, 1961.
50. Budaqov R.A. Dilçiliyә dair оçerklәр. Bakı, Azәrnәşr, 1956.
51. Будагова З.И., Исмаилова Г.Г. Орфография Азербайджанского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР, М.: 1973, с.48- 62
52. Vәşirov Kamil. Oğuz qrupu türk dillәрindә qrammatik morfemlәр. Bakı, «Elm vә təhsil», 2009.
53. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. Санк-Петербург, 1994.
54. Veyselli Fahrettin. Azərbaycan Türkçesi Fonetigi. Ankara, 2008.
55. Вейсов Б. Чередование звуков-один из видов словообразования (на материале туркменского и некоторых других тюркских языков). АКД, Ашхабад, 1974.
56. Велиев А.Г. Некоторые фонетические особенности переходных говоров азербайджанского языка (на материалах Геокчайских переходных говоров).\ «Вопросы диалектологии тюркских языков». Т. II, Баку, 1960, с. 105.
57. Виноградов В.В. Труд И.В.Сталина «Марксизм и вопросы языкознания» и развитие советской науки о языке. М., 1951.
58. Vәlidi J. Tatar telәnen qrammatikası. Kazan, 1919.
59. Гаджиев Т.И. Джебрайильский говор Азербайджанского языка. АКД, Баку, 1962.
60. Гаджиева Н. З. Глухое начало слова в тюркском языке. «СТ», 1973, № 4, с. 3-10.
61. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1959.
62. Гафаров Б.Г. Орфография крымского-татарского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 153-160

63. Грамматика узбекского языка. т. 1. Морфология, Ташкент, 1975; т. 2. Синтаксис, Ташкент, 1976.
64. Гузев В.Г. Фонетика староанатолийско-тюркского языка. Автореферат, Л., 1966.
65. Qulamov A. Uzbek tilida urğu. Тошкент, 1947.
66. Гулямов А.Г. Словообразование путем внутренних изменений слов в узбекском языке. \Сб. «Научная сессия Академия Наук Уз. ССР 9-14 июня», 1947, Ташкент, 1947, с. 382-392
67. Qurbanov A. M. Türkoloji dilçilik. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993.
68. Дауенов Е. Словосочетания в современном каракалпакском языке. Нукус, 1973.
69. Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976.
70. Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974.
71. Джакыпов И. Грамматика киргизского языка, ч.1. Морфология, 1964.
72. Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата, 1972.
73. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата, 1980.
74. Дил медениети. Ашгабат, 1976.
75. Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикашы. Өфө, 1950.
76. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948.
77. Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, М., 1955.

78. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языке. - «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». Т.1, М., 1955.
79. Дмитриев Н.К. К изучению башкирского языка. – Журн. «Белем», 1928, № 7. стр. 86-90
80. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960.
81. Донидзе Г.И. Безличные предложения в хакасском языке. Абакан, 1957.
82. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969.
83. Дүйсебаева М. Казак әдеби тили орфоэпиясынын кейбир мяселелери. Алматы, 1973.
84. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан, 1948.
85. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М., Л., 1941.
86. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, «Maarif», 1984.
87. Cəfərov Nizami. Azərbaycan türkcəninin milliləşmə tarixi. Bakı, 1995.
88. Зайнуллин М.В. Хәзерге башкорт телендә модаллек категорияшы (укыу кулланмашы). Өфө, 1975.
89. Zeynalov R.F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı, 2008.
90. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1981.
91. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1970.
92. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (Oçerklər). Bakı, 1959.

93. Zəkiev M.Z. Xəzərçə tatar ədəbi tele. Sintaksis. Kazan, 1958.
94. Ибрагимов С. Орфография узбекского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 218-236
95. İbrayimov A. Türki dillərin degeşdirme qrammatikasından qollanma. Aşxabad, 1972.
96. İbrahimov Q. Tatar sađfi. Kazan, 1918.
97. Исакаов Ф.Г. Тувинский язык. Очерк по фонетике. М., 1957.
98. Исакаов Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961.
99. Исследования по казакскому языку. Алма-Ата, 1966.
100. Исхаков Ф.Г. Об отдельных фонемах татаского языка.-\ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч 1, М., 1955.
101. Исхаков Ф.Г. Хакасский язык. Краткий очерк по фонетике (Материалы и исследования. Абакан, 1956
102. Ишбулатов Н.Х. Хəзəргə башкорт теле. Өфө, 1962.
103. İhsan İlğar. Rusiyada Birinci Müslüman Konqeresi. Ankara, 1990.
104. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984.
105. Yusifov Mübariz. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. Gəncə, 1994.
106. Yusifov Mübariz. Türkorlogiyaya giriş. Bakı, «Nurlan», 2000.
107. Казак тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1941.
108. Казак тилинин грамматикасы. I бөлүм. Морфология, Алматы, 1936.
109. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Birinci kitab. Bakı, «Nurlan», 2010.
110. Kazımov İsmayıl. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikasi. II cild, Bakı, 2010.
111. Кайдаров А.Т. Орфография уйгурского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 236-257
112. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и слов в казакском языке. Алматы, 2005.
113. Кайдаров А.Т., Сарыбаев Ш.Ш. Развитие казахского языкознания.- «Советская тюркология», 1977, № 6.
114. Kaliev B. Kazak tılındəqi dauıstı dıbıstardm reduksiyası (eksperimentaldı- fonetikalık zertteu). Kazak SSR-inin «Ğılım» Baspası, Almatı, 19841.
115. Калиев Б.К. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967.
116. Калмыкова С. Орфография ногойского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.:Наука, 1973, с. 170-182
117. Каракалпак адеби тилининг алфавити хамь орфографиясы. Торткуль, 1940.
118. Карачай-малкар тилни орфографиясы. Черкесск, 1964.
119. Karimov B., Mutalov Ş. Ortaturk tili. Toşkent, 1992.

120. Карпов В.Г. Изъявительное наклонение в хакасском языке. М., 1955.
121. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. I, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.
122. Кдырбаев А. Имена существительные в каракалпакском языке. Нукус, 1961.
123. Кенесбаев С.К., Мусабаев Г.Г., Неталиева Х. Орфография казахского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 103-117
124. Киекбаев И.И.. Башкорт теленен фонетикашы. Өфө, 1958.
125. Колца Е.К. Орфография гагаузского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.:Наука" 1973, с. 91-103
126. Кононов А.Н. Некоторые итоги развития советской тюркологии и задачи советского комитета тюркологов. «Советская тюркология», 1974, № 2, с. 3-12
127. Кудайбергенов С. Орфография киргизского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 140-153
128. Кунаа А.Ч. Звуковая система современного тувинского языка. Кызыл, 1957.
129. Кунаа А.Ч. Синтаксис простого предложения современного тувинского языка. Кызыл, 1970.
130. Курбатов Х. Орфография татарского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 182-191
131. Куренов С. Библиография по исследованию звукового строя и интонации туркменского языка экспериментально-фонетическим путем.- «Известия АН Туркменской ССР, Серия общественных наук», 1977, № 1.
132. Kürenov Sapar. Türkmen dilinin kısa ve uzun çekimli fonemaları ve onların semantik funksiyası\ Dil derkisi. Sayı 15, Ocak 1994, s.73-77
133. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. Нукус, 1966.
134. Малов С.Е. Каракалпакский язык и его изучение.- «Каракалпакия», т. II. Л., 1934. •
135. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, «Элм», 1985.
136. Материалы сравнительной фонетики турецкого, азербайджанского и узбекского языков (Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков), ч. I. М., 1955.
137. Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960.
138. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954.
139. Меметов А. Источники формирования лексики крымско-татарского языка. Ташкент, 1988.
140. Мешадиева А. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Авторев. дис... канд. филол. наук. Баку, 2004.
141. Моллаев А. Акустическая характеристика ударных и безударных гласных в двусложных словах туркменского языка. Ашхабад, 1980.
142. Мусабеков Г.Г. Современный казахский язык. I, Лексика. Академия наук Казахской ССР, Алма-Ата, 1959.
143. Мусаев К. О состоянии разработки орфографий литературных тюркских языков и дальнейшем их

- усовершенствования\ "Тюркологическая конференция". Посвящается 40-летию I тюркологического съезда. 12-15 декабря. 1966 г., г. Баку (Тезис докладов), Баку, 1966, с. 29-31
144. Мусаев К.М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.:Наука,1973, с.4- 48
145. Мусаев К.М. Строй караимского языка. АДД, Баку, 1968.
146. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1978.
147. Нагаев А.А. Чередование звуков как средство словообразования (на материале узбекского и некоторых других тюркских языков. АКД, Самарканд, 1969.
148. *Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. М., 1969.*
149. Насыров Д.С. Категория множественности в каракалпакском языке. Нукус, 1961 (гарагалпаг дилиндө).
150. Насыров Д.С. Орфография каракалпакского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 117-131
151. Насыров Л.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная сисема. Нукус-Казань: Каракалпакстан, 1976.
152. Nevzat Özkan. Gagavuz türkçesi ğrameri. Ankara, 1996.
153. Нигматов Х.Г. Фонологическая система современного узбекского языка и ее становление. «Тюркология», 1992, № 3.
154. Новый алфавит и орфография киргизского языка. Фрунзе, 1940.
155. Нурмухаммедов А., Куренов С. Туркмен дилинде сүйкеш ве сонорлы чекимсизлер. Ашгабат, 1979.
156. Оглоблин И.А. К проблеме сингармонизма (на материале гармонии гласных хакасского языка). Л., 1971.
157. Оралбаева Н. Казирги казак тили морфологиясы. Алматы, 1971.
158. Орусбаев А. Динамика формантных частот гласных киргизского языка. Фрунзе, 1976.
159. Орусбаев А. Киргизская акцентуация. Фрунзе, 1974.
160. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 1988.
161. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə, Sintaksis, Bakı, BSU-nun nəşri, 2002.
162. Пальмбах А.А., Арагачи З.Б. Основы тувинской орфографии. Кызыл, 1963.
163. Патачакова Д.Ф. Орфография хакасского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.:Наука, 1973, с. 257-270
164. Paşayev Qəzənfər. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, «Elm», 2003.
165. Петров Н.Е. Орфография якутского языка\ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973, с. 284-301

166. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Изд-во «Наука», Москва, 1964.
167. Поливанов Е.Д. Краткая грамматика узбекского языка. Ташкент, М., 1926.
168. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. Ташкент, 1933.
169. Правила орфографии гагаузского языка. Кишинев, 1958.
170. Prof. D. Ahmet Bican Ercilasun. Türk lehçeleri üzerine. Türk dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı 509\Mayıs 1994.
171. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz. Bir eleştiri yazısı üzerine. Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı: 516. Aralık 1994s.456- 462.
172. Реформатский А.А. Фонология на службе обучения произношению неродного языка. Русский язык в национальной школе. М.: 1961, № 6.
173. Рустамов Р.А. О монографическом изучении диалекта азербайджанского языка. \ «Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. II, Баку, 1960, с. 85, 86.
174. Rəcəbli Əbülfəz. Dilçilik metodları. Bakı, «Nurlan», 2003.
175. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
176. Саятбатталов Г.Г. Башкорт теленен кушма щойлэм синтаксисе. Өфө, 1961.
177. Сартабаев К.К. Синтаксис простого предложения современного киргизского языка (1958).

178. Сауранбаев Н.Т.. Семантика и функции деепричастия в казахском языке. Алма-Ата, 1944.
179. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955.
180. Севортян Э.В. Выпадение согласных в южных тюркских языках. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», 1, М., 1955.
181. Серебренников Б.А. Что было первичным р или з? - «Советская тюркология», 1971, № 1, стр. 13-19
182. Serebrennikov B.A., Naciyeva N.Z. Türk dillerinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, «Səda», 2002 (tərcüməçi: AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Tofiq Naciyev).
183. Синтаксис сложного предложения киргизского языка. Фрунзе, 1957.
184. Современный каракалпакском язык (морфология). Нукус, 1974.
185. Современный киргизский язык, ч. I, II (1956, 1958).
186. Современный туркменский язык. Ашгабад, 1960.
187. Современный узбекский литературный язык. Морфология, I, Ташкент, 1966; II. Синтаксис, 1966.
188. Современный узбекский язык. Лексикология. Фонетика. Графика и орфография. Морфология. Ташкент, 1957.
189. Соколов С.А. Исследования по синтаксису сложного предложения в современном турецком литературном языке. Автореферат, М., 1974.
190. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Москва, Наука», 1997.

191. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Изд-во «Наука», Москва, 1988.
192. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Изд-во «Наука», Москва, 1984.
193. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Москва, «Наука», 2002.
194. Сыдыков Дж. Безударный вокализм в киргизском языке. Фрунзе, 1976.
195. Сөзлейиш медениетинин актуал меселелери. Ашгабат, 1980.
196. Талипов Т. Гласные звуки уйгурского и казакского языков. Алма-Ата, 1968.
197. Tatarca-rusça sözlek. «Советская энциклопедия», М., 1966.
198. Тачмырадов Т. Туркмен едеби дилинин орфографиясынын совет дөврүнде формирлениши. Ашгабат, 1979.
199. Тачмырадов Т. Түркмен едеби дилинин орфоепийасы. Ашгабат, 1976.
200. Томанов М.Т. Казак тилинин тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. Алматы, 1981.
201. Tomanov M.T. Türki tilderinin salıstırmalı fonetikasi (Metodikalık talday). Almatı, 1981.
202. Торчинская Э.Г., Кочетова Е.Б. Крымские татары: Каталог коллекций. Л., 1989.
203. Трофимов М.И. О смысловозначительной функции ударения в узбекском языке

- сопоставлении с русским. «Советская тюркология», 1980, № 4.
204. Тумашева Д.Г. Хөзерге татар әдәби теле морфологиясы. Казан, 1964.
205. Türk Lehceleri Grameri. Editör: Prof. Dr. Ahmet B.Ercilasun, Akçağ Yayınları (886, I, Baskı, Ankara, 2007.
206. Туркмен дилинин сөзлүги. Ашгабат, 1962.
207. Туркмен едеби дилинин нормаланышынын кәбир меселелери. Ашгабат, 1981.
208. Туркмен сөйләйиш медениети бойунча очерклер. Ашгабат, 1980.
209. Тырмак В.В. Ойрот тилинин орфографический словарь. Барнаул, 1941.
210. Убайдуллаев М. Современный каракалпакский язык. Фонетика. Нукус, 1965.
211. Убрятова Е.И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов якутской АССР. М., 1960.
212. Уйғур әдәбий тилинин имла кайдилири. Алмута, 1961.
213. Uğurlu Nurer. Türk dili mi? Türk dilleri mi? Türk dili. Sayı 498, Haziran 1993, s. 470-471
214. Fahrettin Veyselli. Azerbaycan Türkçesi Fonetigi. Ankara, 2008, s. 72 (Türkiye Türkçesine Aktaran: Prof. Dr. Mehman Musaoğlu).
215. Федотов М.Р. Введение в тюркологию. Чебоксары, 1976.
216. Федотов М.Р. История чувашского языка. Чебоксары, 1971.
217. Федотов М.Р. Древнетюркский язык. Чебоксары, 1973.

218. Федотов М.Р. Сравнительная грамматика тюркских языков. Чебоксары, 1975.
219. Федотов М.Р. Чувашский язык в семье алтайских языков. Чебоксары, 1980.
220. Xanqildin V.N. Tatar telenen qrammatikası (morfoloqia buensa oçerklar), Kazan, 1945.
221. Хисамитдинова Ф. О сочетаниях *лт, мт, нт, рт* в тюркских языках. «Советская тюркология», 1981, № 2.
222. Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991.
223. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2006.
224. Чанков Д.И. Согласные хакасского языка. Абакан, 1957.
225. Çarıyarov Z. Qünorta-qunbatar türki dillərdə ,şlik zamanları. Aşxabad, 1969.
226. Шалекенова М. Местоимение в современном каракалпакском языке. Нукус, 1970.
227. Hacıyev T. Ortaq türk dili mümkündürmü? «Zaman» q. , 5 yanvar 1999.
228. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, «Maarif», nəşriyyatı, Bakı, 1987.
229. Hacıyev T.İ. Türkcədə sözün məzmunu və səslənməsi. Müasir dilçiliyin problemləri. Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2005.
230. Hasan Eren. Sırça köşkte... Türk Dili. Aylık Dil Dergisi, 1993III, Sayı: 4999, Temmuz 1993.
231. Щербак А.М. Очерк тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М., Л., 1961.
232. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. АДЦ, Л., 1968.
233. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград, 1970.
234. Gagauz dilinin orfografik laflı. Komrat, 1997.
235. Güllü Karanfil. Çağdaş qaçauz dilində əlifba və orfoqrafiya problemləri. «Türkologiya», 2006, Özel buraxılış.
236. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965.
237. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. Москва, 1958.
238. Əzizov E.İ. Ahəng qanununun prinsipi haqqında. «Türkologiya», 2000, № 1-4.
239. Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1999.
240. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2010.
241. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, «Elm», 2003.
242. Əhmədov B.B. Leksika məsələləri. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1990.

Qaynaqlar

MÜNDƏRİCAT

1. Amirov R. Tormoş alkınında. Öfö, 1977.
2. Atajanov A. Çakmak. Aşqabat, 1971.
3. Aşirov Ç. Qarri serdar. Aşqabat, 1980.
4. Başkirsko-russkiy slovarğ. M., 1958.
5. Budjaktan seslar. Sostavitel-D.Tanasoqlu. Kişinev, 1959.
6. Qaqauz folkloru. Sobirateli sostavitel N.İ. Baboqlu. Kişinev, 1969.
7. Qalin S. Başkort folklorı. Perm, 1975.
8. Qovşudov A. Məxri-Vepa. Aşqabat, 1966.
9. Qoruqlı. Nukus, 1963.
10. Deryayev X. Ikbal. Aşqabat, 1962.
11. Karaimsko-russko-polğskiy slovarğ. M., 1974.
12. Karakalpak xalk ertekleri. Nukus, 1965.
13. Karakalpak xalk leqendaları xəmə anekdotları. Nukus, 1962.
14. Karakalpak xalk namaları. Nukus, 1956.
15. Karaçoban D. Alçak saçak altında. Kişinev, 1966.
16. Karaçoban D. Bayılmak. Kişinev, 1969.
17. Karaçoban D. İlk laf. Kişinev, 1963.
18. Karaçoban D. Yanıklık.. Kişinev, 1968.
19. Kerbabaev B. Ayqıtlı edim. Aşqabat, 1969.
20. Kurdoqlu S. Bir kujak qüneş. Kişinev, 1969.
21. Sarıxanov N. Yaqtılıqa çıkanlar. Aşqabat, 1961.
22. Seytəkov B. Doqanlar. Aşqabat, 1961.
23. Tanasoqlu D. Adamın işleri. Kişinev, 1969.
24. Tanasoqlu D. Çal, türküm! Kişinev, 1966.
25. Татарско-русский словарь. M., 1966.
26. Уйгурско-русский словарь. M., 1968.
27. Хакаско-русский словарь. M., 1953.
28. Шярки З. Щайланма ясярзяр. Юфю, 1959.
29. Юдахин К. Киргизско-русский словарь. M., 1965.

• Şerti ixtisarlar.....	4
• Ön söz (prof. Ağarəhim Rəhimov).....	5
• Türk xalqları və müqayisə edilən dillər haqqında ümumi məlumat.....	10
• Müqayisəli tədqiqatın istiqamətləri.....	41
• Müqayisəli fonetika.....	49
• Vokal sistemi.....	62
• Konsonant sistemi.....	79
• Fonetik hadisə və qanunlar.....	109
• Ortaq dil, otaq əlifba problemi.....	138
• Müqayisəli orfoqrafiya.....	144
• Müqayisəli orfoepiya.....	163
• Nəticə.....	167
• Mətnlər.....	169
• Ədəbiyyat və qaynaqlar.....	173

İsmayıl Babas ođlu Kazımov

Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi

Bakı, «Elm və təhsil», 2011

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Yığılmağa verilmiş 04.04.2011.
Çapa imzalanmış 14.04.2011.
Şərti çap vərəqi 12,2. Sifariş № 63.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.